

2884

264

n-48

42001

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Մ Ձ Է .

ԳՈՒԳԱՐՔԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ . Հ . Հ . ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ . ՈՒԽՏԵՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ . ՏՊԱՐԱՆ

1960

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՔՁԸ

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 188

DIE KLÖSTER DER PROVINZ GUGARK'

VON
Dr. P. HAMAZASP OSKIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1960

264

11-48

ԳՈՒԳԱՐՔԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴՎՏ . Հ . Հ . ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ . ՈՒԽՏԷՆ

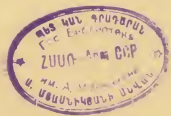
ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1960

194

54374-uh

41384-68

Ե Ր Կ ՈՒ Խ Խ Օ Ս Ք

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1957 թ. 1—1959 թ. 11 տարեշրջաններու մէջ զանազան խորագիրներով Գուգարֆի վանքերու մասին լոյս տեսած յօդուածներու արտատպութիւնն է այս հատորը :

Ստիպուած եմ — լուսարանելու համար — անգամ մը եւս (հմմտ. աստ էջ 318) արտայայտուելու, որ անոնց հրատարակութեան ընթացքին լոյս բնծայուեցան երկու շատ կարեւոր գրութիւններ: Առաջինը Կ. Ղաֆաղարեանի «Սանահինի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները» (Երեւան 1957), որ դժբախտաբար այն ատեն ձեռքս հասաւ, երբ արդէն երկարատեւ տփնաջան աշխատանքէ յետոյ պատրաստած էի Հաղբատի եւ Սանահինի վանքերու արձանագրութիւններու համեմատական-ֆինական լիակատար հաւաքածոն, սակայն բարեբախտաբար անոր հրատարակութենէն առաջ՝ եւ ես լաւագոյն համարեցայ զայն մամուլի յանձնելէ հրաժարիլ: Զի քէեւ Սանահինի արձանագրութիւնները միայն նկատի ունէր, բայց յուսով եմ որ մերձաւոր ժամանակի մէջ նաեւ Հաղբա-

տի արձանագրութիւններն ալ նկատառումի կ'արժանան: Հրաժարեցալ, զի Ղաֆլաղաբեան ջանք չէ խնայած իր երկին գիտական արժէք տալու, մանաւանդ լուստնկարումներով: Երկրորդը՝ Եղիազարեանի Սանահինի մասին գրած յօդուածները (Էջմիածին ամսագիր, 1958, Թ. Ը. էջ 41, Թ. Թ. 47, Թ. ԺԲ. էջ 56), որոնք լրջօրէն ուսումնասիրած են նոյն վանքի շէնքերը, հիմնարկութիւնը եւ հակիրճ պատմութիւնը: Այս գրութիւնը աւելի ուշ կրցանք հաքել: Անոր մէջ ամփոփուած են կէտեր, որոնք կրնային այս երկին մէջ ամփոփուիլ եւ կէտեր ալ, որոնց մասին դիտողութիւններ պիտի համարձակէինք բնել:

Մեր այս հատորին մէջ Գուգարֆի երկու հոյակապ վանքերու նկարներէն շատ քիչ դուռած են: Անոնցմէ ումանց նկարները կարելի է տեսնել Լուսանկար հաւաքածոյ Լինուքեանց Արարատեան աշխարհին Բ. հտր. եւ Եղիազարեան - Մարտիրոսեանի Հայոց հին հարստապետութեան նշմարք (նստեւէն), տպ. Ս. Պետերբուրգ, 1911) գործերու մէջ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

(ԿԱՄ ԳՈՒԳԱՐՔԻ ՎԱՆՔԵՐԸ)

1. Աղարակ զիւղի մէնտրանը	1
2. Ս. Անուպատ, Ս. Գէորգի և Նաշխուն վանքերը	1
3. Անդրէի վանքը	3
4. Ս. Աստուածամայր	2
5. Բարձրաբաշի Ս. Գրիգորի կամ Ճէրմակ վանքը	4
6. Բնի ձորի վանքը	22
7. Գաղա Ս. Սարգսի և Մակարայ վանքերը	23
8. Ս. Գրիգորի վանքը	26
9. Դրսի վանքը	26
10. Խորակերի կամ Խոջիկ վանքը	26
11. Խնատի վանքը	29
12. Խուճուղի վանքը	30
13. Ս. Կարապետի վանքը	31
14. Խուրդուղաշէնի, Հնէ կամ Ձնէ, Սիոնի, Ախտուղայի Ս. Աստուածամօր, Ձոյզ ան- ուան վանքերը	31
15. Կարմիր կամ Քալանթարեանց վանքը	32
16. Կոթիվորոյ կամ Ընկուղայ գոմի վանքը	32
17. Հոստամայրի Ս. Նշանի վանքը	33
18. Պուճուր վանքը	42
19. Ս. Սարգսի կուսաստանը	42
20. Ս. Սարգսի վանքը	43
21. Սէդուի Ս. Աստուածածնի կամ Ս. Նշանի վանքը	44
22. Քասաանից մանկանց վանքը	45

23.	Օձունի կամ Օհան Օձնեցիի վանքը	54
24.	Սանաչինի վանքը	58
25.	Հաղրատի վանքը	58
	ա. Սանաչինի կամ Ս. Աստուածածնի վանքի եւ անոր եկեղեցիներու նկարա- դրութիւնները	61
	բ. Սանաչին եւ Հաղրատ վանքերու շիմ- նարկութիւնները եւ բնդհ. տեղեկութիւն- ներ անոնց մասին	85
	գ. Սանաչին վանքի աստճներդները	99
	դ. Սանաչինի դպրոցը	146
	ե. Սանաչինի կալուածներն ու գոյքերը	159
	Նկարագրութիւնները	165
	(Կուսանաց անապատը)	189
	է. Հաղրատի աստճներդները	197
	ը. Հաղրատի դպրոցը	275
	թ. Հաղրատի պատմագիրը	290
	ժ. Հաղրատի կալուածները	299
—	Ճա. Սանաչինի եւ Հաղրատի արձանագրու- թիւնները	316
	Ցանկ անուններու	335
	Ուղղւիթ	366

1. ԱԳԱՐԱԿ ԳԻՒՂԻ ՄԵՆԱՐԱՆԸ

Ագարակի զիւղի մերձ կայ մենարան մը, որ շեմ կարծեր թէ մենաստան եղած բլրայ սյլ սնհատի մը ճղնարանը, ուր զուցէ սւրիշ հետեւորդ ալ ճղնած բլրայ (Ջալալեան Ս. Վ.), ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Ա. մասն, Տփլիս 1842, էջ 125) :

2. Ս. ԱՆԱՊԱՏ. Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԵՒ ՆԱՇԽՈՒՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

Աստեք, ինչպէս սւրիշ քանի մը ախտատեղիներ¹ հաւանօքէն սնեցած բլրան շատ սակաւաթիւ միտրաններ — լայնատաթիւն կողմելոյ Ս. Անտպատը: Կր զանաւին Մեծ ու Փոքր Բաշխի մէջ ու շուրջը եւ սնին քանի մը արձանադրութիւններ, որոնք արժէք չեն ներկայացներ: Առաջինին մասին «Յերսունիք լուսոյ ի հարց պատմէն թէ Անտպատս այս լի էր միտրանութեամբ, որ մտգովեալ պարտսղէին ի մշտամոմունչ ստամոսերդութիւնս, սակայն յաւերել եւ յամոյանալ փարթեամ՝ նահանգիս այսմիկ ի ձեռն տնդութ լեւնաւանաց անշքացեալ աւերեցաւ եւ տնտպատս այս, միտրանք որայ ցիր ցան եղեալ զնոցին ի զանազան փանօրայս Հա-

¹ Թէ ինչպիսինքն Էկեղեցին ալ փոքր սնեցած է, չէ կարելի հաստատել (Արձագանք, 1884, էջ 631):

յաստանի եւ եկեղեցիս այս մնայ յայսպիսի
սղբալի գրութեան» (Ջալալեան, Ճամբորդու-
թիւն, Բ. Մասն, էջ 81—106, հմմտ. Արձա-
ղանք, 1884, էջ 42, Նոր Դար, 1889, էջ 129
եւ Մշակ, 1884, Թ. 181—182) :

3. ԱՆԴՐԷԻ ՎԱՆՔԸ

Կայան բերդի գիմաց, Աթոռիկ զիւզին
մերձ, Հաղրատէն բաւական հետու. աւերակ :
Վարդան Արեւելցիին վարդապետական ա-
թոռ եւ մշանջենական հանդստավայրը
(հմմտ. Արարատ, 1887, էջ 306—307, Ջա-
լալեան, Ճամբ. ի Մեծն Հայաստան, Ա.,
էջ 82 եւ իմ Արցախի վանքերը, Վիեննա 1953,
էջ 178) : Արցախի վանքերէն մաս մը եւ վո-
խագարձարար Գուգարքի վանքերէն մաս մը
կարելի է մէկուն եւ միւսին վերադրել նկատի
ունենալով դարերու ընթացքին սահմաննե-
րու ընդլայնումն ու անձկացումը (հմմտ.
վարր) :

4. Ս. ԱՍՏՈՒԱՆԴԱՐԱՅՐ ՎԱՆՔԸ

Ս. Աստուածամայր վանքը բարձրացուած
է Լալուարի ստորոտը, Ախտալի զիւզին
մերձ : Անոր մասին Ջալալեանց կը գրէ .
«Մերձ սորա (Ախտալիի) է սխան Աստուա-
ծամայր հայտկապ եւ երկնանման կաթուղի-
կէիս, սը զտեսողսն հիացուցանէ զարմանց-
մամբ, մանաւանդ արատքին չքնաղ քանդա-
կազարձութիւնն բազմօք անցանէ զներկայ
հարտարտաբանութեամբ : Եկեղեցին է կա-

սուցեալ ի բարձրագոյն վիճի ի վերայ երկուց սեանց եւ զաւիթ նորա չբջապատեալ է սմբադոյն պարսպաւ : Այս տեղի երբեմն եղեալ է Եպիսկոպոսարան Յունաց, այլ թէ իսկապէս է Յունաց² թէ Հայոց, չէ յայտ» (Ճամբ. ի Մեծն Հայաստան, Ա., էջ 85) : Եթէ Հայերու ալ վերաբերած չըլլայ բայց հոն Հայեր գտնուած են եւ հայկական ազգեցութիւն ու միջամտութիւն հոն եղած է, ինչպէս որ պորագոյէն կարելի է եզրակացնել՝ «Մերձ սորա զոյ մատուռ եւ խաչ փոքրիկ, գրեալ ի վերայ խաչին Կանգնեցաւ խաչս օղնական Աւագոյ յաստջնորդութեան Համապասպայ եւ ի ծինամծկարութեան Պետրէի ի թուին Հայոց Ուրիւն» (անդ, էջ 85) : Բնականաբար մեր եզրակացութիւնը ճիշդ կ'ըլլայ եթէ մատուռը փանքին մոտ կը կայմէ :

Չարալեանց կը շարունակէ իր նկարագրութիւնը՝ «Այս փանք յարտաքին կողմանէ գեղեցիկ է քան զմերձեկոյ փանօրոյս» եւ կը յաւելու «Որ եւ եղեւ ապաստանարան բազմաց յերեսաց թշնամեաց, բայց յետոյ աւերեցաւ ձեռամբ Օմէին խոնի եւ մեռան գերեցան ասաի բազումք ի քրիստոնէից» (անդ, էջ 85. Հմմտ. Ազգր. Հանդ. 1901, է.—Բ., էջ 437—436, Իփրիկեան, Բնուշխ. Բառարան, Ա., էջ 76 եւ Արարատ, 1887, էջ 309) :

² Կարելի է զայն նաեւ վրական փանքերու շարքին մէջ գետեղել (Հմմտ. Ազգր. Հանդ. 1901, է.—Բ., էջ 427—436) : Կոչուած է ըսկ Ախտալիի փանքը :

5. ԲԱՐՁՐԱԲԱՇՇ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ՃԵՐԲԱԿ ՎԱՆՔԸ

Դսեղ — այժմ Թումանեան — գիտի չի սխալեցեալն կողմը եւ անկէ երեք քիւրժեար հետոյ թարձրացած է Մամիկոնեաններու անուան պատիւ բերող վանք մը որ կը կոչուի Բարձրաքաչ Ս. Գրիգորի կամ Ճերմակ վանք: Անոր մասին Գ. Սարգիսեանսունի կարեւոր աւսումնասիրութիւն մը, սրմէ կը քաղեմ հետեւեալ ընդարձակ տեղեկութիւնները եւ զոր կը զննահամար մեծապէս, զի հեղինակը վանքը տեսած է, քննած է եւ իրմէ յատաջ հոն այցելուներու կարգացած արձանագրութիւնները նկատի առած է եւ համեմատած եւ ուղիղը ջանացած է երեսն հանել:

«Առաջին շէնքը, սկսած չիսիսից երեք շէնքերէ կը բաղկանայ, ստուշէն փոքր եկեղեցին է, որին Լալայեանը յայտնի չէ ինչ տղրիսից քաղելով Ս. Յարութիւն անուն է առիւթ: Դա փոքր շտիկերի (9, 7, 5, 2, մ.) մի սրբոյ սրահ է, կոխածոյ, մայր կապտոգոյն թաղալից: Արեւելեան պատի ճակատը, արտիւր, գոների շրջանակները, թաղակալ գառին եւ զոյղ կիսամոյթները, սրանց վրայ երբեմն յենուած է եղեր թաղը գոտկոյ կամարը, բայց վարդապոյն որբառաւ քարից են: Տանէքք փրսած է եւ եկեղեցու ներսը մօտաւ սրտակէս երկու մեար թարձրութեամբ փրսածքով լեցուած: Ունի երկու դուռ տրեմուտքից եւ հարստից եւ արտիւրի կողքե-

ւին խորաններ» (Էջմիածին, տպագիր, 1951, է.—Բ., էջ 56) : Լալայեան կը հաղորդէ թէ Անսին է, փոքր եւ հասարակ քարից շինուած (Ազգ. Հանդ. 901, է.—Բ., էջ 423) :

Սարգիսեան կը շարունակէ «Երկրորդ չէնքը Մեծ Եկեղեցին ամբողջովին սրբատաշ, բաց ղեղնադոյն եւ բաց փարդադոյն քաղերից կառուցուած է : Արեւելեան կողմից ունի շատ լայն եւ քիչ խորութիւն ունեցող... արսիկ, սրի երկու կողքերին կան կրկնաշարի խորաններ : Արեւմտեան կիսում, պատերից քիչ հետո տեղատորուած են երկու հատ բաղձակոյ... բաղալա՛ն սիւներ ղեղեցիկ խոյակներով, սրանց վրայ յենուած է բարձր ղեղեցիկ միակ կանդուն մնացած կամարը, սրի կենդրոնում փարդադոյն ներկուած, երկրաչափական քանդակ, մի մեղալիւն կայ : Շատ ղեղեցիկ եւ որիկնայ բարդ քանդակներ ունի հարաւային սեան խոյակը, սրը ստալակտիտներէ վրայ՝ ճակատից ունի խաչսնման քանդակներ, արանքներում ծաղկեքանդակ դարդեր : Յարակից պատերի եւ սիւների միջեւ եղած բաժանմունքները ծածկուած են, հարաւայինը հորիզոնական, իսկ հիւսիսայինը զմբեթա՛ձեւ խորշ ունեցող առաստաղով : Հարաւային բաժանմունքի առաստաղը իրար միացրած երեք ուղղանկիւն եռանկիւններից է : Եւանկիւններն իրենց հերթին կազմուած են իրար յարմարեցրած, դանդաղ չափերի սեպաձեւ քարերից : Հիւսիսային բաժանմունքի առաստաղի քարերը, ցածի կողմից, դարդարուած

են կարմիր, սպիտակ եւ մոյգ կապոյտ գոյներով նկարուած գեղեցիկ օրնամենտներով, որոնց մի մասը մինչեւ օրս էլ պահել է իր գոյների թարմութիւնը: Սիւները կապուած են յարակից պատերի հետ տարրեր ձեւի փոքր կամարներով, հարուսային բաժանմունքում սլաքաձեւ, իսկ հիւսիսայինում տգեղնաձեւ: Այս եկեղեցին ունեցել է երեք դուռ...: Մի ժամանակ այս եկեղեցին ունեցել է բարձր դմբեթ — որ պատելով փլուած քի յայտնաբերած քարերից... պատուած է եղել գեղեցիկ երկրաչափական քանդակներ ունեցող գօտիներով — որ տանիքին հետ փյուել է»։ Էջմիածին, 1951, է.—Բ., էջ 56:

Այս եկեղեցւոյն նկարագրութիւնն է Լույսեանցի մօտ այսպէս՝ Հիւսիսային կողմում մի ուրիշ դուռ բացուում է Ս. Ասատուածին եկեղեցու մէջ: Սա եւս կիսաւեր է, ձեւունք լոյսորովին քանդուած: Սա միայն երկու տմբաղջական սիւներ ունի, միւսները կիսասիւներ են: Մեծ կամարները սոմանակուն են եւ փոքրերը ուրարական: Սեղանը բաշտակաձեւ է, կողքերին մի մի խորան: Արեւմտեան սլաքի մէջ ունի մի դուռն (Աղւր. Հանդ. 1901, է.—Բ., էջ 432): Ինչպէս կ'երեւայ Լույսեանց միւս գոյները տնտեսած է:

Երրորդ շէնքը՝ ժամատունը $14,4 \times 13,2$ մ. չափեր ունի, որը սովորական է այդպիսի շէնքերի համար: Ունեցել է բազալիտէ չորս սիւներ եւ պատեքին կից 8 հատ կիտասիւներ:

որոնց վրայից բարձրացող կամարների վրայ
 նստած են եղել տանիքը եւ երդիքը։ Սիւնե-
 րից կանգուն մնացել են միայն երկուսը. ժա-
 մատան հարաւային կիսում։ Այդ սիւների
 եւ յարակից պատերի որմնասիւնների վրայից
 բարձրացող փոքր կամարները եւ դրան վրայ
 նստած միջնորմները գեւեւ մնում են, սա-
 կայն խարխուլ վիճակում եւ սոսանց այդ բա-
 յանմունքները ծածկող տանիքի։ Ժամա-
 տունը... ունեցել է կրկնայարկ խորաններ
 որոնցից վերջին զոյգը փակ է, իսկ առաջին
 զոյգը խարխուլ վիճակում է։

Ժամատունը սկզբում ունեցել է երկու
 մուտք արեւմուտքից եւ արեւելքից եւ մի
 ելք հիւսիսից, զէպի մեծ եկեղեցին։ Արեւ-
 մուտան մուտքի ճակատը զարդարուած է
 վառ կարմիր տուֆ քարից պատրաստուած
 հնդպիւ առաղերով։ Արեւելեան մուտքի
 արտասովոր չափեր ունեցող լայն եւ բարձր
 բացուածքը հետագայում, մեր կարծիքով,
 օգտագործել են Մարդպանի որդիները...
 այդ տեղում արսիզ կառուցանելու նպատա-
 կով։ Արսիզին խորտիծին տալու համար,
 ժամատան արեւելեան պատի զծից դուրս,
 կառուցուած է, մի կցորդ, որի ճակատը,
 երկթեքի տակ, զարդարուած է գեղեցիկ կեր-
 ուով սնալուրուած երկդլխանի արծուի քան-
 զակով։ Արծիւը մագիլների մէջ ոչխար ունի
 բռնած։ Դա Մամիկոնեանների սահմի զի-
 նանչանն է (Էջմիածին, 1951, է. — Բ., էջ 57)։

Նախորդ եկեղեցին Լարայեանց կ'անուանէ
Ս. Աստուածածին, իսկ այս ժամատունը եկե-
ղեցի կը համարի եւ զայն կը կոչէ Ս. Գրի-
գոր: Կը զրէ՝ Սրանից հարաւայինը, որ

կոչուում է Ս. Գրիգոր, ամենից մեծն եւ իւր
արեւելեան ճակատին կրում է Մամիկոնեան
տոհմանիչը, Երկգլխանի թեառարած ար-
ծիւ, ճիրանների մէջ գառը բռնած: Եկեղե-
ցին 26 մետր երկարութիւն ունի — նախոր-
դին հետ չի համաձայնիր — եւ նոյն չափ յայ-

նութիւն — նմանատիպ : Չորս սիւների եւ ութ կիսասիւնների վրայ բաշխուած են ռոմանական կամարներ, որոնց վրայ յանկած ձեղունն եւ կաթուղիկէն այժմ քանդուած են : Աւանդութեան տակ յով այս կաթուղիկէն սոյնքան բարձր է եղել, որ նրա խնճորը դառաից երեւացել է : Սիւները ութանկիւնի են, իսկ կիսասիւնները բազկացած են երեքական, կիսարսիւր միացած սիւներից, զեղեցիկ պատուազանով եւ զեղաքանդակ խորիսխով (Ազգ. Հանդ. 1901, էջ 422—423) : Ունի սեղան մը եւ երկու խորան :

Որքան կ'երեւայ նկարապրութիւններէն Հալայեանց եւ Սարգիսեան աւերակներու խառնակութեան եւ սրիչ պարտպաներու հետեւանքով զոյգ եկեղեցիները (մէկը՝ բոս Սարգիսեանի՝ ժամատուն) իրարու խառնած են եւ մէկուներ միասին վերադրած :

Բարձրաքաշի վանքի շէնքերը սնին բազմաթիւ արձանապրութիւններ : Ջալալեան մեղի կը ներկայացնէ անոնցմէ միայն 25 հատ (Ճամբարգութիւն, Ա., էջ 108—18) : Իսկ Սարգիսեան 41 հատ (Էջմիածին, 1951, Թ.—Ժ., էջ 40—45 եւ ԺԱ.—ԺԲ., էջ 44—51) :

Ինչպէս ծանօթ է արձանապրութիւններու Ջալալեանի ընթերցումները շատ սխալաշատ են, մինչդեռ անիկա կրնար շատ աւելի ճիշդ կարգալ քանի որ սոյն արձանապրութիւններն անոր ժամանակին աւելի անեղծ ըլլալու են : Այս մասին սլլութի պիտի անդրադառնանք :

Սարգիսեանի արձանագրութիւններու ընթերցումները շատ խղճմտօրէն եղած են : Նա եւս կը հաստատէ թէ Զաւալեան արձանագրութիւնները սխալ կարգացած է :

Բարձրաքաշի արձանագրութիւններէն միայն կարեւորները յառաջ կը բերեմ .

Սազաչէն եկեղեցին ունի սա արձանագրութիւնները .

Եւ Սարգիս ծառա Տեառն յիշեցի պահեղ տարն Տն . ետ(ու) զիմ հսկո սրաշարն յեկեղեցիս յասաջնորդութեան Տիրացու Վդին եւ Զակարա , Կըսարքս ետուն Ա : աւր : պատարայ ի տաւնի սրբոյն Սարգսի , որ խափանէ պատի (ի) Տոնէ : (Նոյնը կ'ընէ Զաւալէք) :

Ի Ոկի՝ թմիրա Հա(յ)սց (Եւ Գրիգ)սր սրգի Աջոսոյ իմ հաւր տօմած հո(ղն) եւ այլ յաւելի եկեղեցիս եւ սպասաւո(րք ետ)ուն ի սուրբ Սարգսիս տաւնին Գ պատարայ մին Ա(չոտոյ մին) Խուչուշին եւ մի ինձ Գրիգ(որի) : Արդ սր զ(Ժամն) կամ զհոգս խլէ ՅԺԸ սր . հայրապ(եաոյ) նդտօմած է եւ մեր մեղացս պ(արտակ)ան տաւջի Աստուծոյ :

Մեծ եկեղեցոյ եւ Ժամատան արձանագրութիւններէն՝

Ի թու ՌՁԸ եւս Համլիկ սրգի Սմբատա եւ թոռն Համապասպա յաղղէ Մամիկոնեանց կրկին միտարանեցա իմ գերեզմանատանս եւ

ամուսին իմ Մամբրան եւ եսու յԱստուածածինս տանական եւ Կարմիրքարն իւր ամէն եռանդով եւ հաստատեցին ինձ յիշատակ մատուոն մի զոր յիմ անուն շինեց եւ ետ ինձ հաւրեղրայր իմ Մարգոյան որ անխա^օ(փա)ն մեր լինի պատարազն որ անդ լինի: Բ: Մամբանսց սրնեն ի շարաթն: Էթէ ոք յիմոց կամ յուսարաց մեծաց կամ ի փոքունց զղեզն խլէ կամ հակասակ կա եւ զմեր յիշատակն խափանէ Յուդաի եւ խաշհանուացն մտանակից է Յեթէ հայրապետացն նշոված է, մեր զազի եւ մեր մեղացն պարտական է տուջի Այ: եւ ես Տիրացու վղ ամէն եղբայրութիւնս ընկույտ զոսցա յոյսն եւ հաստատեցի արձանսդսով որ կատարէ տարհնի յԱյ ամէն:

Ի թու ՌՀ ի թագաւորութեան Գէորգոս որդոյ Թումարին եւ յիշխանութեան մեծ Իւանէի տթարակին եւ նորին զաւակաց Աւագին եւ Շահնշահին եւ Մարգոյան որդի Սարգսի թոռն Համադասպեանց յազգէ Մամիկանեանց սկսաւ շինել զԲարձրաքաղս փանք եւ զգերեզմանատեղ ինձ եւ զամենայն եկեղեցիքս յիմ հալալ արդեանց շինեցի եւ զՅայկուտն զիմ հայրենիքն զանձազին սրարի զԱրակսոյսմոս որ տւերակ եր շինեցի եւ տանգե(ցի) եկեղեցոյս եւ յմզարերոյ ոյզի մեծ եւ զորդարեցի սպասիւք նշանիւք խաչի պրենաւք (թանկապ)նի եւ զերկու եկեղեցիքն զուսղ բեմն ինձ պատարազել զՔս հանապոյ եւ զՋրտարհնեացն աւրն Մամբանոս ամուսնոս

իմո՝ որ խախտեւէ ջանս կամ... եւ հանել յեկեղեցոյս կամ յիմաց կամ յաւատարաց մեր մեղաց եւ խղճի պարտաւ(ան) ... ցն նպս-
(վ)եա(լ) եղից(ի եւ որ) հաստատա պահէ դա-
ւանդս յԱստուծոյ եւ ի սրբոց նորին աւրհ-
նեսցին ամէն (Էջմիածին, 1951, Թ.—Ժ.,
էջ 44, նման մը անդ Թ. ԺԱ.—ԺԲ., էջ 49) :

... (Ա)շուտ սրդի Գ(աւրդէ) մեծաւ յո-
սով... յԱծած ինս : Բ : կոստաբար : Ա : մաս(ն)
յե(կեզ)եցին որ ի Խրաին : Ա : մա(ս)ն Պաղ-
կուան եւ հաստատեցի Այ միջնորդութեամբ
եւ վկասութիւր եւ կամուկցութիւր մաւր իմո եւ
Ասլանտ եղբար իմո եւ սպասաւորք որ ուխ-
տիս հասուն ինձ (ապա նորմիւեր) ուսաջի Այ
եւ եղեւ գրութիւս յառաջնորդութեան Տիրա-
ցու վդ. եւ հաւր Յակոբայ հաստատա է կա-
մաւն Այ նոր Կիրակէին սկսեն տունել զիմ
ժամն եւ աւրհնին ի Տէ :

Ի թու ՈՂԴի յառաջնորդութեան Տիրա-
ցու վդ. եւ Ասլանբէկ սրդի Մարծպանա շի-
նեցի գ : Բ : մատուռս գ : Ա : յոնուէն Միքանտ
ամուսնս իմո եւ տաւի գ... եւ Ժ : զեհեկան
տաբենն յԱկոսաւարոյս եւ մեծածախ ուեւտա-
րան ոսկով եւ մարդարտով եւ ախմբ պա-
տաւանտաք զարդարած եւ հաստատեցի ար-
ձանս... անխախտ մինչ ի գալուստն Քի.
սրդ էթէ ոք յիմաց կամ յաւատարաց հակ(ա-
ռակ)կա եւ զինչ տուել եմ իոյէ կամ ժամն

խափանէ մեր խղճի եւ մեղաց . . . յԱյ եւ յամենայն սրբոց նորա ամէն :

Ի թու ՌՁՁ Յառաջնորդութեան Տիրացու եւ Աշտո սրբի Գաւրղէ միաբանեցա վանիցս եւ ետու յԱստուածաբնս Բ : Բ մեծ կոստափար եւ հաստատեցի արձանադրով միջնորդութեամբ Այ եւ կամակցութեամբ Ասրանա եւ ստատարք սուրբ սխալին ետուն ինձ ի պատարաց ի տարսջն եղբաւր Ասրանա , արդ էթէ սք հակասակ կա գրեւցս եւ զհոյն խելի ջանա եւ հ(անել ի վանիցս եւ մի)արանութիւնս խափանէ յիմաց կամ յատարաց իմ եւ իմ սրբի մեղացն պարտական է տառքի Աստուծոյ Կաշնի եւ Յուդաի մասնակից եղիցի : Յ(ժԲ՝ հայբապետաց նոյն) - վեացի : Նոր կիրակէին արնեն զիմ ժամն եւ տրհնին յԱյ եւ ի սրբոց նորոց ամէն :

Յանուն Աստուծոյ եւ Աշտո սրբի Գաւրղէ թան Աշտաի եւ Գրիգոր սրբի Մարձարանա շինեցաք զՓայտաշէնն զկէսն մէր եւ կէսն նմա եւ զիմ բաժինն էտու ի Բարձրաբաշտ վտան հոգս ամուսնս իմս Սոբիշահի գոտեր Արքանա իւր կտարաւին տարա յամէն շաբէ եւ խոտացան : Ի : պատարաց ի տարսջն անխափան արդ սվ խափանել ջանա զինչ սվել եմ յիմաց կամ յատարաց ասցէ նոյսփս եւ մեր մեղացն պարտական է տառքի Այ : Նոր կիրակէին հեա իրար արնեն զժամն սք ի վարացրած է եւ տր(հ)նին յԱյ :

Ի թու ՈՂԵ Յառաջնորդութեան Տիրացու վրին ևս Քուրդ որդի Գաւկաին յիմ տապանատանէն ի զուս եկի ի Սանահնէն ևւ միարանեցա Բարձրաքաշիս կամակցութեամբ Գրիգորս ևւ Ասլանասլէկա որդոց Մարծպանո : Եւ ըստ կարի աւգնեցի շինութեան տանս ևւ արարի ինձ գերեզմանատուն ևւ այլ զինչ ունիմ յետ իմ անցման այս եկեղեցոյս լինի վկայութեամբ Այ ևւ մարգկան Ասլանսլէկա ևւ Գրիգորս Համլէկա ևւ Աշոտս . արդ ով այս գրելոցս հակառակ կա ևւ խափանել ջանա իմ մեղացն սրարտական է առաջի Այ Կաննի ևւ Յուդարի (մ)տանակից Լղիցի Յինանջ տանեն զիմ ժամն ևւ տրհնին յԱյ ամէն :

Ես Գրիգոր Լգրայր Տեսոն Հա(մապապա) տառաջնորդի որ աւխտին Հաղ(պատա միա)րանեցայ եկեղեցոյս ևւ շինեցի զմատուռն տղե(ամ)բ իմով ևւ սպասարարք որ աւխտիս խոստացան (ի)նձ Զ պատարագ ի ասունի սր . Գրիգորի Աղուհ(ա)ցիցն կատարիչքն տրհնին ի Քէ ամէն :

Ի թ . ՈՂԱ Ողորմութեամբն Այ ևւ Ալվճի ծառա Մարծպանա ևւ տմուսին իմ Կատա չինեցաք զմատաւոս ևւ այլ արդիւնք յէկեղեցիս տալաք Տիրացու վր ևւ միարանքս խոստացան Ը . ուր պատա(րա)ղել զՔս յանուն մեր Դ ինձ ևւ Դ Կատաին կատարիչքն տրհնելոյ Լղիցի :

Ողորմութեամբն Այ եւ կամակցութեամբ
 իմ պատրոնին Գրիգորի եւ Արղան որդի Սէվ-
 ճէ եւ ամուսին իմ Մամա միարանեցաք որ
 սխտիս եւ տղաք Կ. զէ(կան) առաջնորդ
 սուրբ սխտիս նրկմիս եւ միարանք էտուն:
 Դ: աւր պատարայ Խաչգիւտին: Բ: Գեղանի
 իմ ազրաւրն: Ա: ինձ: Ա: Մամաին կատարի:

Այս արձան...ը է յանուն միարանաց սրբ
 յատոմն Այ միարանեցան եւ դուռ չափ աւզ-
 նեցին չ(ի)նութեան տանս եւ մեք սպաստ-
 օրք ս(բ) սխտիս ընկալեալ զյոյսն նոցա
 խոստացաք սրտարագել զՔս ըստ իւրա-
 քանչիւր անուան: Ա: աւր Սարկաւադ իրիցս
 (եզ)բաւր Կիկաին եւ կնոջ ի(ւ)րո Բ(ո)ցա-
 զեցին եւ Խա(թ)ունկանն: Բ: աւր Խաչուտին
 եւ ամուսնս իւրս Ա: աւր Խաչատր(ին) Աւար
 Աչոսս Ա աւր Եղանայ... որի : Բ: աւր
 Զո...ին սրցս շէրիքի... բաթեն... քաշո-
 նաի : Ա: Ստոա... բզապին եւ Շուշա...:

Ի թուի: ՈՂԹ: եւ յառաջնորդութեան Տի-
 րացու. զի եւ Խափյան եւ կենայկից իմ Թա-
 մար միարանեցաք սր ուխտին եւ ըստ կարի
 մերում աւդնեցաք տանս տղաք զմեր Հոգւոյ
 բաժինն ի գուրթիս եւ ետուն մեզ է: աւր պա-
 տարայ ի ստրոջն ի տաւնի Խաչգիւտին...:

Եւ Մալիքս դաւակ Խորիչահի գասեր
 Մարծպոնա միայնրանեցա եկեղեցւոյս եւ

սոցալատարքս Լատեն ինձ : Բ : սոք պատարապ
ի տաւնի Հոխօսիմեանց կատարիչքն սուրհնին
յլկյ :

Եւ Գրիգոր սրգի Մարծպանայ յեա մա-
հտան հաւր իմս շինեցի գԳրիգորաշէն և
Լատս յիմս վանքս և զկէրեգոմոսց սափն և
գմեծ Կատասարն յԱղապակի գՓայտաշինս
կէսն պաւապ սր նշանն աւետարան սոցալատ-
կան գրեան և պարզ էկեպէս և այլ ար-
(գինք) ի գափի (իմ) Տիրացու վգ և միա-
բանքս սահմանէցին գմատուսն սր ի բեմին
յաջս կուսէ սնոյ պատարապէյ գՔս յանսն
իմ անխափան : արզ սր հակառակ կա և գինչ
սովէյ եմ խյէ (յէկպէց) այս յիմոց կամ յաւսա-
րաց իմ մեղացն պարտական է տաւջի Այ և
սր գիմ ժամն խափանէ գատի յկյ և Լա Գրի-
գոր էտու զԱյան (ին) կէսն և գոցպին Մամ-
բանտ ամուսնս իմս և նա Լա յէկեպէցիս սո
ի յիշատակ հոգս իւ (րս և սոցալ) տարք սր
սխախտ սահմանէցին ի շարաթն Բ : սոք պա-
տարապէյ գՔս յանսն նորա . . . գտանպս
սուրհնի յկյ և սր խափանէ գտաթ ամէն :

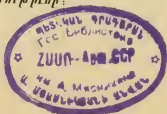
ՈՂԶ . ի իմականութեանս Հա (յ) ոց և
յիշխանութեան տիկեբրակայ իշխանաց իշ-
խանի Աւա (գի սրգս) տիտապակ Իւանէի և
Պատու սրգի Վասակա և թսոն Խաղբակա
միաբանեցա սր սխախտ Բարձրաքաշիս և
էտու ի շինութիւն տանս Ճ : պէկան և սոցա-
լատարք սր սխախտ սահմանէցին Ա յսան սոք

ժամք ի տարածն արդ ով խափանէ զդրեալս
կամ չարնէ զիմ ժամն դատի յԱյ եւ իմ մե-
ղացն պարտական է առաջի Այ (Հմմտ. նաեւ
Արձապանք, 1885, էջ 20) :

Բարձրագոյն վանքի բոլոր արձանագրու-
թիւնները շուրջի յառաջ բերել, զի ուղեցի
կրկնութենէ խոտափել քանի որ վեց տարի
յառաջ պաշտօնք բոլորը Ս. Սարգիսեան հրո-
տարակամ է խղճամիտ ընթերցումէ յետոյ :
Նաեւ մատնանշած է Ջալալեանի սխալ
կամ սրբազրեալ ու լրացուցեալ ընթերցում-
ները : Կը գրէ՝ Ինչ վերաբերում է Ջալա-
լեանին ալէտք է ասել որ նրա վերձանու-
թիւնները շատ սակաւ բացառութեամբ սխալ-
ներ ու տարրերութիւններ ունեն յիմադրերի
տեքստի համեմատութեամբ, մանաւանդ յա-
տուկ անունների ընթերցման մէջ (կը բերէ
օրինակներ) :

Բացի այդ նա ստորադաս միշտ ուղղա-
դրում է յիմադիր տեքստը դատարարի պա-
հանջների համեմատ փոխելով բոսամիջի եւ
վերջաւորութեան տատերը, երբեմն սխալ է
վերձանում կրճատումները, փոխում է բա-
սերի տեղերը եւ այլն (Էջմիածին, ամսագիր
1951, Թ.—Ժ., էջ 40—45 եւ ԺԱ.—ԺԲ.,
էջ 44—51) :

Ինչպէս կը տեսնուի Բարձրագոյն վանքի
մասին քարերը կը խօսին եւ արձանագրու-
թիւնները մեզի հասցուցած են տնոր ստուե-
րամամ պատմութիւնը :

41384-68

Հեաաբրքրական է Բարձրաքաշ անունը կամ յորջորջանքը, որ կը մնայ մեկնութեան կարօտ — մի՞թէ Բարձրէն տեսնուող եւ իրեն քաշող թէ սրտերը դէպի վեր ու բարձր տանող ու քաշող: Զոյգ եկեղեցիներու անուններ անոր կցուած են եւ կոչուած է Բարձրաքաշ Ս. Գրիգորի վանք (Հմմտ. Աղգր. Հանդ. 1901, է.—Բ., էջ 433—424) եւ Բարձրաքաշ Ս. Աստուածածնի կամ Աստուածամօր վանք (Հմմտ. Զալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 105): Արձանադրութիւններու մէջ աւելի ստէպ Ս. Աստուածածին կը նշանակուի: Ուստի Սարգիսեան կը գրէ՝ «Նկատի ունենալով որ իւրաքանչիւր կրօնական տիպի շէնք իր յատուկ անունն է ունեցել, թւում է թէ Աստուածածին եղել է մեծ եկեղեցու անունը, որ տարածվել է ամբողջ վանքի վերայ, ուստի աւելի ճիշդ կը լինէր յուշարձանների խմբի անունն ընդունել ըստ Զալալեանի: Սակայն նկատի ունենալով որ պարծածական է եղել նաեւ Բարձրաքաշ մականունը, որ թերեւս աւելի հին է եւ որ ինքր վանքի կառուցող Մարգարան Մամիկոնեանը իր հին արձանադրութեան մէջ յուշարձանների խումբը անուանում է Բարձրաքաշ վանք, մենք էլ իրրեւ հաւաքական անուն ընդունում ենք վերջինը» (Էջմիածին, 1951, է.—Բ., էջ 58):

Բարձրաքաշ վանքի հիմնարկութեան թուականը եւ յարակից պարագաները մեր ծանօթութեան չեն հասած: Հիմնուելով հե-

տեւեալ յիշատակագրութեան վրայ պէտք է ընդունիլ որ հայկական հին վանքերէն է : Համայն կը գրէ՝ «Եւ ծառայս Քրիստոսի եւ տղախին տնայիտան Համայն դուստր Մամիկոնին, որ ոչ դուստր ունէի եւ ոչ որդի յիշեցի զիմ մահին աւրն... եւ արարի ինձ յիշատակարան եւ զնեցի ի հայալ արգեանց իմոց զսուրբ եւ զհոգեյից եւ զաստուածային տառս զսուրբ Աւետարանս եւ տուի Բարձրաքաղիս սուրբ ուխտին եւ սքանչելագործ սուրբ Գրիգորին, ի ձեռն սուրբ եւ աստուածանման հայրապետին Տէր Վահանայ եւ նորա ընդրեալ միարանիցն յառաջնորդութեան սուրբ ուխտին Տէր Վահանայ եւ միարանքս խոստացան ի սուրին Բ. աւր պատարսդեյ զՔրիստոս յիմ անունս... : Արդ ով զայս սուրբ Աւետարանս ի սուրբ Գրիգորայ հանէ կամ խլելով կամ տանելով կամ էլ ցեղ եւ զիմ յիշատակ խափանէ առաջի Աստուծոյ իմ մեղացն պարտական է» (Մատ. Կ., Յուդ. հայ. Ձեռ. Սեւանայ, 492, Զարրհանուրեան, Մատենադարան, 49 158, Բիւզանդիան 1900, Թ. 1158 եւն) :

Բարձրաքաղիս պէ՞տք է ընթեռնալ Բարձրաքաղիս (Աճառեան 2., Անձնանունների Բառարան, տեսնել Համայն տնունը), զի շ եւ ղ տառերու շփոթում տեղի ունեցած է, զարձեալ զի այս յիշատակագրութիւնը եւ վերը յառաջ բերուած արձանագրութիւնները իրենց բովանդակութեամբ իրարս շատ կը մերձենան, եւ նաեւ սրովհետեւ Մամիկո-

նեաններու յիշատակութիւն մը — Մամիկոնին — կարծես զգալի կ'ընէ :

Ընդհանրապէս ընդունուած է թէ՛ «Ի ձեռն սուրբ եւ աստուածաման հայրապետին Տէր Վահանայ» արտայայտութեան առկա կ'ակնարկուի Վահան Կաթողիկոսը, որ տասներորդ դարու վերջին քառորդին կամ քիչ մը յառաջ հայ Եկեղեցւոյ զեկը վարած է (Զարրհանալեան, անդ, էջ 158, Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնադրութեան վրայ, Վիեննա 1898, էջ 20 եւ Գէլցէր Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց, Վիեննա 1897, էջ 110 եւն) :

Նկատի ունենալով վերը յիշուածները եւ այն պարագան որ Ս. Յարութիւն սաղառէն Եկեղեցւոյ ճարտարապետութիւնը զայն ժ. դարու գործ կը ներկայացնէ կը խորհիմ թէ Բարձրաքաչի վանքին հիմնարկութիւնը եղած պիտի ըլլայ այն շրջանին երբ Հոսոմներէն հալածուած հայ վանականներ Եկան Հայաստանի մէջ ցրուեցան եւ վանքեր ու Եկեղեցիներ կառուցին, ուստի եւ ժ. դարու երկրորդ կիսուն (հմմտ. Ասողիկ, Պատմ., էջ 173—175. Զամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 823—825) : Յետոյ ժամանակի ընթացքին վանքը աւելի բարեկարգուած է եւ յաւելումներով եւ նորանոր շինութիւններով ու վերաշինութիւններով ճոխացած (հմմտ. Աղգր. Հանդ. 1901, է. —Բ., էջ 428) :

Պր. Յ. Քիւրտեան կը գրէ՝ «Յիշատակարանին մէջ յիշուած հայրապետ Բարձրա-

քաղի հայրապետն է, որուն հետ նոյն ատեն
կը յիշուին ընդրեալ միաբանները նոյն ուխ-
տին, թող որ քիչ վերջ աւելի որոշ կը յիշուի
յոսաջնորդութեան սուրբ ուխտին տէր Վա-
հանայ, ուրեմն այս Յիշատակարանը գրուած
չէ 966ին, այլ ժԳ. դարու վերջը, ատեն մը
երբ սղջ էր Մամիկոնն եւ իր սղջիկը Համայ»
(Բաղմալէայ, 1956, էջ 250—251)։ Ստիպն
Խնու կրկին եւ այնքան մերձ միեւնոյն անձի
յիշատակութիւնը։ Նկատի աւնենալով այս
եւ այն՝ որ Մամիկոն Ա. (եթէ աւրիշ Մամի-
կոն մը չէ ակնարկուածը) ժԳ. դարուն
տպրած է եւ Գուգարքի կամ Գոսպի Մամի-
կոնեանները ժԲ.—ժԴ. դարերու մէջ գոր-
ծած են, կը խորհիմ թէ դուցէ լուսպոյն լու-
ծումն ըլլար՝ ընդունիլ Վահան անուն եպիս-
կոպոս մը կամ Գուգարքի հայրապետ մը,
որուն ձեռքով Համայ իր նուէրը կը մատու-
ցանէ։ Յետին շրջաններու հայրապետ մը ըն-
դունելու պարագային՝ այդ Յիշատակապրու-
թիւնը չի կրնար ծառայել հաստատելու՝ թէ
Բաբճրաքաղի վանքը Վահան կաթողիկոսի
օրով պայտթիւն ունէր։

Մեծ եկեղեցին կամ Ս. Աստուածածին
եկեղեցին հիմնուած է 1221ին, ինչպէս վերը
յոսաջ բերուած արձանագրութենէն յայտնի
է։ Անկէ յոսաջ շինուած կը թուի եւ տալ
նորոգում Ս. Յարութիւն եկեղեցին, իսկ
ժամատունը հաւանօրէն 1231—1245ին (հմտ.
էջմիւսին, է.—Բ., էջ 58—61)։ Մեծ եկե-
ղեցւոյն բարերարն եւ դոյն բարձրացնել

տաւոյն է Մարծպան կամ Մարդպան Մամիկոնեան, որ որդին է Սարգիսի եւ Թորը՝ Համազասպի: Անիկա եւ անոր ազգականներն ու համակիրները Բարձրաքաչի վանքը ըրած են իրենց գերեզմանաւորին կամ դամբարանը (հմմտ. վերը):

Յառաջ բերուած արձանագրութիւններէն կ'իմանանք թէ Բարձրաքաչի վանահայր կամ առաջնորդ եղած են Տիրապու — որ կարող անձ եղած ըլլալ կը թուի — Երեմիա, Յովսէփ եւ զուցէ Յովհաննէս:

Բարձրաքաչի վանքը սրտերը իրեն քաջող ու սիրուած վանք եղած է: Ընդունած է նուէրներ ու նպաստներ եւ փոխարէն ենթադրուած պարաւորութիւններու: Երբեմն այդպէս, սակայն ապա տնտեսուած ու քայքայումի ենթարկուած (Էջմիածին 1951, է. — Ը., էջ 56—61):

6. ԲՆԻ ԶՈՐԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Շուրափէրի արեւմտա-հարաւային կողմը, բայց զրեթէ վեց վերստ հեռու, Բնի ձորի տնառտապտա լանջին կը գտնուի հին վանք մը, որուն խկակտն տնունը կը մնայ անձո-

³ Այս վանքի մասին հմմտ. Արձապանք 1884. էջ 20. Նոր դար, 1888, Թ. 136. Արաքս 1897, էջ 47—48. Յովսէփեան Գ. արքեպ., Սաղրակեանք կամ Պոօշեանք, Ա., էջ 97, 111 եւ 178. Թորամանեան Թ., Նիւթեր հայկ. հարաբարաւետութեան պատմութեան, Բ., էջ 124. Էփրեկեան Հ. Ս., Բնաչի. Բառարան, Ա., էջ 407. Նոյնը՝ կանխաւ Բաղմ., 1901. էջ 11 եւն եւն:

նօթ , և որ ծանօթ է լսկ իրրեւ Բնի ձորի վանք , զի այս վանքէն ըստական հետու կայ տրիշ վանք մըն ալ , որ կը կոչուի Բնի ձորի ներքին վանք :

Բնի ձորի մեծ վանքը , ճշգրտոյցնր՝ եկեղեցին շինուած է հասարակ քարով և ունի 10 տըշին երկարութիւն և 8 տըշին լայնութիւն : Կաթուղիկէն ասոր զեղեցիկ սիւներու վրայ կեցած է : Կայ կ'ընդունի երկու նեղ ու երկնկեկ սրտաւահաններէ : Ներս կը մտցուի կամարակապ զսնէ մը , սրուն ճակատակալ քարին վրայ դրուած է «ԹՎ . ԹՃԺԲ՝ կամուն ամենակալին Աստուծոյ Բ . Ք . շինեցաւ ձեռամբ Տէր Օհանէս քհ . » : Շրջապատուած է կրկին պարիսպով , սրուն ներքինին մէջ կան քանի մը կիսուեր սենեակներ : Եկեղեցոյ շուրջ կը զանաւին քանի մը զերեմանաքարեր , սրանցմէ ամանք տրձանադրութիւններով օժտուած են : Տապանաքարի մը վրայ կը կարգացուի . Եւ ի տակէն Յովանէշէյի սնուն իմ Թամայ կոչի , որ շինեցի սուրբ եկեղեցիս ի յիշատակ ծնողաց իմոց (Աղղր . Հանդ . 1901 . է . — Ը . , էջ 332—333) :

7. ԳԱՂԱՅ Ս . ՍԱՐԳԻՍԻ ՆԻ ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԱՆՔԵՐԸ

Գաւարքի Կողբախար դաւառի Կաթի զիւղին տրեւելեան կողմն է Գաղայ Ս . Սարգիսի կամ Սարգսի վանքը , սրուն մասին խօսած Էմ «Արցախի վանքերը» դրութեանս մէջ (Վիեննա 1953 , էջ 217) : Նոյն երկին

մէջ արտայայտուած եմ նաեւ Ս. Մակարի վանքի մասին (անդ, էջ 235—240) : Այս վանքի նկատմամբ շատ լուրջ սուսմնասիրութիւն ունի Գ. Սարգիսեան, որ նմանապէս ուրիշ վանքերու մասին գնահատելի յոյուածներ ստորագրած է (Հմմտ. Բարձրաքաչի վանքը, Հանդ. Ամս. 1957, էջ 14 և Էջմիածին, ամսադիր 1953, Դ., էջ 33 Դեղձնուարի վանքը ևւն) : Այդ գրութեան մէջ կր տեսնուի թէ Սարգիսեան սրժան բծախնդրութեամբ կարգացած է վիճադրութիւնները և ինչքան աչքուս և տկնրախտարբերութիւններ կան անոր և Բարխուդարեանի ու Ջալալեանի ընթերցումներու մէջ : Նաեւ նկարագրութիւններու մէջ ունի շատ սւշուդիր և յտեկանչական նկատողաչք (Էջմիածին 1954, Բ., էջ 22, Գ., էջ 19, Դ., էջ 30, Ե., էջ 46, Մակարի վանքի մասին Հմմտ. գեո Ջալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 150) :

Գաղտնի Ս. Սարգիսի մասին Յովհ. Ղրիմեցին կը գրէ՝ «Կանգնել զխաչո սուրբ Սարգիս անուամբ սովորեցան նախնիք ի հոգուկաւոր Խաչէ անախ Գաղտնի գաղափին, զար ընդ Էկեղեցւոյն որ տնդէն կազմեալ և որհնեալ սուրբն Մեսրոբ թարգմանիչն յանուն որբոյն Սարգսի, Էկեղ գաղափն մի ի մասանց նորա ի Խաչի անդ, զորմէ գրէ Վարդան. «Էւ զԳաղտնուանի բերդ և գաւառ . . . (ուր) կայր սուրբ հոգաւորաւոր ուխտն . . . » (Հմմտ. Պատմ., էջ 145) : Այս տեղի գաղաթան ուր կայ ուեւ-

բակ յիշատակեալ եկեղեցւոյդ կոչի մինչեւ ցայսօր ի բնակչաց Գաղայ սուրբ Սարգիս» (Թ. 329, Ձեռագիր Նոր Զուգայի, էջ 86—87) :

Գաղայ Ս. Սարգիսի վանքը, Մակարի վանքը, ինչպէս այլսւր (Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1857, էջ 14) արտայայտուեցայ՝ Անդրէի վանքը⁴ եւ ուրիշ քանի մը վանքեր, որոնց մասին վերոյիշեալ երկիս մէջ խօսած եմ, կրնան Գուգարքի եւ փոխադարձաբար Արցախի վանքեր նկատուիլ աչքի առջեւ ունենալով գարերաւ ընթացքին սոյն նախնայնութեւ սահմաններու ընդլայնումներն ու անձկացումները :

⁴ Այս վանքի մասին (Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1857, էջ 14) կը բաղձամ սա յաւելումներն բնել։ Երդնկանց կը գրէ՝ «Ճուլայից վերեւ փոքրիկ մարալան՝ ջուսմ եղել է աւելի խիտ բնակավայրն, այժմ Հազրատացիք այս տեղ գոմեր են շինել... հէնց այս գոմերի տաջ է գտնուում Ս. Անդրէի մենարանը լոյստովին խախտուած, որի միայն հիմնադրաւորն են երևում, սորանումն է գտնուում մէկ մեծ խաչարձան, իսկ տակն ալ սուղաքար զերեզման, իւր մէջ ամփոփելով մեր մեծ զիտնական Վարդան վարդապետ Բարձրաբերդցու մարմինը. զերեզմանաքարի վրայ փորագրուած է Թաւական Գրիստոսի 1273 (Աղղբ. Հանդ. 1898, Ա., էջ 324)։ Իսկ Յովհաննէս Ղըրմեցի կանխաւ կը գրէր «Ի Հազրատաձոր երեւին կրկին մատրուներ...։ Երկրորդն է յայնկոյս զետոյ յանդիման բերդին Պայսանոյ ի գաղաթան մեծ ինչ բլրոյ առ երի Աթոռին կոչեցեալ տափաղլուի լարձրաւանդին եւ սա կերտուած յանառայ փմաց փոքրաղիւր ի չափ տարածութեան մեատառն կամ երկտառան ոտնչափոց ընդ երկայն եւ եռթն ստանց ընդ լայն։ Այս մատուռն որ քստ մեծուցոյն մասին փլուզեալ այժմ կայ յանուն Անդրէի Առաքելոյ եւ է նայն ինքն միայնարան մեծին Վարդապետ» (Թ. 239, Ձեռագիր Նոր Զուգայի, էջ 88—89) :

Տ. Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Կայենայ Ախրպամանի մերձ է Ս. Գրիգորի վանքը, որտեղ «Վսեմ է կերտուածն ի ներքոյ եւ արտաքոյ» (Ջալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 127)։ Ունի սա փսքրիկ արձանադրութիւնը. եւ Տալիթայս միաբանեցոյ սուրբ ախտիս Գրիգորի (անդ, էջ 127)։ Անոր մօտ է սաղաւէն եկեղեցի մը որ կրնայ անոր վերաբերած ըլլալ։

Ծ. ԳՐԻԳՐԻ ՎԱՆՔԸ

Այսպէս կոչուած է Կայենայ բերդին եկեղեցին, որ վտանգներու պարսպային Հաղրտաի միաբանները կը բերէին ու կը պահէին իրենց թանկագին գանձը — Ս. Նշանը⁵ Ջալալեան, Ճամբ. ի Մեծն Հայաստան, Ա., էջ 81)։ Անոր մօտին պիտի խօսիմ, երբ Հաղրտաի վրայ ընդարձակօրէն գրեմ։

10. ԽՈՐԱԿԵՐՏԻ ԿԱՄ ԽՈՋԻԿ ՎԱՆՔԸ

Հիմնուած է Աղ-Քէօրիի հարաւ տրեւելեան կողմը, Լալուարի ստորտը, Սոնահին վանքի եւ Չանախչի գիւղի մօտերը եւ գիւղացիներէն գրեթէ միշտ կոչուած է Խօջիկ վանք։

⁵ Հաղրտաւէն շատ հետոյ չէ ժիւանք գիւղատեղին (Արարատ, 1887, էջ 302), կանոնաւոր էր հոն արդեօք մենաստան մը։ Ձեմ կործներ, զի ունինք շատ մը մայրեր, որոնք «Վանք» վերջաւորութիւնն ունին եւ ստուգապէս վանք կամ մենաստան չեն ունեցած (Հմմտ. Մաղկեմանք, Ջալալեան, Ճամբ., Բ., էջ 92 եւ Ազդր. Հանդ. 1901. է.—Բ., էջ 345)։

Բազկապած է եկեղեցիէ մը եւ գաւիթի մը. երկուքն ալ զեղեցիկ զմբէթով պատկուած եւ սրբատուջ քարով շինուած : Եկեղեցին սենի 11 սրշին լայնութիւն եւ 18 սրշին երկարութիւն : Ներքուստ տնտիւն է եւ միայն կիսատիւներ կը վերամբրտնան կամ մարները, սրանց վրայ կը հանդէի երեսուն նուրբ սիւներու վրայ հաստատուած սիւրան կաթաղիկէն : Անոր շորտ տնկիւնները կան մէկական խորաններ : Զայդ գոնէրէն մէկը կամարակապ է եւ կը բացուի գաւիթին մէջ, որ վեց սրշին երկար եւ այնքան եւս լայն է եւ ուր ութ կիսատիւներու վրայ կը բարձրին սամանական կամարներ, կրելով իրենց վրայ կաթաղիկէն (Աղյւր. Հանդ. 1901, է. — Բ., էջ 425) : Զարական կը գրէ՝ «Պարանայ կաթաղիկէին է զեղեցիկ կերտուածով սնուձեւ յօրինեալ ի ներքուստ զմբէթ կաթաղիկէին շքեղ սրուեստիւ կամարակապեալ է» (Ճամբ., Ա., էջ 87) :

Տաճարին արեւմտեան զլխուն, կիսուր իր գաւթի կոզմէն կայ հետեւեալ կարեւոր եւ մեծ արձանադրութիւնը :

Ի թվիս 2 (ՉԱ) ի հայրապետութեան Տն. Կոստանակայ (°) արհիեպիսկոպոսութեան Համադաստայ ուղիարհակալութեան եւ գաւրապետութեան Սաթուինին ի թուրաւորութեան Գաւթի եւ Ստեփանոս սրդի Յանա զնեցի զՍտակերա եւ զիր զեղեան զայգին որ ի Շղեր վանիցս յաւիտեան ի ԿՍ. սպիտակ սուրանի եւ շինեցի զսա ի հիմանէ

սկսել յուսով անմահին Աստուծոյ յինել ինձ
 և Եղբարց իմոց և օրցոց արձան կենդանի
 տեղի գերեզմանի մինչև և զայ Գրիգորոս և
 տանէ սղորմութիւն ինձ և իմոցն ի փառս
 իւր . որպ որք խախտել ջանան զիմ սորսն (՞)
 յեկեղեցոյս և կամ զտեղիս հանել յազգէ
 իմմէ խախտեսցին և անկցին հաւատոց և
 ք(րի)ստանէութենէ (Յովսէփեան, Գոր. ար-
 քեպ. Նիւթեր և սասնմատարութիւններ
 հոյ արուեստի և մշակոյթի պատմութեան,
 Պրակ Ա., Երուսաղէմ 1935, էջ 11—12,
 հմմտ. Արդր. Հանդ., տնդ., էջ 425) :

Ջալալեան սւրիշ արձանագրութիւններ
 և ու տեսած է, զի կը գրէ՝ «Յարձանագրու-
 թեանց Եղեղոց ի վերայ Եկեղեցւոյս Երեւի
 թէ մեծն Վարդան Եղեղոյ է փանահայր սոյն
 մենաստանիս, ըստ սրում ի կապակ կամա-
 րին զրեղոյ կոյր Մեք երկու Եղբարքս միա-
 րանեցաք սոսա հրամանաւ տիեզերալոյս վար-
 դապետին Վարդանոց . . . (Ճամբ., Ա., էջ
 87) :

Եկեղեցւոյ հիւսիսային պատին վրայ կայ .
 Աստուած սղորմի Վելի օրցիս . . . Պայի պա-
 րսն Շահնապարին և իւր կոյակից Ռուսուհ-
 րանին, որ այս սուրբ Եկեղեցիս և իւր ծնո-
 ւաց անդարձովն և իւր օրցին Կորկին չինե-
 ցին : Ապա սոսր տակը թվ. ՌՃԺ — 1661 —
 յիշեցէք ուստոյ Շահնապարին (Արդր. Հանդ.
 1901, էջ 426) :

Թէ Եկեղեցին և թէ զաւթիւր բաւական
 փաստած են : Առաջինին կից սրիշ ազո-

թափայր մը եղած կ'երևոյ զտակլով աւերակներէն :

Վանքը երբեմն պարսպապատ եղած է : Պարիսպէն ներս կան սենեակներու եւ զերեզմանաքարերու աւերակոյտեր :

Վանքի մօտ՝ «պարսպից դուռն երևում են շինութիւնների աւերակներ : Գուցէ այս եղած լինի Խոռակերտ քաղաքը, որի անուանովն էլ վանքն է կոչւում եւ որը ժառանգեց Աշոտ Ուսումամբի որդի Գուրգէնը կամ Կիրիկէն» (անդ , էջ 426 եւ Զաւարեան , Ճամբ . , էջ 87) :

Այս վանքին շինութեան ու պատմութեան մասին միայն վերայիշեալ քարերը կամ արձանադրութիւնները կը խօսին եւ անոնցմէ մէկուն վրայ հիմնելով Զաւարեան (հմմտ. վերը)՝ Վարդան Արեւելցին — որ յայտնի է թէ այս կողմերը եղած է եւ ծանօթութիւններ ունի չրջաններու մասին (հմմտ. Պատմ. , էջ 90) այս վանքին ստաջնարդ կը դնէ (Ճամբ . ի Մեծն Հայաստան , Ա . , էջ 87 , հմմտ. զեւ վանքին մասին Արձապանք , Գ . , էջ 612—614 եւ Էփրիկեան , Բնաշխ . Բառարան , Բ . , էջ 194) :

11. ԽՆԱՏԻ ՎԱՆՔԸ

ԺԱ. դարուն ծաղկած , մայրաքաղաք վանքերու շարքին մէջ գտնուած այս վանքը Հ . Էփրիկեան Գուրարքի մէջ կը դնէ (Բնաշխ . Բառարան , Բ . , էջ 181) : Այն ստայդ է որ Գրիգոր Մալխոտրոս , որ այս վանքին հան-

դէպ լի է համակրանքով և անոր վրայ իշխանութիւն կամ իրաւասութիւն ունենալ ևւ կը հաւատով, Գուդարքի մէջ սեղհականութիւններ ունէր, սակայն այս պարսկան ամէն տարակոյս չի բառնար և լիարէն չի հաստատել Խնատի վանքին Գուդարքի մէջ ըլլալուն: Գրիգոր Մաղխատրոս ունի (Կ.) Թաղթ աս հայրն Սամուէլ ատաշնորդ վանիցն Խնատի: Իսկ երբեմն աւարս վերածանութեամբ ընթերցաւ իս...: Եւ (ԿԼ) Աս կրօնաւորսն Խնատին, յարժամ վախճանեցաւ ծերն Սամուէլ. Մանեայ զծայրապոյն ծերունոյն փոխուին (Գր. Մաղխատրոսի Թաղթերը, էջ 98, 100. հմմտ. նաեւ Հ. Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ 1822, էջ 521—522):

12. ԽՈՒՃԱՊԻ ՎԱՆՔԸ

Գուդարքի Տաշիրք կամ Զորափար գաւառի համանուն գիւղին մերձ կոյ համանուն վանք մը, որուն հիմնարկութեան պարտականքը կը մնան անծանօթ, բայց ներքին կազմութիւնը այնպէս կը ցուցնէ թէ յունական վանք եղած ըլլայ և կամ յունականի վերածուած յետագային: Ջալալեան կը գրէ՝ Աս սոփաւ — Խուճապ գեղջ — գտանի մեհառտանն Խուճապ և թէ ո՞ր անուամբ է կասուցեալ այս սուրբ ուխտ չէ յայտ... վանքս այս գեղեցիկ է յարտաքին կողմանէ, մտնուանդ եզերք լուսամտից, որոյ երկայնութիւնն է 28 կանդուն, նոյնպէս և լայնու-

թիւն, կատուցեալ կայ ի վերայ երկուց սեանց, ի պարանոց կաթուղիկէին զոն զլուխք կենդանեաց: Կից սորա է եկեղեցին եւ պարանանման խորանք (Ճամբ. ի Մեծն Հայաստան, Ա., էջ 88 եւ Բնաչիւ. Բառարան, Բ., էջ 181):

13. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Նմանօթ հետեւեալ յիշատակապարտութենէն.

«Արդ այամ... (Աւետարանիս) փափազող եղեալ եփրիանոս եւ ետ զազափառել զսա ի ժամանակս վերջինս ի թուականութեան Հայոց ԶԽ (1491) ի գաւառին Գուգարոյ ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետի սխախտ եւ այլ բազմապատիկ սուրբ Նշանացս...: Այս եղեւ ի թաղաւորութեան Վրաց Կոստանդինոյ եւ ի կաթողիկոսութեան Հայոց տէր Սարգսի եւ յեպիսկոպոսութեան մերոյ տէր Յուսկանն...: Եւ զիս զանդիտան զՄելիքսեթս անյապազ յիշեալիք...» (Թարսս Ագրար, Ա., էջ 120—121):

14. ՆՈՒՂՐՈՒՎԱՇԷՆԻ, ՀՆԷ ԿԱՄ ՔՆԷ. ՍԻՈՆԻ ՆԻ ԶՈՅՔ ԱՆԱՆՈՒՆ ՎԱՆՔԵՐ

Աստիճ. սրանց շարքին միացնելու օգտակելու է նաեւ Ախտալայի Ս. Աստուածամօր կամ Մարիամ Աննայի վանքը (հմմտ. Հանդ. Ամս. 1957, էջ 14) Գուգարքի-Բորչալուի վրական վանքերէն են, սրանք ժամանակի ընթացքին ունեցած են նաեւ Հայ միաբաններ եւ սրանցմէ սմանք զուցէ նա-

խառնէս նոյն իսկ հայկական հիմնարկութիւններ եղած : Ասոնց մասին այլուր — ընդարձակօրէն —, երբ Հայաստանի օտար կամ օտարազգի վանքերու նկատմամբ երկասիրութիւնս առիթ ունենամ լոյս ընծայելու, բայց արդ համառ. ասոնց մասին Ազգ. Հանգ. 1901. է.—Ը., էջ 338 եւ 427—436. Ջալալեան, Ճամբ. ի Մեծն Հայաստան, Բ., էջ 81—106 եւ Լումայ, 1897, էջ 233—234 եւ 258) :

15. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ՔԱՂԱՆԹԱՐ ԵԱՆՅ ՎԱՆՔՐ.

Օձունի եւ Պաւճար վանքի մօտ, չինստած՝ կարմրուղոյն փխրուն քարերով (անսիւն) եւ ասկէ իր Կարմիր վանք քարջորջումը, իսկ Քալանթարեանց վանքը անունը դուցէ կը սլարտի իր բարերարներուն : Այս՝ յատուկ իմաստով վանք չէ (Լումայ, 1897, էջ 270) :

16. ԿՈԹԻ ՓՈՐՈՅ ԿԱՄ ԸՆԿՈՒԶԱՅ ԳՈՄԻ ՎԱՆՔՐ.

Գուդարքի^o մէջ : Մտնօթ սա յիշատակաւրութենէն .

Գրեցու (Յայամաւուրք) ի թուիս Հայոց ՊՀԶ — 1427 — Ահեկի ի Բ ի տեղիս որ աւարտեցաւ ի Կոթի փորոյ վանս որ կոչի Ընկուղայ դամ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս . զՅովհաննէս եւ զՍարգիս յիշեցէք, որ մեզ ջուր են բերել, զՄարտիրոս որ մեզ մեղր է բերել (Նօտարք, էջ 86, ուր եւ կրդրուի Գուդարքի մէջ) :

17. ՀՈՒՈՄԱՅՐԻ (Ս. ՆՇԱՆԻ) ՎԱՆՔԸ

«Օձուն գիւղից գէտի հարաւ Զորագետի ձախ տփին, ձորի գլխին է կառուցուած Հոսոմայր վանքը, որ երեք բաժանմունքից է բաղկացած» (Լուսոյ, 1897, էջ 275) կամ բռնեք կազմուած է զանազան սյրերէ, և մատուաներէ-եկեղեցիներէ (Ազգ. Հանդ. 1901, էջ 376—377)։ Ասոնցմէ մէկն է Ս. Նշան, որ մեծ սխառտեղի է։ Եկեղեցին ընդարձակ է, կամարակապ, անտին և սրբատաշ քարերով շինուած։ Արձանագրութեան մը համաձայն Իգնատիոս 1251ին կը կառուցուէ կամ կը վերականգնէ և զարձեայ Զուգէ զատար Սարգիս Քարնջեցի Մամիկանեանի 1326ին անոր նսիրատաւ կ'ըլլայ (Լուսոյ, 1897, էջ 276)։ Եկեղեցիներէն մէկն ալ նսիրուած է Առաւուծամօր (Զալալեան, Ճամբ. Ի Մեծն Հայաստան, Ա., էջ 92. հմմտ. նոյնի մասին Արձապանք, 1884, էջ 631)։

Աւանդութեան և գրաւոր տեղեկութիւններու համաձայն Ս. Նշանի վանքը հիմնուած կ'ըլլայ է. զարուն յոյն Վասիլ Իշխանի ձեռքով. որ այդ տեղ կը ճոյնի և այդ է պատճառը որ Հոսոմայր կը կոչուի, իսկ յետագային իր և թէ հոն կը բերուի Պետրոս Գեառուարձ կաթողիկոսի Ս. Խաչի մասունքը և կը ստանայ Ս. Նշան յորջորջանքը (Զալալեան, անդ, էջ 92 և Ազգ. Հանդ., անդ, էջ 377)։

Հոսոմայրի վանքը կամ անոր եկեղեցի-

ներք հարուստ ևն արձանագրութիւններով , որոնք մեզի կը ներկայացնեն անոր բարեբարները — Զաքարէ , Իւանէ , Ասափեալ , Մարիամ ևն — և առաջնորդներն ու միաբանները — Սամուէլ , Պանդալ(էսն) , Յովհաննէս , Պետրոս⁶ , Խաչատուր , Սարգիս ու Գերսամ : Ահաւասիկ արձանագրութիւններու կարեւորները .

(Ի ճակատ խաչին որ կայ ի վերայ դրան եկեղեցւոյն ի թուին ՈՅ) .

Կանոնեցաւ աշխուհական :

(Ի վերայ պատուանդանին) .

Ըստ Ասափեալ որդի Գրիգորի բնակեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս ետաւ ի հոյրենի պանծալին սյգուն որ ի պունդանց զիմ բաժինն ի սուրբ Նշանն շինեցի զպալիթս կանոնեցի զխաչս աշխուհական ի ժամանակի ծերութեան իմոյ ետաւ յիշատակ հոգւոյ իմոյ և զբաւական փրկութեան տնձին իմոյ , առտարն սյցելութեան արկի և զմատնարկն շինեցի և զտակառակտոցն և լցի զմատնարկն ի զրատանս յետ անցման իմոյ , ևս Սամուէլ առաջնորդ սուրբ ուխտիս միաբանաւքս զբեցաք զոր տաւնի սրբոյն Յովհաննու և Յակովբայ զչորս եկեղեցիս երկու օր Խաղողին , երկու աւր Ասաքէլին . Ա . Գրիգորայ տննեն

⁶ Պետրոս անուն վանահայրը ի ծնէ կոյր մը կը յուսաւորէ անոր աչքերուն մերձեցնելով Ա . Նշանը (Վարդան , Պատմ . , էջ 129 , հմմտ . նաեւ Ազգր . Հանդ . 1901 , է . — Ը . , էջ 378) :

կամ ի մեծաց կամ ի փոքունց, որ զոյգին խլէ կամ զժամն խափանէ նոյալս առցէ Աստուծոյ (Ջալալեանց, Ճամբ. ի Մեծ Հասասան, Ա., էջ 93—94) :

(Առաջի գրանդ զաթի յարեւմտեան կողմն ի վերայ անհարթ քարի ի թափն Հոյսոյ ՉԼԵ) .

Կամաւն Աստուծոյ եւ Մարիամս միաբանեցայ սուրբ Նշանիս սուրբ Գրիգորոյ պաշարանն զուղեցի, հոյր Պանտալի եւ միաբանքս հաստատեցաք Գրիգորի Ակոսականդեցւոյ տօնին տոնեն ծամ զամէնն եկեղեցիքս. ով խափանէ զատի յԱստուծոյ եւ կատարիչք աւրհնին ի Տեասնէ (անդ, էջ 94) : (Կից սորա) .

Կամաւն Աստուծոյ եւ Մարկ յուսիկս մեծ յուսով միաբանեցայ սուրբ Նշանիս եւ ետու զիմ հոգւոյ պաշարն եւ հոյրս Սամուէլ եւ միաբանքս ետուն սուրբ Կուրղի հինդ շարաթ աւրն զամէնն եկեղեցիքս պատարադել. ով խափանէ ՅԺԸ հոյրապետաց նոյալեալ եղիցի տաջի Աստուծոյ (անդ, էջ 95) ամէն : (Կից սորա) .

Մեծ յուսով յԱստուած եւ ի սուրբ Նշանս միաբանեցաւ Հասան եւ ետ հասարակաց տունին երեք աւրտալար արտ, մին եղն, արդ մեք հոյր Յովհաննէս եւ միաբանքս յինանց ասաջի չարաթ աւրն տուաք Յոհաննու Կարապետի տունն զամէնն եկեղեցիս որ առ Քրիստոս պատարադեն, կատարիչքն աւրհ-

ներն յԱստուծոյ եւ խափանուողքն դատին ի Տեառնէ (անդ, էջ 94—95) :

(Կից սորա) .

Կամաւն Աստուծոյ եւ պարոն Շահէկին Աստուծոյ շնորհուն մխարանեցայ սուրբ Նշանիս եւ ետու զիմ հոգւոյ պաշարն եւ հայր Պանդալ եւ մխարանքս հաստատեցաք ի տաւնի Թէպոսի թաղաւորին զամէն եկեղեցիքս պատարապել (գՔրխատս անուն Պարոն Շահէկին, ով խափանէլ դատի ի Տեառնէ (անդ, էջ 95) :

(Ի ներքոյ սորա) .

Կամաւն Աստուծոյ եւ Ասկիս մխարանեցայ Հասմայրի սուրբ Նշանիս եւ տուի հարիւր սոխտակ զիմ հոգւոյ պաշարն : Եւ հայր Սամուէլ եւ այլ մխարանքս հաստատեցաք զեօթանասնից երկու աւուրքն, ով սոցոս ժամն խափանէլ նրդովս տոցէ (անդ, էջ 95) :

(Ի ներքոյ սորա) .

Կամաւն Աստուծոյ եւ Բարսեղոս եւ ամուսինն իմ Թամար մխարանեցաք սուրբ Նշանիս եւ տուաք զմեր հոգւոյ պաշարն, հայր Պետրոս եւ մխարանքս հաստատեցին յայսնս թեան աթաւքն զամէն եկեղեցիս զՔրխատս պատարապել մեզ անխափան (անդ, էջ 95) :

(Կից սորա ի թաւին ԶԼԵ) .

Մեծ յոսոփ յԱստուած եւ ի սուրբ Նշանս մխարանեցաւ Վահրամ եւ ամուսին իւր Ասիի եւ ետուն զիւրեանց հոգւոյ պաշարն եւ մեր հայր Սամուէլ եւ մխարանքս

Հաստատեցաք սուրբ Խաչի շարաթի երկուս-
տարն ամենայն եկեղեցիք ժամ Վահրամայ
կէսն Ասփայ տոնեն, ով խափանէ գատի ի
Տեառնէ, կատարիչքն սուրհնին ի Տեառնէ
(անդ, էջ 96) :

(Ի ներքոյ սորա) .

Կամաւն Աստուծոյ եւ Իւանէս եւ ամուս-
րինն Խաթուն եւ զիմ քոյրս միարանեցաք
սուրբ Նշանիս եւ սուտք մեր հոգւոյ պա-
շարն, հայր Խաչատուր եւ միարանքս հաս-
տատեցին Նիկաղայոսի տաւնին ժամ զամէն
եկեղեցիքս, ով խափանէ գատի յԱստուծոյ,
կատարիչքն սուրհնին ի Տեառնէ, թուին 21:
(անդ, էջ 96) :

(Ի ներքոյ սորա) .

Հրամանաւն Աստուծոյ եւ Սերապեղս եւ
ամուսինն իմ Մարիամ միարանեցաք սուրբ
Նշանիս եւ ետուն իւրեանց հոգւոյ պաշարն,
հայր Պանդալ եւ միարանքս հաստատեցաք
անխափան ամենայն հայրապետաց ժամ զա-
մէն եկեղեցիքս Սիրապեղի, ով խափանէ
գատի յԱստուծոյ (անդ, էջ 96) :

(Կից սորա) .

Կամաւ Աստուծոյ Բարաք եւ սրգիք իւր
միարանեցան եւ ետուն սուրբ Նշանիս
իւրեանց հոգւոյն պաշարն եւ մեք հայր Պան-
դալ եւ միարանքս հաստատեցաք ամէն եկե-
ղեցիք րարսքոյ տոնեն, ով խափանէ գատի
ի Տեառնէ, կատարիչքն սուրհնին, թուին
21Թ (անդ, էջ 96—97) :

(Կից սորա ի թուին 21Թ) .

Կամաւն Աստուծոյ եւ Սարգիս Ճօճկանանց եւ ամուսինն իմ Արղուիսթուէն միարանեցաք սուրբ Նշանիս, շինեցաք զանդակաւունն եւ ետու զիմ հայրենի ջրադացն, Կապտակն տրաւրն յետ վախճանի. հայր Պանդայ եւ միարանքս հաստատեցաք Բարդուղիմէոսի տալինն ամէն եկեղեցիքս պաւստրալեն Սարգսի եւ կէսն ամուսնոյն հաստատալ, զինչ գրած ով խափանէ զատի ի Տեառնէ (անդ, էջ 97) :

(Կից սորա) .

Կամաւն Աստուծոյ եւ Սմբատ եւ ամուսինն իմ Վանէի միարանեցայ սուրբ Նշանիս ետու զճապկի շրջանն. հայր Պանդալ եւ միարանքս հաստատեցաք զեկրական շարաթաւրն զամէն եկեղեցիքս նոցա տանեն կիրակիաւրն, ով խափանէ զատի ի Տեառնէ թուին ԶԽԵ (անդ, էջ 97) :

(Ի ներքոյ սորա ի թուին ԶԼԵ) .

Մեծ յուսով յԱստուած եւ ի սուրբ Նշանս Ումար եւ ամուսինն իմ Հրանոյչ եւ սրղիթ մեր միարանեցաք սուրբ Նշանիս եւ տուաք զմեր հոգւոյ բաժինն ի սուրբ Նշանս եւ մեր հայր Սամուէլ եւ միարանքս սիրով բնկայաք եւ հաստատեցինք սուրբ զՍտեփաննոսի տաւնի զամէն եկեղեցիքս որ ի Քրիստոս սրտատարակեն զժամն Աւմարին եւ կէսն ամուսնոյն իւր, ով խափանէ մեր մեղացն պարտական է եւ կատարիչքն աւրհնին Աստուծոյ (անդ, էջ 98) :

(Կից սորա) .

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին ևս խաթութ հաւատարմութեամբ միարանեցոյ սուրբ Նշանին և ևս ուր զիմ հոգւոյ պաշարն, հայր Պանդալ և միարանքս հաստատեցաք Սանդխտոյ տաւնին զամէն եկեղեցիք որ Քրիստոս պատարապէն խաթութին և Գրիգորոյ աւրն և մեր Նշանին. խաթանիչքն զատին ի Տեառնէ և կատարիչքն սուրհին յԱստուծոյ (անդ, էջ 98) :

(Կից սորա ի թուին 24) .

Կամաւն աստուծոյ ևս Ումիքս և ամուսինն իմ Տիկին միարանեցաք սուրբ Նշանին և ևս ուր զիմ հոգւոյ պաշարն, հայր Կարապետ և միարանքս հաստատեցին Հրեշտակապետն տաւնին զամէն եկեղեցիքս, ով խաթանէ զատի յԱստուծոյ, կատարիչքն սուրհին ի Տեառնէ (անդ, էջ 98) :

(Ի վերայ սեմոյ սուրբ Նշան եկեղեցւոյն) .

Ի թուին ՈւՁ ևս Ամիր Սպասալար Չաքարէ և Իվանէ շինեցաք զեկեղեցիս և տուաք զՄէնուիկն սուրբ Նշանին վասն մեր Երկար կենդանութեան և մեր ծնողաց հոգւոյն տոնեն ժամն Երկու տար Չառկին ամիր Սպասալար Սարգիսին և Երկու տար յայտնութեան ով զգիւզն տոնեն կամ զժամն խաթանեն, նպսիս տոնեն (յ) Աստուծոյ (անդ, էջ 98) :

(Ի մէջ Աստուծոմտոյր եկեղեցւոյ, ի հատակ սեպանոյն) .

Կամաւն Աստուծոյ ևս Իդնատիս վարդապետ շինեցի զեկեղեցիս վասն կենդանու-

թեան Եղրուզին և Աքքայ խաթունին յիշատակ հոգւոյ իմոյ և ծնողաց մերոց և Եղրարց և աշխատաւորաց (անդ , էջ 99) :

(Հանդէպ սորա ի թուին ՈՅ) .

Ես Սարգիս և Զաքարէ որդիք Յակոբայ և Խալին մայր մեր շինեցաք զԵկեղեցիս յիշատակ հոգւոյ մերոյ ի հոյրութեան Սամուէլի և Խոսն մեզ աղուհացի կիւրակէն դամէն Եկեղեցիք մեզ առնեն ով խափանէ դատի յԱստուծոյ մեր խղճի մեղացն ուր է առաջի Աստուծոյ (անդ , էջ 89) :

(Ի վերայ սոյն Եկեղեցւոյ ի կողմն հորաւոյ) .

Կամաւն Աստուծոյ ևս Աստուածատուրս և ամուսին իմ Կաթութայ միտրանեցաք սուրբ Նշանիս և տուաք Խ . դահեկան . ևս Գերսամ վարդապետս և միտրանք զԹաղէսի տանի ժամն հաստատեցաք զամենայն Եկեղեցիքս կէսն Աստուածատուրին և կէսն ամուսնոյ (անդ , էջ 100) :

(Ի ներքոյ սորա) .

Ես Զուգէս գուտր Սարգսի Քարինջեւոյ . . . միտրանեցայ սուրբ Նշանիս և Խոսն զիմ հոգւոյ որաշարն . հայր Սարգիս և միտրանքս հաստատեցին ի Յայտնութեան սթաւրէքն զերրորդի աւարն զամենայն Եկեղեցիք ժամ մեզ առնեն . կտտարիչք արհնին յԱստուծոյ ի թուին ՉՀԵ (անդ , էջ 101) :

(Ի թուին ՈԿԵ) .

Շինեցաւ սուրբ Առաքեալ մատուռս վասն փրկութեան հոգւոյ հաւատացեալոց (անդ , էջ 101) :

(Ի վեր քան զսուրբ Նշանն յափն ձորոյն ի սո սեամբ եկեղեցւոյն) .

| Ի Թաղաւորութեան Լաշայի յամիր սպասարութեան Զաքարէի եւ որդւոյ իւրոյ Շահնշահի եւ եղբաւր իւրոյ Իվանէի եւ հայր Սամուէլ եւ այլ միարանքս շինեցաք զեկեղեցիս վասն երկար կենդանութեան պատարոնաց մերոց յիշատակ հոգւոց մերոց եւ ծնողաց մերոց , որք երկրպագէք զմեզ յազաւթս յիշեցէք (անդ , էջ 101) :

(Ի կողմն արեւմտից) .

Եւ Դաւիթ զիմ հոգւոյ պաշարն ի սուրբ Նշանն , Սամուէլ եւ այլ միարանքս ետուն ինձ մի աւր պատարադ ի տանի Դաւթի մարդարէին , որ խափանէ իմ մեղացն պարտական է (անդ , էջ 101) :

Հասոմայրի վանքը գարերս կուրծ կատայ եւ բաւական երկար առեն իր զոյսութիւնն ու արժէքը կը պահէ : Անոր հովանիին տակ կը դրուին քանի մը ձեռագիրներ :

Գրեցաւ — 1690ին — սուրբ Մաշտոցս . . . ի յերկիրն Լօսի ի զիւզն Հասոմայր ընդ հովանեաւ Ս . Նշանին յառաջնորդութեան Ս . Նշանիս վարդան եպիսկոպոսին , գրեցաւ ձեռամբ անարժան Ներսէս զպրիս (Հ . Ն . Ակինեան , Հաւաք . Յիշատ . 83) : Միեւնոյն անձր 1704ին հոն կը գրէ Ճաշոց մը (անդ , էջմ . 938) : Իսկ անկէ տասը տարի յաւաք . Գրեցաւ Մաշտոցս ի յերկիրն Լօսի որ կոչիր Հասոմայր ընդ հովանեաւ Ս . Նշանի ի

Հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնայ Տեառն
Նահապետ Կաթողիկոսին եւ մերայ արհե-
պիսկոսոս Սանահնոյ Ս. Աստուածածնի Բար-
սեպ Էպիսկոսոս յերկրակալ եւ սուրբ Նշանի
ասաջնորդն տէր Գալուստն : Գրեցաւ ի ձեռն
անորժան տէր Ներսէս քահանայիս . . . (անդ ,
Երեւան , Թ . 479) : Կր տեսնուի որ Ներսէս
Էսանդուն զրիչ Էղած է եւ սպրած է Վար-
դան ու Գալուստ ասաջնորդներու օրով :

18. ՊՈՒՃՈՒՐ ՎԱՆՔԸ ⁷

Օձուն զիւլի մերձ կը դանուի Եկեղեցի
մը զոր տեղւոյն զիւղացիները Պուճուր վանք
կ'անուանեն . շինուած է սրբաւոր քարե-
րով : Յատուկ խմատով վանք Էղած է'երե-
ւոր (Լումսոյ 1897 , էջ 270) :

19. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ԿՈՒՍԱՍՏԱՆ ⁸

Սանահին վանքի շրջակայքը : Մանօթ
հետեւեալ արձանադրութենէն եւ Յովհան-
նէս Ղրիմեցիի ծանօթագրութենէն : Սեւոր-
ղեաց ձորի մէջ խաչարձանի մը պատուան-

⁷ Բժիշկ Վ. Թորգոմեան Երեւն կը գրէր Պա-
րիզի Ազգ. Մատենադարանի սոյն զօրծր եւ ալ յիշա-
տակած եմ 1889ին (Արեւելք , 1889 , Թ . 1733) երբ այն
անդ գտնուած քաղոր Հայ բժշկարանները կ'ուսուփա-
սիրէի . երկու օրինակ կայ հոն , մին ԶԼԱ — 1282ին
Փուղարաց աշխարհի Մականարեքդ կոչուած ան-
տառին վանքը բնօրինակուած ձեռագրի մը մէջ
ղրուած է (Բաղմավէպ , 1926 , էջ 98) : Ինչպէս կը
տեսնուի վանքին անունը հոս չէ նշանակած :

⁸ Կուսանաց տնտապատ մը կայ Հաղբատի մերձ :
Անոր մօտին պիտի արտայայտուիմ Հաղբատի մասին
զրած միջոցին :

դանի վրայ դրուած է՝ «Եւ Լա Քերուրս տվի
դայս պիմ պնուած այդին ի Ս. Սարգիսն
վախմ, որ կուսանքն վայելեն, ով որ յետ
ս յառաջ հանել ջանայ. նպովի յԱստուծոյ
Եւ յամենայն սրբոյ: Աստուած սգսրմի իմ
ծնոպոցն»:

Յովհաննէս Ղրիմեցին այս տրձանա-
դրութիւնը պնելէ վերջ կը յաւելլու՝ «Յիշա-
տակեալ սուրբ Սարգիսոյ է մատաւոն ինչ
յարեւմտից մենաստանին (Սանահնի) հա-
րուստ մի հեռապոյն, ի վերայ բլրոյ ինչ կամ
փեղկի մերձակայ հարաւակոյման յերին, որ
արդի ամայի կայ, այլ շինականք Սանահնի
սովոր են պնալ յախա» (Թ. 239) Չեռպիբ
Նոր Զուգայի, էջ 177):

20. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Վարդարլուրի Ս. Սարգիսի մատաւոր
փոքրիկ շէնք մըն է, բայց յառաջապոյն հսն
ծապկած վանք մը եղած է: Մատուոք շի-
նել տուած է Աչոտ Մարծպան, իսկ հիւրա-
նոցը կամ հիւրատունը Կիրիկէ. «Ի ՇԼ
— 1081 — Թուականութեան Հայոց Եւ Կիւ-
րիկէ շինեցի» (Լումայ, 1897, էջ 239). համա-
նաեւ Զալպեան ճամբ. ի Սեծն Հայա-
տան, Ա., էջ 122): Սակայն աւելի ճշգրիտ
կ'արտայայտուի Լալպեանց Ս. Սարգիս
ուխտատեղի — պանուամ է Կուրթան Եւ
Վարդարլուր պիւղերի միջեւ, համանուն լե-
րան պապթին: Սա մի փոքրիկ, հասարակ
մատուո է, մի պութով: ... Լերան երեք

կողմը ժայռոտ է, իսկ հարաւային կողմում՝
ձկոււմ է մի պարիսպ, ութ կիսաւեր աշ-
տարակներով... : Սրա հարաւային պատի
վրայ զբաղեց կայ հետեւեալ արձանագրու-
թիւնը. ՆՂԹ Թուականութեանս Հայոց եւ
Կարիկէ Թաղաւոր սահմանեցի զհասցիւ
վանայն մեղաց Թաղութեան եւ արեւշատու-
թեան իմոյ բնդ ձեռամբ Աշոտ մարծպանին
(Աղղր. Հանդ. 1901, է.—Ը., էջ 354) : Ար-
ձանագրութեան այս առգերը կրնան մերձե-
ցալի նաեւ Ս. Սարգսի արեւմուտքը զրա-
նուոյ սրբատաշ քարերով կառուցուած շէն-
քին, որ կրնայ վանք-եկեղեցի եղած ըլլալ :

21. ՍԵՊՈՒԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՆԻ ԿԱՄ Ս. ՆՇԱՆԻ
ՎԱՆՔԸ

Կը հիմնուի Աբարի եւ Հաղաի զիւղե-
րու միջեւ. Սեղաի ձորին լանջի վրայ :
Քսան արչին երկար, սոսա արչին լայն ու
ստանուաթ արչին բարձր Թաղակապ ու զե-
ղեցիկ շէնք մըն է, անսիւն, բայց կիսասիւ-
ներու վրայ ամրացուած եւ այն՝ տասնոց կա-
թուղիկէի : Հիւսիսային կողմը կայ երկու
ամբողջական եւ երկու կիսասիւններու վրայ
հաստատուած զմբէթաւոր գաւիթ մը :

Վանքը սնի հասա պարիսպներ, սրանց
մէջ կը նշմարուին սենեակներու աւերակ-
ներ (Աղղր. Հանդ. 1901, է.—Ը., էջ 426—
427) :

22. ՔԱՌԱՍՆԻՑ ՄԱՆԿԱՆՑ ՎԱՆՔԸ

Դսեղ գիւղի հիւսիս արեւմտեան կողմը
է անկէ հալիւ կէս վերստ հեռու, ձորի մը
մէջ կտրմիր և սրբատաշ քարերով շինուած
է Քառասուն մանուկներու նստարանը վանքը
(Աղյւր. Հանդ. 1901, է.—Ը., էջ 424) : Տա-
ճարը կամարակապ է, կամարները հաստա-
սուած են չորս կիսասիւնների վրայ, կաթու-
ղիկէն տմբողջովին սուերսուած է : «Պատերից
խրաքանչիւրի մէջ, կամարների տակ, կան
մի մի լուսամուտներ, բեմի աջ և ձախ
կողմը պանուսմ են երկյարկանի խորան-
ներ, սրանց վերի յարկի մուտքը բեմիցն է :
Խրաքանչիւր խորանի մէջ կայ մի պատու-
րայտմատայց սեղան» (Լուսմայ, 1897, Ա.,
էջ 257) : Եկեղեցու երկարութիւնն է 12 մրչ.,
լայնութիւնը վեց մրչ. 10 վերչակ. կամար-
ների միջի տարածութիւնն է 4 մրչ. 6 վեր-
չակ. : Կամարները խաչաձև կարսմ են մի-
մեանց և նմանում Սանահնի Սբ. Գրիգոր
Լուստաւորիչ եկեղեցուն, իսկ բնդ հանաւր
ճարտարապետութիւնն սուլի նման է Ձնէ-
վանքին (անդ, էջ 258) :

Վանքին յաջորդ արձանադրութիւննե-
րէն հաւաստեալ կ'իմանանք թէ ան տրդէն
ԺԲ. դարէ յատաջ պայութիւն ունեցած է,
վասն զի այդ շրջանին տրդէն զարդացած վի-
ճակի մէջ է և շատ նստարանութիւններ
ստանալով ինքիւնքը կ'ենթարկէ պատարապ
և ազօթք մատուցանելու : Հալլատի Հա-
մալասայ տաճնորդը 1256ին օրհնած է եկե-

զեցին, զոր ստլայատակած է խաչատուր, որ միանգամայն ժամատունը կը շինէ կամ կը վերանորոգէ, իսկ անկէ յառաջ Դաւիթ 1241ին մատուոր կը կանգնէ, ինչպէս արձանադրութիւնները կը վկայեն՝

(Ի սեանդ Կրան)

Ի թուիս Ձեւ սցորմութեամբ Աստուծոյ եւ Համադասոյ Տէր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Հայրատոյ սուրհնեցի զեկեղեցիս եւ տփի զգեղ մողսվարդ կամակցութեամբ Հայրատոյ միարանայն առաջնորդութեամբ Գէորգ վարդապետի, եթէ սբ յառաջնորդաց կամ իշխանաց հակառակի կամ հանէ եկեղեցւոյս, եղիցի նզովեալ ՅԺԸ հայրապետացն եղիցի եղիցի (Ձալալեանց, Ճամբ., Ա., էջ 118) :

(Յաջակույմն Կրան)

Շնորհին Աստուծոյ եւ Վահրամ միարանեցոյ սուրբ Քառասնիցս եւ զանձադին արարաք զսուրբ Աւետարանն եւ տփաք ի Քառասունքս վասն փրկութեան հոգոց մեռոց, հայրապետքս եւ միարանքս կառարեցին զՋրաւորհնէք սուր սրտատրոպն մեղ սրտատրոպել զամէն եկեղեցի, թուին Ձիւանդ, էջ 108) .

(Ի ներքոյ սարա)

Կամաւն Աստուծոյ եւ հրամանաւ սրբանայն եւ Դաւիթին եւ Ջամարտրինս միարանեցոյ սուրբ Քառասնիցս եւ ետու զիմ հոգւոյ պաշտրն եւ առի զՂամիշկուտի հոգն եւ ետու ի վանքս առաջնորդութեան Հայ-

բապետիս և և նոքա ևսուն ի մեսելոյց զամէն
եկեղեցին, ով հոգս խի կամ զժամն խա-
փանէ իմ մեղացն տէր է (անդ, էջ 119) :

(Ի ձախակոյմն)

Ողորմութեամբ Աստուծոյ ևս խաչատուր
ծառայ Աստուծոյ շինեցի զժամատունս և
սալեցի զեկեղեցիս միարանք խոստացան ի
տունի սուրբ Յովհաննու Գ. սրտաբաղ և
մաւր իմոյ Մալքային և ինձ մեղուցելոյ,
կատարիչք արհնին Աստուծոյ (անդ, էջ
119) :

(Ի սեամս ձախակոյմեան խորանին)

Եւս Աչոս և ամուսինն իմ Եսէ միարա-
նեցաք և մեր հոգոյ սրաշարն եկեղեցւոյս շի-
նութեան տվաք. Առաքէլ վարդապետ և սյլ
միարանքս ընկալան և հաստատեցին զԱս-
տուածածնի արն զամէն եկեղեցիքս սրտա-
բաղել զՔրիստոս յանուն մեր, կատարիչք
արհնին յԱստուծոյ (անդ, էջ 119) :

(Կից սորա ի կոյմն հարաւոյ) .

Յանուն Աստուծոյ ևս Արամ Շահս միա-
րանեցայ վանիցս և ևսու զԾովակոյց հոյն
և սյլ զիմ հոգւոյ սրաշարն Ովհաննէս ա-
սաջնորդ տեղւոյս և սյլ միարանքս ընկա-
լաք և տվաք Գ. ժամ սուրբ Քոստանից
տանի, որ խափանէ գտտի ի Տեառնէ (անդ,
էջ 119) :

(Ի ներքոյ սորա) .

Եւս Գրիգոր ծառայ Աստուծոյ անյիշա-
տակ գսլով ի չքատարութենէ ընչից միարա-

նեցոյ եկեղեցւոյս եւ սոյստուորք սորա խոստացան ի տարին մէկ պատարապ ի տաւնի սուրբ Գրիգորին . կատարիչք տարհին Աստուծոյ , ով խափանէլ գանձս Յուդոյի եւ Կոյղնի ասցէ (անդ , էջ 120) :

(Կից սորա) .

Կամաւն Աստուծոյ եւ Քաշգունոյս զՅոյիրկայ հոյն տվի իմ եղբաւր հոյոյն Քաշերեսին եւ սորա խոստացան մէկ պատարապ զհոր կիւրակէին , ով գոյն հոյն յոյս աեղւոյս հանէ եւ զիմ ժամն խափանէլ գատի յԱստուծոյ (անդ , էջ 120) :

(Ի վեր քան զսա) .

Յանուն Աստուծոյ եւ Քերտուրս եւ տմասինն իմ Թադուհի մեծ յուսով միարանեցաք վանացս եւ զինչ մեր հոյւոյ պաշարն կայր տվաք եկեղեցւոյս միարանքս եւ տոաջնորդ աեղւոյս խոստացան Բ . Ժամ ի տաւնի սուրբ Սարգսի , ով խափանէլ մեր մեղացն աէր է առաջի Աստուծոյ (անդ , էջ 120) :

(Յաջակոյմ զքան խորանին) .

Ի Թուին Ո՛ղ յիշխանութեան Աշոտոյ եւ յառաջնորդութեան Յահաննէսի եւ Դուրիթ . . . տաաջի բնծոյ բերի եւ շինեցի գտունս եւ սոյստուորք սոցա խոստացան ի տարին Բ . պատարապ , սրք խափանեն պատին ի Տեառնէ , կատարիչքն տարհին յԱստուծոյ (անդ , էջ 120 . հմմտ . Լուծոյ , 1897 , էջ 257—258 . տաաջի բնծոյարեր շինեցի . . . զմատուռն) :

Չորագետի ափերուն վրայ Այգեհատ կամ Իգահատ գիւղին կից հիմնուած է Քորայրի ուխտը՝ «Շինեալ սաղաձեւ, որոյ երկարութիւնն է քսան կանդուն, նոյնպէս եւ լայնութիւնն, ունի ի վեր քան զսեպանն զերկու դարանման խորանս, ինքն զետեղեալ կայ ի վերայ միոյ վիմի, քարինք եւ լուսամուտք վանացս են չքնաղակերտք. կից սորա կայ մատուռ շինեալ ի Մարեմայ Բաղրատունւոյ զստերէ Կիւրիկէի... ներքին դասակարգութիւն սորա նման է Յունաց, ուր եւ զոյ զիր յունարէն ի վերայ զանդակատանն. սոյն եկեղեցի երեւի երբեմն անկեալ ի ձեռս Յունաց. բայտ սրում յիշէ դաս մեծն Վարդան ի կարգս մեհաստանաց մեծին Հայոց... հանդէպ սորա է մատուռն Գուգթ զամբարանս հայնաւորի միոյ, առ սր յաճախէին երբեմն ուխտաւորք բազումք» (Ջալալեան, Ճամբ. ի Մեծն Հայաստան, Ա., էջ 102) :

«Այս ճարտարապետական տեսակէտից շատ նշանաւոր մենաստանք գտնուում է Քարերաձորում, որ տարածւում է Դերեռ գետի ձախ ափին, Իգահատ գիւղից ներքեւ... ջրվէժի մօտ, սալարթնութիւն ծառերով պատած մի փոքրիկ սրահսպասարտ հարթութեան վրայ կանգնած են սրբատաշ հրաշալի եւ մեծ եկեղեցին իւր զաւթով, երկու փոքրիկ մատուռներ, մի զանդակատուն եւ մի ընդարձակ շինութիւն» (Ազյր. Հանգ.

1901, է., էջ 419—420 եւ հմմտ. յատկապէս
 Լուսնայ, 1897, Ա., էջ 261—265) :

Եկեղեցիէն մնացած են արեւելեան պատը
 եւ անսր ու գաւիթին միջնորմը, որոնք պար-
 դարուած են դեղեցիկ կամարներով, խաչ-
 քարերով եւ ծաղկաճկար պատուհաններով :
 Ներքուստ անսին եղած է եւ հիւսիսային
 կողմը խորան մը սենեցած : Սեղանը ըսյո-
 րաձեւ է եւ երեք պատուհանով յուսաւո-
 րուած :

Գաւիթին մերձ կայ կամարակապ փոք-
 րիկ խորան մը պտտարապամատոյց սեղա-
 նով : Այս շէնքը զեռ կանդուն է եւ պատե-
 րուն վրայ արձանադրութիւն կայ : Եկեղեց-
 ւոյ արեւելեան կողմը կը գտնուին երկու
 իրարու մօտ թաղակապ փոքրիկ մատուռ-
 ներ, յսոնք եւս պտտարապամատոյց սեղան-
 ներով : Անոնցմէ մէկը կիսաւեր է եւ միւսը
 զեռ կանդուն : Ասոնց վրայ կարելի է ըն-
 թեանույ սա արձանադրութիւնը .

«Քրիստոս Աստուած յիշեալ Վարիամ եւ
 զՌուսուղան ի զայստեան քում ՈԲ (1153) .
 Էս Վարիամ զուստը Կիւրիկէի թաղաւորի
 յազգէ Բաղրատունի շինեցի զսուրբ կաթու-
 դիկէս աւանդութեամբ քիւր իմոյ Ռու-
 սունանա յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոց
 եւ հաւրաքիւր մերոյ Ռուսուղանա եւ եղ-
 րար մերոյ Արասա, որք Երկրպագէք Քրիս-
 տոսի ի սուրբ քաւարանիս, յիշեալիք ի
 Քրիստոս, զի վասն նեղութեան տեղոյս շատ
 աշխատե (ցաք) » :

Այս արձանադրութեան թուականը Հ. Ղ. Մովսէսեան կ'առաջարկէ կարգալ՝ Ուր, բայց Կոստանեան Ուր ճիշդ կը գտնէ (Համա. Ազգ. Հանգ. անդ, էջ 420, Լուծայ, 1900, Բ., 326 եւ Վիմական Տարեգիր, էջ 30 — Հ. Ղ. Մովսէսեան, Լոսիի Կիւրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա 1923, էջ 65) :

Զանգակատունը կը բարձրանայ դաւիթին քով, ձորի լանջին վրայ : Քառանկիւնի կամարակապ շէնք է բոլորակաձեւ սեղանով եւ երկու սրբատնով : Ունի երեք պատուհան եւ պուռ մը ու քանի մը պերեպմանաքարեր, որոնցմէ կան նաեւ եկեղեցւոյն մէջ, զի եղած է զամբանարան : Անոր վրայ ութը սիւներու եւ ռամանական կամարներու վրայ կը հանդէս գտնուի, ուսկէ կախուած են զանգակները եւ որ պարտաւարար 1901էն թիշտաջ կը կործանի՝ փուլ կու գայ :

Զանգակատունը ունի արձանադրութիւններ. այսպէս՝ «Եւ անարժանս Միարկձեյս, որպի Շահնշահի տղիւնատառնոնների պետ եւ իմ տմուսինս Վանտնէն, պուստրաթարէկ եւ տմիր սոլասարար Սաթունի» (Ազգ. Հանգ., անդ, Համա. նաեւ կարեւոր Brosset, Voyage archéologique VI, 138 :

«Այս փոնքը, ինչպէս երեւում է, մատուցի վրայի վերոյիշեալ արձանադրութիւնից շինել է Կիւրիկէ Բ. թագաւորի գուստրար Մարիամը 1153 թուին» (Ազգ. Հանգ. անդ, էջ 421) : Սակայն զուցէ կարելի ըլլայ մերձեցնել մատուցին, զի ստոյգ

է թէ 1125էն յառաջ Քորայրի վանքը իբրեւ ճղնարան ու մենարան գոյութիւն ունէր եւ հոն խիստ կեանք կը վարէին Մարիամ եւ Խորասու, որոնց համար Յովհաննէս Սարկաւադ վարդապետը կը գրէր «Զգուշական խրատս» (Վարդան, Պատմ., էջ 122. հմմտ. Հ. Հ. Ոսկեան, Մատենադրական Քննութիւններ, Վիեննա 1926, էջ 58)։ Ան նախնարար եղած է ճղնատեղի, ապա հայկական վանք եւ յետոյ վրական մենաստան եւ այդ հետեւութեամբ նմանապէս յունական։ Անոր բարերարներն են Մարիամ արքայադուստրը եւ անոր քոյրը (հմմտ. վերը)։ Եղած է դամբարան. «Յորժամ լուաւ զգոյժն հոյրն նորա Շահնշահ ի գիւղն Ռձուն, ի նեղսրտութիւն անկեալ ի տրտմութենէն մեռաւ եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Քորայրն, զոր առ կրինն նորա ի Հայոց» (Կիր. Պատմ., էջ 231)։

Դարեր վերջ՝ «Յանապատն Քօպայրու բարձրաբերձ Ս. Աստուածածնի ի հայրապետութեան Տեսոն Յակովբայ Զուգայեցւոյ... ի Շմաւոնէ ի թուին ՌձիԳ» — 1674—1675 — կը գրուի Դիրք մոլութեանց եւ առաքինութեանց (Կարենեան, Մայր Յուշ., էջմ., էջ 168)։

Քորայր կամ Քորեր անուան կցուած է Դաւիթ վարդապետի անունը, մէկը այն վարդապետներէն որ կշիռ ու արժէք ունեցած է իր շրջանին եւ շրջանակին մէջ։ Յովհ. Ղրիմեցին կը գրէ՝ «Ի վախճան նոյն երկոտասան դարու եւ ի սկիզբն երեքտասաներորդի փոյ-

յեցաւ Դաւիթ վարդապետ Քորայրեցին գրով եւ բանիւ եւ էր սա այր հանճարեղ, խոհեմ եւ իմաստուն, ժամանակակից մեծ վարդապետին Մխիթարայ Գօշի եւ Տուռնորդուն Գրիգորի, ընդ որոց գտաւ ի ժողովն, զոր դամարեաց Զաքարիա մեծ իշխան եւ սպասալար ի Լօռի քաղաք ի Թուին ՈԾԴ, յամի Տեառն 1205, այլ եւ ի ժողովն զոր նա ինքն Զաքարիա դամարեաց երկրորդ անգամ յԱնի քաղաք ի Թուին ՈԾԵ: Ձկնի այսց ժողովոց, որպէս երեւի յարձանադրոց, ոչ յերկարեալ ի կեանս վախճանի աստէն ի Հազրատ յաւուրս Յովհաննու Խաչենցւոյն առաջնորդի ուխտիս եւ Թաղի ի նմին գերեզմանատան... յարեւմտից հարաւոյ զանդակատան, որոց տապանադիր մակադրեալ ի տապան նորա օրինակ զայս. Հօր մերոյ հողեւորի Դաւթայ վարդապետի Քորայրիցոյ է տապանս, յիշեալ ի Տէր սուրբս (Թ. 239 Զեռ. Նոր Զուգայի, էջ 98):

Հ. Ն. Ակինեան կը գրէ. «Դաւիթ վարդապետ անուան կից կը կրէ Քորայրեցի (Կիր., էջ 84) կամ Քորարեցի (Ն. Լամբր., էջ 218) եւ կամ Քորերեցի (Գիրք Պատճառաց) յորջորջանքն, որ անշուշտ կ'ուղէ նշանակել թէ Դաւիթ իւր միանձնական կենաց սկիզբն բրած է Զորոյ գետոյ ափանց վրայ Այգեհատ գիւղի կից Քորայր (Քորար) կամ վրացերէն Քորեր ԺԲ. գարու անուանի մեհաստան...: Եղած է հայրենիքն ալ այս կողմերը. կը լռեն այս մասին աղբերք, ինչ-

սլէս նաեւ թէ որչափ ժամանակ կրօնաւորած է հոս Դաւիթ, բայց ապահովապէս նշանակալից դեր կատարած պիտի ըլլայ կամ ինքն մենաստանին կամ մենաստանն իրեն համար, որով տեղւոյն անունն ալ այնուհետեւ անբաժին եղած է իրմէ (Մատենադրանի անհատութիւններ, Ա., Վիեննա 1922, էջ 44—45)։ Սակայն նկատի ունենալով որ Հիւսիսային կողմերու վարդապետները ընդհանրապէս ծննդավայրէն իրենց յորջորջանքը կամ մականունը կը ժառանգէին, որ Դաւիթի վարքի ու զործունէութեան նկատմամբ հասած ակնարկութիւնները կամ հաղորդագրութիւնները Հաղրատի մէջ անոր անցուցած տարիներու կցուած են, կը խորհրդաբան թէ Դաւիթ իր Քորայրեցի յորջորջանքը ընդունած ըլլայ Քորայր կամ Քորեր ծննդավայրէն եւ հետեւաբար կասկածելի՝ անոր անդամակցութիւնը Քորայր վանքի։

24. ՕՁՈՒՆԻ ԿԱՄ ՅՈՀԱՆ ԿԱՄ ՕՀԱՆ ՕՁՆԵՅԻԻ
ՎԱՆՔԸ

Յոհան Օձնեցիի անունով կնքուած այս վանքը, որ ստէպ վայրին անունով յորջորջուած է Օձնի կամ Օձուն վանք, հիմնուած է Արղու. դիւղին հիւսիս-արեւմտեան կողմը եւ անկէ զրեթէ երկու վերստ հեռու փոքրիկ եւ սիրուն բլուրի մը վրայ։ Շինուած է սրբատաշ քարերով, երբեմն բոլորովին քանդուած եւ միայն սեղանի կամարը մնացած, բայց հնարաւորութեան սահմանին մէջ մա-

սով մը վերանորոգուած 1923է յետոյ (էջ-
միածին, ամսադիր, 1953, ԺԱ.—ԺԲ., էջ
41—51) : Անոր մերձ Քալանթարեաններէ
կառուցուած է անտաշ քարերով կամարա-
կապ շէնք մը, ուր է Յովհան Օհան Օձնեցիի
դերեղմանը : Եկեղեցին որ պարիսպով շրջա-
պատուած է եւ փոքրիկ դանդակատուն մը
ունի, նշանակալից եւ աչքի դարձող կարեւոր
րան չունի, սակայն դեղեցիկ եւ հոյակապ
եկեղեցի է խաչդոնդ կամ խաչդունդ եկեղե-
ցին, զոր Յովհաննէս Իմաստասէր կաթողի-
կոսը 725ին (°) կանոնել տուած է եւ որուն
հիւսիսային կողմը կը զուգուի Սմրատ թա-
ղաւորի մահարձանը (Ջալալեան, Ճամբ.,
Ա., էջ 91. Աղղր. Հանդ. 1901, է.—Բ., էջ
374—375. Լումայ, 1897, էջ 272—275 եւ
1900, էջ 227. Բիւդանդիոն, 1900, Թ. 1001.
Մասիս, 1903, էջ 441. Տէր.Մովսէսեան Մ.
արքեպ., Հայկական Երեք մեծ վանքերի Տա-
թելի, Հաղարծնի եւ Դատի եկեղեցիներ եւ
վանական շինութիւնները, Երուսաղէմ 1938,
էջ 27 եւ Յովսէփեան Գ. արքեպ., Նիւթեր
եւ ուսումնասիրութիւններ, Պրակ Գ., Նիւ
Եորք 1944, էջ 12—38 եւ 54—72) :

Մարձ գիւղը կը վերաբերէր այս վան-
քին (Ջալալեան, անդ., էջ 107) : Անոր կո-
յուածներուն եւ սեպհականութիւններուն
տիրացած են Հաղարացիներն ու Սանահին-
ցիները եւ այդ հարցը կ'ուզէ ուսումնասիրել
Ղուկաս կաթողիկոսը, երբ իր Հայրապետու-

թեան ժամանակ Սիմէոն Գեանճեցի վարդապետը «կամէր չինել զվանսն Յօհաննու Օձնեցւոյն հայրապետին մերոյ սրբոյ» (Դիւան, Դ., էջ 205—207) : Ղուկաս կաթողիկոսը այս հանճարաշատ վարդապետը կը կարգէ առաջնորդ «վաղէ մնալէն, ի վաղուց հետէ ամսոյացեալ շքնադակերտ եւ զեղեցիկ» վանքին յարգարեւոյթ ժողովուրդը սը լայնօրէն աջակցի անոր վերականգնումին (անդ, էջ 240, 241—242 եւ 763—766) :

Յովհ. Օձնեցիին ղերեցմանին մէջ զիւրացիները «խնոթուն» հանելու ատեն Լեւեան կը հանեն խաչ մը, որուն վրայ գրուած է Յիշատակ է Գեանճեցի Մրհի Սարգսին, սուրբ խաչս չինուեցու :

Ջանդակաւոր արեւմտեան կոզմը տապանաքարի մը վրայ գրուած է՝ «Այս է տապան մէկիքոյ Ամիրջանի սրգի Պաուսոս պարոն տէր սուրբ Յահանայ ծառայ : Իսկ զիմացի խաչքարին վրայ» Խորէճան Լոյիսկապոսին ՌՃԼԴ» (1685. Աղղր. Հանդ. 1901, է.—Ը., էջ 374) :

Օձունի Եկեղեցւոյն տաճին ահակ սիւնի վրայ — արեւմտեան կոզմը, ներքուստ, արձանադրուած է՝ Կամաւն Աստուծոյ եւ Սմբատ ծառայ մեծին Իվանէի Մխարիրբէլի որդի Ճոսենց Պօղոսի որ արժանի է լաւուց մեր պարօնաց արեւշատութեան համար Աւճնայ վերայ հարկն Էտուն զոր շահուցնալ ի վերայ կայ, ով խափանէ նորոված

է յԱստուծոյ և Եթէ Հայրապետացն և Ես-
դայի մասնակից է (Ջալալեան, անդ, էջ
91) :

Արեւմտեան կողմը որմի վրայ կայ՝ Կա-
մաւն Աստուծոյ ևս Դեղս որդի Անդեղտան
ծառայ Իվանէի էս ժամս որ դեղս հատաւ ի
յանուանէ վասն Իվանէի արեւչատուրեան
համար զեղնու կովէ զլիսահարկն վեր կա-
լանք վանքի որ տառապեալ էին անասուն
պահել չկամէր, ով զլիսահարկն առնի, խա-
փանէ, նզոված է Եթէ Հայրապետաց (անդ,
էջ 91) :

Իսկ հարաւային դրան կողմը՝ Կամաւն
Աստուծոյ ևս Վահրամ միայնակեացս ետու
դիմ հայրենի սուրբ Նշանն Սաչդունդ և կե-
ղեցոյ ¹ (անդ, էջ 91) :

¹ Գուգարքի Հայ-միսկան վանքերէն է նաեւ
Պղնձահամբի վանքը — «մօտ ի Լուի» — սրուն մա-
սին ուրիշ գրութեան մը մէջ տարի պիտի տննամ
խօսելու» (հմտ. վերք Թ. 74 և Աղինեան Հ. Ն.,
Որմէն Պանծահանեցի և իր թարգմանութիւնները
միացերէնէ, Վիեննա 1951, էջ 1) :

ՍԵՆԵՀԻՆԻ ԵՒ ՀԵՂՐԵՏԻ ՂԱՆՔԵՐԸ

ՍԱՆԱՀԻՆ-ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ՍԱՆՍՈՒՆԻԻ ԿԱՄ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԻ ԵՒ
ԱՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սանահինի կամ Սանահնոյ վանք կը կոչուի, որովհետեւ Սանահին գիւղի մէջ կը գտնուի կամ սոյն գիւղին վանքն է, սակայն եթէ անուան ստուգարանութիւնը նկատի առնենք (հմտ. վարը) ստիպուած ենք ըսելու Սանահին վանքի գիւղը, զի Սանահին է վանքին նախնական անունը եւ գիւղը անկէ ժողոված կ'ըլլայ իր անունը: Իսկ Ս. Աստուածածնի վանք յորջորջուած է իր եկեղեցւոյն անունով:

«Սանահին է գիւղ սրտուական, զիւրք գեղջն գուարճալի, յարեւելից կուսէ ձորն Աստուածածնայ անուանեալ, եւ յարեւմտից ձորն Սեւորդեաց, միւս շրջապատն է միսպաղտոյ քար՝ որպէս ամբողջ անառիկ ի վեր սեպապեալ...: Օյ տեղւոյս է յոյժ առողջարար եւ ջուրն աղանակիտ: Աստ է հոգակեալ եւ հխաքանչ վանքն սուրբ Աստուածածնի, շինեալ ի կրօնաւորաց փախուցելոց ի Ռոմանոսէ կայսերէ Յունաց» (Ջալալեան, Ճամբորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Ա., էջ 9):

Սանահինի հոյուկապ վանքը կառուցուած է թերակղզիաձեւ բարձրավանդակի

մը վրայ. հարաւային կողմէ յեցած է ան-
տառտառ սարերու, իսկ հիւսիսէն ձորի
մը մէջէն կ'անցնի Ձորապետը կամ Դեւէդ-
կոչուած գետը: Ունի հրաշալի տեսարան:
Հիւսիս-արեւելեան կողմէն կը բարձրանան
Լալվար կամ Լալուար լեռը, քիչ մը հեռու
կոչաց բերդը իր սրածայր ցցուածքներով,
իսկ դիմացը՝ Այափերդի պղնձահանքը, հիւ-
սիս արեւմտեան կողմէն՝ Աթոռիկ կոչուած
սարաւանդը, հարաւ-արեւմտեան կողմէն՝
Սանահինի անտառապատ լեռները, մինչ ա-
րեւելեան կողմը՝ Հաղբատի վանքը եւ հա-
մանուն գիւղը (Աղղաղբ. Հանդէս, 1901,
է.—Բ., էջ 378 եւ Բիւզանդիոն, 1909,
թ. 3886):

Սանահինի ամէնէն հին եկեղեցին նկա-
տուած է Ս. Աստուածածին, որ սիրուն է եւ
ներդաշնակօրէն համաչափ ներսէն ու դրսէն:
Անսին եւ կամարակապ սրբավայր է: Ձորս
համաչափ կամարակապ դօտիններ կը միա-
նան մէկ մանեկաձեւ կամարով, որուն վրայ
հանդած է կաթուղիկէն, որ օժտուած է
չորս երկարաձեւ յուսամուտներով եւ պսա-
կուած երկաթէ խաչով: Կամարներու տակ
եւս կը դառնուն մէկական յուսամուտներ,
իսկ անոնց միացումի տեղերը քանդակուած
են չորս Աւետարանիչներու կենդանակեր-
պերը: Յատակէն քիչ մը բարձր է բեմը, որ
ունի քանդակադարձ փայտեայ սեղան մը:
Անոր աջ ու ձախ կողմերը կը դառնուն եր-
կու պատարագամտոյց խորաններ, նաեւ եր-

կու խորաններ ալ կան եկեղեցւոյ մուտքին կողմերը: Յաւելում որ եկեղեցին երկու մուտք ունի — արեւմտեան եւ հիւսիսային կողմերը:

Եկեղեցւոյ երկարութիւնն է 15 արշին, իսկ լայնութիւնը դրեթէ 12 արշին: Կաթուղիէին բարձրութիւնն է 19 արշին:

Յատակը կամ դետինը ծածկուած է սրբատաշ քարերով: Տանիքը նորոգուած է 1901ին (Արձագանք, 1884, էջ 629. Աղղր. Հանդ., 1898, Գ(Ա), էջ 287—288, 1901, է.—Ը., էջ 381):

Սոյն եկեղեցին, կը գրէ Ջալալեան, բոտ սլաւոնացի մատենագրաց եւ բոտ հաւատարիմ աւանդութեանց է հնագոյն քան զբազում եկեղեցիս Հայաստանեայց: Քանզի Առաքելայքն Քրիստոսի աստ եղին զխաչն ի նպատակ պաշտաման ժողովրդաց, յետ որոց սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ շինեաց փոքրապայն խորան ի վերայ առաքելագիր խաչին եւ սարա յիշեալ կրօնաւորքն եկեալ անդ շինեցին զհոյակապ եւ զվիմարդեան եկեղեցի ի ներքուստ եւ արտաքուստ չքնաղ շինուածովք, մանաւանդ զկաթուղիկէն համաչափ եւ զեղեցիկ: Բայց քարինք սորա չեն առաւել զսւտ» (Ճամբ., Ա., էջ 9—10, հմմտ. Բիւզանդիան, 1909, Թ. 3886):

Յովհաննէս Ղրիմեցին գրեթէ նոյն ասանդութիւնը կը կրկնէ, սակայն եկեղեցիները իրարմէ կը բաժնէ եւ իրարմէ քիչ մը հեռու կը դնէ: Կը գրէ՝ «Եւ բոտ սլամ բա-

նից աստի երևի ի Սանահին անդր երից
 եկեղեցեաց դոյ առաջինն վաղնջուց, առ որ
 նկատմամբ բնակիչքն ի Լուսաւորչէ հիմ-
 նեայ աւանդեն զՍանահին վանքն: Աւերակ
 այսր եկեղեցւոյ երևի մինչեւ ցայսօր յա-
 րեւելից հանդստարանի մեծին Սարգսի հօր
 Զաքարէ սպասալարի եւ Իւանէ Աթարեկին,
 երևին եւ նշանք նախնի հոյակապութեան
 նորա: Երկրորդն եկեղեցի Ս. Աստուա-
 ծածնի, զորմէ եւ Վարդան որպէս եւ Կիրա-
 կոս յիշատակեն, շինեալ յաւուրս Արասայ
 Թաւաւորի հօր Ողորմածն Աչոտոյ արքայի,
 ի սրատճառս կրօնաւորացն փախստեայ եկե-
 լոց ի Հոսումոց եւ բոտ սրում դնեն այլք իրր
 ի ՅԶԳ Թուականին հիմնեցաւ, բայց ըստ վե-
 րորեայ հեղինակին (որ անծանօթ սրտմիշ
 մըն է) ի Ն. Թուականին կառուցաւ, այն է
 յամի Տեառն 951 յաւուրս տաաջնորդութեան
 Յոհաննիսի» (Թ. 239) Զեսաղիբ Նար Զուլոյի
 Ամենաիրկիչ վանքի, էջ 164):

Նոյն իսկ եթէ աւանդութիւնն ալ չբլլտր,
 կարելի էր ենթադրել որ փախստական կրօ-
 նաւորներ բնականաբար պիտի հաւաքուէին
 ու համախմբուէին եկեղեցւոյ մը շուրջը աս-
 տուածային պաշտամունքներու համար եւ
 այդ եկեղեցին ինչպէս կարելի է հետեւցնել
 Յովհաննէս Ղրթմեցիին խօսքերէն թէ եւ
 հոյակապ է եղեր բայց աւերակ ու լքուած եւ
 օգտաւործուած մինչեւ որ Ս. Աստուա-
 ծածնի նոր եկեղեցին բարձրացած է: Կրնար
 այդ հին եկեղեցին ալ Ս. Աստուածածին ա-

նուենն ունենալ եւ զայն ետքէն ժառանգած է նորաշէն սրբավայրը :

Ս . Աստուածածին Եկեղեցիէն աւելի անուանի է Ամենափրկիչ կամ Ս . Նշան Եկեղեցին : «Այս Եկեղեցի է մեծ քան զայլսն եւ պայծառատեսիլ ի ներքուստ եւ է առ Եկեղեցեաւն Ս . Աստուածածնի ի հարաւոյ , երկոքին իսկ այս Եկեղեցիք ունին զկրկին դրունս յարեւմտից եւ ի հիւսիսոյ , որպէս եւ զգաւիթս մէն մի իւրաքանչիւր յարեւմտից» (Թ . 239 , Զեռ . , էջ 164—165) :

Ամենափրկիչ Եկեղեցին մտնել ցանկացողը կը ստիպուի դրան առջեւ կանդ առնել եւ մեծ դրան սեւեւուն նայիլ :

Այդ պուր Սանահին վանքի հրաշալկերտն է : Կը դտնուի զաւիթին արեւելեան որմի մեծ կամարին տակ՝ երեքպատիկ սինապարզ կամարներով : Իւրաքանչիւր սինաքանդակուած է մէկ ամբողջական քարէ : Դրան բարձրութիւնը երեք արշինէն քիչ մը աւելի է , իսկ յսցնութիւնը երկու արշինէ աւելի : Շրջանակուած է զարդարուն քանդակներով : Դուռը ինքը բաղկացած է միապապաղ եւ սրբատաշ քարերով շինուած կամ կալմուած չորս մեծ ու յայն կամարներէ , որոնք զէպի ցած խոնարհելով հետզհետէ կը պղտիկնան : Ամէնէն մեծ կամարին մէջ տեղը միւսնոյն քարէ քանդակուած է կենդանիի մը զլուխը : Կամարները կանգուն բռնուած են երկու սինկրու վրայ , որոնք երեք մասէ բաղկացած են եւ երեքն ալ զանազան ձեւեր

կը ներկայացնեն: Վերի մասը քառակուսի ձևերու կուտակում մըն է՝ մանր քանդակներով, մէջտեղինը կերտուած է հաստ ու բարակ սիւնաձևերով, իսկ ստորին կամ վարի մասը եռանկիւնի միաչափ ձևերու խումբ մըն է: Դրան ճակատին ղետեղուած է կիսաշրջանաձև քանդակադարդ քար մը:

Արդ մտնենք եկեղեցիէն ներս: Պարզ է, բայց պեղեցիկ ու ազդեցիկ: Նաեւ բնդարձակ եւ սրբաւոր քարերով շինուած այդ ազօթատեղին հաստատուած է չորս կամարներու վրայ, բայց առանց սիւներու: Չորս կամարներու վրայ դրուած է կամարադօսի մը, որուն վրայ բաղմած է հսկայ դմբէթը, չորս մեծ լուսամուտներով, որոնցմէ զատ եկեղեցին լոյս կ'ընդունի դեռ ութը պատուհանէ:

Ամենափրկիչ եկեղեցին ունի ութը խորան — երկու հատ երկյարկանի խորան եկեղեցւոյ մուտքի աջ ու ձախ կողմերը եւ համանման երկյարկ խորաններ բեմին աջ ու ձախ կողմերը — եւ ինը պատարադամատոյց սեղան:

Եկեղեցւոյ արտաքին արեւելեան պատին վրայ կան ինը հատ սիւնադարդ եւ քանդակուած պեղեցիկ կամարներ, որոնց քանդակադարձ ութիւնը այլադան է: Սոյն պատի վերի կողմը քանդակուած են քղանցքահանդերձ եւ սրածայր գլխարկով երկու մարդու պատկերներ: Անոնք իրենց ձեռքերու մէջ կը կրեն սոյն ազօթավայրին փոքր կաղսարար:

Արձանագրութիւն մը անոնց անունները կը ծանօթացնէ, զի քարի մը վրայ գրուած է՝ «Կիւրիկէ թագաւոր, Սմրատ թագաւոր»:

Եկեղեցւոյ հարաւային եւ հիւսիսային պատերն եւս ունեցած են սիւնադարձ կամարներ: Անոր երկարութիւնն է 29 արշին, լայնութիւնը՝ 17 արշին, իսկ բարձրութիւնը՝ 32 արշին:

«Այս շինութիւնը իր բարձրութեամբ եւ մեծութեամբ աչքի է զարնում բոլոր շրջակայ շինութիւնների մէջ, բարձր է եւ հազրատի տաճարից» (Արձագանք, 1888, էջ 644, 1884, էջ 629. Ազգայր. Հանդ., 1898, Գ., էջ 290—294, 1901, Թ. է.—Ը., էջ 383—385 եւ Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1491):

«Մերձակայ վանօրայք, կը գրէ Ջալալեան, Հկարեն համեմատել բնդարձակութեան սորա եւ գեղեցկութեան. ունի գերկոտստան պատուհանս ի շափ կատարելահասակ առն, բարձրութիւն սորա է վաթսուն եւ եօթն կանդուն, երկարութիւն քսան երկու եւ կէս, նայնպէս եւ լայնութիւն. ի մէջ տաճարին դոն ինն սեղանք պատարապի: Այս եկեղեցի նորոգեցաւ ի ձեռն Տուռէորդւոյ Գրիգորի արքեպիսկոպոսին ի թուին ՈՒԳ: Են ի սմա գերեզմանք բազում երեւելի եւ արդիւնական վարդապետաց, սրպիսի են Վարդան, Դիոսկորոս, Անանիա, Յակոբ, եւ Ներսէս փիլիսոփայ, սրպէս ցուցանէ նորա տապանապիրն» (Ճամբ., Ա., էջ 11): Կ'ընդունի շատ մը նալաստներ ու նուէրներ եւ

կ'ունենայ վերանորոգող եւ շէնցնող քարերարներ ու առաջնորդներ, ինչպէս արձանագրութիւնները կը հաւաստեն :

Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ գիմաց կը պահուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նուիրուած սաղաշէն փոքրիկ եկեղեցին, որուն մատքը արեւմտեան կողմն է եւ սրբատաշ քարերով շինուած է եւ սինապարդ է : Աւանդութեան համաձայն անոր տեղը կանխաւ ուրիշ եկեղեցի մը եղած է եւ պայն հիմնած կ'ըլլայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որուն ի յիշատակ նորակառուց եկեղեցին ալ անոր անունով կը կնքուի եւ որ՝ 1901ին կը վերանորոգուի :

Ս. Գրիգոր եկեղեցին կոխածոյ քարերով շինուած է : Բոլորաձեւ է եւ քանդակներով ճոխ ու զարդարուն : Կաթուղիկէն փոքր է եւ սիրուն : Չորս կամարներու վրայ հանդաժ : Ունի երկու պատուհան : Չորս կամարներն ալ, բաց ի մէկէն, ունին իրենց ստորոտը պատուհան : Եկեղեցին որ 12 արշին երկար եւ վեց արշինէն աւելի լայն է, ներքուստ կամարակապ է : Ընթացրելով որ այս ըլլայ Ս. Գրիգորէ հիմնուած աւանդական եկեղեցին, կը համարուի մօլնէն հին եկեղեցին, որ ունի երեք պատարապամատոյց խորան (Բիւզանդիոն, 1889, Թ. 3386. Արձապանք, 1884, էջ 630 եւ Աղղ. Հանդ., 1898, Գ., էջ 296 եւ 1901, է.—Ը., էջ 380) :

Յաւ է ըսել թէ այս եկեղեցին անխառն վերածուած է :

Սպասարարներու դամբարանէն — որուն

մասին քիչ մը վերջ — շատ հետո չէ Ս. Յակոբայ եկեղեցին, որ այսօր տեւրակ է, սակայն աւերուած մասերէն յայտնի կ'ըլլայ թէ բաւական ընդարձակ շէնք եղած բլրայ եւ սրբատաշ քարերով կերտուած :

Անոր արեւելեան կողմը դարձեալ սրբատաշ քարերով շինուած եւ ատանց կաթուղիկէի եկեղեցի մը կը գտնուի : Այդ՝ Ս. Յարութեան եկեղեցին է : Մուտքը արեւմտեան կողմէն է եւ շրջապատուած է սանդխաձեւ քանդակներով : Տաճարին ներքինն այլ սրբատաշ քարերով է, սակայն յատուկը հոգով ծածկուած : Ունի երկու պատարագամատոյց խորան, որոնք միջնասիւններով իրարմէ բաժնուած են : Լոյսը սակաւ է : Երկարութիւնն է 6 արշին եւ յայնութիւնը չորսէն քիչ մը աւելի : Նախորդին նման ասոր պատմութիւնը մեզի հասած չէ :

Սանահին զիւղի — որ ունի քանի մը ազրիւր եւ Չորսպետի վրայ ձգուած կամարաձեւ պատմական կամուրջ մը — հարաւարեւելեան կողմը ապառաժաւտ բլրակի մը վրայ բարձրացած է անտաշ քարերով եկեղեցի մը կամ մատուռ մը Ս. Սարգիս անունով եւ կը վերաբերի վանքին : Սրբանաձեւ կամարակապ տաճարիկ է, չափն կաթուղիկէ, բայց ունի պատարագամատոյց սեղան եւ յուսամուտ մը :

Նոյն զիւղի արեւելեան գին ուրիշ բլրակի մը վրայ կը տեսնենք Ս. ԿԼԸԻՊԹԵՏԻ եկեղեցին, որ սրբատաշ քարերով անսխին շէնք է եւ

ունի պատարադամատոյց խորան: Կիսաւեր է, բայց սիրուած ուխտաւայր (Ազգր. Հանդ. 1898, Գ., էջ 305—308 եւ 1901, է.—Ը., 289—310):

Սանահին վանքի Գաւիթը բաղկացած է երկու մասէ, նախադաւիթ եւ աւադ գաւիթ: Առաջինը Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ առջեւ է, իսկ երկրորդը Ամենափրկիչ տաճարի առջեւ: Նախադաւիթը ընդարձակ խորանադարձ շինութիւն է, կերտուած միատեսակ սրբատաշ քարերով: Անոր հիւսիսային պատին վրայ կայ. ես Վաչէ ծառայ Զաքարիայի որդի Սարգսի շինեցի զխորանս եւ ետու զիմ ռսկետուփ Աւետարանն եւ զսուրբ Նշանն եւ զյորժքս մեծածախիւք ի սուրբ Աստուածածինս. առաջնորդք սուրբ ուխտիս Հ. Վարդան եւ վարդապետս Գրիգոր միաբանօքս հաստատեցաք ի տարւոյն զսուրբ Գէորգին զչարաթն եւ զկիրակէն զամեն եկեղեցիս պատարադ. ի կենդանութեան մեր ծնաւդացն եւ յետ մահուան մեր մին աւրն ինձ Վաչէի եւ մինն ամուսնոյ իմ Մամախաթունին, ով իաւիանէ մեր խղճիս տէրն է առաջի Աստուծոյ (Ազգր. Հանդ. 1898, Գ., էջ 279):

Այս արձանադրութենէն քիչ մը վար զրուած է. Յանուն Աստուծոյ ես Վաչէ որդի Վաչուտին ետու զիմ զրամադին Բաղալի պղին ի շէն պաւթի Սանահնի սուրբ Աստուածածնիս եւ առաջնորդ սորա Յովհաննէս եւ միաբանքս հաստատեցին զՓիլիպպոսի առաքելոյ տաւնի սլատարադ զմէն եկե-

ղեցիրք Դաւթի եւ Էդօրն անխափան մինչեւ ի պալուստն Քրիստոսի եւ որ խափանել ջանայ պարտական է մեր խղճիս առաջի Աստուծոյ (անդ, Գ., էջ 280) :

Ամբողջ դաւիթին երկարութիւնն է 23 արշին եւ լայնութիւնը 18 արշին եւ 14 վ(երջոյ) եւ բարձրութիւնը 9 արշին եւ 6 վ. : Բաղկացած է երեք կամարաձեւ շինուած խորաններով, որոնք իրարմէլ յամենուած են չորս չորսական կամարներով : Նախապաւիթը կեցած է 22 սիւներու վրայ : Ինչպէս սպղ սիւները, նաեւ անոնց ներքնախարիսիւները եւ վերնախարիսիւները զանազան ձեւերով եւ մեծութեամբ են :

Նախապաւիթը արեւելեան կողմէն կալած է Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն, որուն դուռը կը բացուի միջին խորանի վրայ : Դրան քով քարեայ մեծ պատուանդանի մը վրայ կը պտնուի կարմիր քարէ շինուած եւ հրաշալի քանդակապորձութեամբ խաչքար մը, վրան տրճանադրուած՝ Էս Դաւիթ իշխանաց իշխան կանգնեցի զսուրբ Նշան պերեմանի հաւր իմոյ Գրիգորի, որ երկիր պապէք յապաւթս յիշէք (անդ, Գ., էջ 281. հմմտ. դաւիթներու մասին Զաւայեան, Ճամբ., Ա., էջ 13) :

Նոյն կողմէն Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ կից կը պտնուի ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ կոչուած խորանը :

Հարաւային կողմի որմի միջին կամարին մէջ կը պտնուի մեծ զուռ մը, որ կը

բացուի պէպի Ամենաիրկիչ եկեղեցւոյ պա-
ւիթը: Նոյն մեծ կամարի երկու կողմերը
կան երկու պղտիկ կամարներ:

Նախապաւիթի կամարներու երկու ծայ-
րակամարներու մէջ կանգնած են երկու մեծ
խաչքարեր սեւ քարէ շինուած պատուան-
դաններու վրայ: Խաչերը կալմուած են
կարմիր քարով եւ սքանչելի քանդակազոր-
ծութեամբ:

Անոնցմէ մէկուն վրայ գրուած է. Կանդ-
նեցու խաչս յիշատակ որպէս Սմբատայ
թոռն Համապապեանց, որ մեռաւ ի պա-
տերադմի եւ թաղեցաւ ի պուռն Աստուա-
ծածնի եւ որդի նորա Սմբատ եւ ամուսինն
Աղուտ Լուսին ի Մկարտն Չարլասաղանց
հոյրենիքն ամենայն հաճու պենով Աստուա-
ծածին եւ Խ. օրավար հոյ, ով զայն հանէ
յԱստուածածնէս Դ. Ս. Ժողովոյն նպովեայի
յԱստուծոյ: Ըս հայր եւ վարդապետ Գրի-
գոր, Վարդան եւ ամենայն միաբանքս տուաք
պամէն եկեղեցիքս քառասնից տունին զեր-
կու եկեղեցին Սմբատայ եւ զայն Սարգսի:
Ով խափանէ զվերոգրեալ նորվան տացին
(անդ, Գ., էջ 282 եւ Է.—Ը., էջ 383):

Նախապաւիթին յատակը ծածկուած է
մեծ եւ փոքր տապանաքարերով, զի եղած է
հանդատաւայրը շատ մը իշխաններու եւ աչ-
քառու անհատներու: Անոնցմէ շատերը
վանքին բարերարներ եղած են նիւթական եւ
բարոյական աջակցութեամբ: Դարձեալ նա-
խապաւիթին կամարներէն եւ սիներէն շա-

տերը արձանադրութիւններ ունին : Անոնք
կը յիշատակեն մենաստանին տրուած նուէր-
ներն նպաստներն ու ընծաները եւ փոխա-
դարձաբար եղած հոգեկան ու կրօնական
յանձնատունները :

Նախադաւթի հարաւային սրմի միջին
մեծ կամարի մէջ կը գտնուի դաւթին կամ
ձիւղը աւաղ դաւթին դուսր, սր մաքուր եւ
յղկուած քարէ շինուած է : Անոր ճակատին
վրայ գրուած է . Ի թաղաւորութեան Վրաց
Գէորգէի յամիր սպասալարութեան Զաքա-
րիայի եւ Իւանայի եղբար իւրոյ ի թուին ՈՅ
— 1191 — Էս Քուրդս, Հասան, Համազասպ,
Սարգիս, որդիք Սմրատայ, որդւոյ Համա-
զասպ մարծոյանի տուաք զթշակէսն ի մեր
հայրենեաց ի մեր հողատայքս ի Սանահին
մեր մեռելոց հոգոյն եւ մեր արեւչատու-
թեան . ընկալաք հայրս Յովհաննէս եւ եղ-
բորքս, գրեցաք զՀամբարձում աւրս դամէն
Եկեղեցիքն Աստուածածնայ մինչ ախտս ի
հաստատութիւն է, դուր հացն ի նսցա ա-
նուն զսեպանիս, մի ոք խախտնեացէ (անդ,
Գ., էջ 283) :

Գաւթի ըրազկոյցած է չորս հոյակապ
կամարներէ հաստատուած նոյնքան հաստու-
հեղուց սիւներու վրայ, սրոնք հսկաներու
նման ամբողջ շէնքը իրենց վրայ կը կրեն :
Այս չորս կամարներն իրարու հետ միանա-
լով դաւթին մէջ կը կազմեն չորս անկիւն-
ներ, փոքրիկ կամարներով . վերի կողմը ա-
նոնք կը միանան մանեկսձեւ ուրիշ կամար-

բարգօտիի մը հետ, սրուն վրայ հաստատուած է կաթողիկէնման ընդարձակ զմբէթը, որ մէջտեղէն բաց է¹ :

Չորս ահագին սիւներ բաղկացած են ընդ ամէնը երեք քարէ, այն է սիւնի վերնախարիսխէն, միջին մասէն եւ ներքնախարիսխէն : Վերջինը քառակուսի ձեւ ունի, վրայի մասը կլոր, դուրս ցցուած փորսփ : Վերնախարիսխն ալ պատուանդանի ձեւ կը ներկայացնէ, միայն թէ կլոր եւ արտակարկառ մասը դէպի ներքեւ ուղղուած է :

Մարդ կը ստիպուի հիացումով նայիլ միակտուր քարէ շինուած այդ սիւներուն, զեղեցիկ քանդակներով զարդարուն խորիսներուն եւ անկիւններու մէջ քանդակուած սափորներու, կճուճներու, եւ կենդանիներու գլուխներու : Այս սիւները քերելու կանդնել հրամայած են — ի՛նչ ծախսերով եւ աշխատանքներով — Կորիկէ Թաղաւորի ազջիկները (անդ, է.—Ը., էջ 385) :

Գաւթէն եկեղեցի մտնելու դրան ճակատին վրայ կը կարդանք. Ի Թուին Հայոց ՈՒ — 1181 — Ի ժամանակս յաղթոյ Թաղաւորին Գէորգեայ² եւ յամիրսպատարու-

¹ «Սանահինի ժամատունը ներկայացնում է նման շինութեան ամենատիպիկ ձեւը» (Տէր Մովսէսեան, Հայկական երեք վանքերի... շինութիւնները, էջ 125) :

² Գուրգէն Թաղաւորը Սանահինի կը նուիրէ Աստղալից երկին կամ Երկնալից ջահ ուրիշ Չափաւորջահի մը հետ Յանուն սրբոց Քառասնից... եւ ջահս այս պայծառացունէ զգաւիթ Ս. Աստուածածնի եւ զսուրբ կաթողիկէին Սանահնոյ... : Որպէս զի ան թշնամիներու ձեռքը չի յնայ վարդապետներ եւ սար-

Թեան Սարգսի եւ որդւոց իւրոց Զաքարէի եւ Իւանէի եւ յամիրութեան Քրդին, եւ Յովհաննէս տոաճնորդ սուրբ ուխտիս չինեցի զերբեմն յետ զեկեղեցիքս աւղնականութեամբ ամիր Քրդին, եւս վարդապետի մեծի Գրիգորի Քրիստոսի Աստուծոյ եւ զլաւիթս ի հիմանց, մեծաւ յուսով զաշխատակից եղբայրս եւ զհայր Յովհաննէս զարժանին յամենայն արհնութեան, զի յաւուրս սոցա կրկին աղտեցան եկեղեցիք մեր յամենայն հարկէ, յիշեցէք ի Քրիստոս (անդ, էջ 286) : Ինչպէս կը տեսնուի կարեւոր իրադարձութիւններ է որ այս արձանագրութիւնը մեր տոջեւ կը զնէ եւ Սանահինի սրտամութեան համար ոչ աննշան կէտեր :

Գաւիթին հիւսիսային եւ արեւելեան սրտերը արձանագրութիւններով ծածկուած են, իսկ յատակը զերեղմանաքարերով : Անոնցմէ ոմանք ունին շատ կարեւոր բովանդակութիւն :

Սանահին ունի սրբատաշ քարերով կառուցուած ուրիշ գաւիթ մըն ալ. Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ կից, որ անսիւն է եւ առաստաղը կը հանդիսանալ կամարներու վրայ :

Գաւիթի գմբէթի բացուածքին տակ, յատակին վրայ կայ մեծ փոս քար մը՝ անձրեւի ջուրի համար : Յատակը կամ զետիւնը ամբողջութեամբ ծածկուած է զերեղմանաքարերով — զրեթէ 74 հատ : Այդ ըրած է

կաւաղներ զայն այրի մը մէջ կը պահեն (Հայաստան, 1857, Թ. 57 եւ Ալիշան, Հայապատում, Բ., էջ 105) :

Յովհաննէս ասաճնորդը: Իսկ դաւիթին հա-
րաւային որմին մօտ, սիւնի մը առջեւ կը
հանդէի քաջարին Մովսէս Արղութեան:
Անոր շիրիմնաքարին վրայ դրուած է՝ Աստ
ամփոփի մարմին քաջ սպարապետի Հայոց
ղեներալ ադիւտանտ կնեադ Մովսիսի Չա-
քարեան Երկայնաբաղուկ Արղութեանց,
ծնեալ ի 1798 եւ վախճանեալ ի 1885 տմի
(անդ, էջ 287):

Արդ եկեղեցւոյ դրան ճակատին վրայ
դրուած վերոյիշեալ արձանագրութեան հա-
մտձայն Յովհաննէս վարդապետը դաւիթը
չինել կու տայ 1181ին եւ անոր թիւ ու թի-
կունք կ'ըլլան արքայադսէն աղջիկներ կանդ-
նելով մէկական սիւն:

Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ հիւսի-
սային սրմին մօտ է ՁԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆԸ, որ
քառակուսի չէնք մըն է՝ պսակուած փոքրիկ
կաթողիկէով: Ունի երկու սրահ: Արեւե-
լեան մուտքէն 28 աստիճան բարձրանալով
կը հասնինք առաջին սրահը, որ երեք պա-
տարսպամատոյց խորան ունի: Իսկ սյդ
սրահէն 12 աստիճան եւս վեր ելլելով կ'ոտն-
կոխենք երկրորդ սրահը, որ ընդարձակ, ան-
սիւն եւ կամարակապ շինութիւն է:

Ձանդակատունը շինուած է սրբատաշ
քարերով եւ ունի 28 արշին բարձրութիւն:
Անոր կաթողիկէն հաստատուած է վեց
սիւներու վրայ: Արեւմտեան կողմն է զլխա-
ւոր մուտքը: Դրան վերեւ կայ խաչաձեւ

բացուածք մը, որուն մէջ զետեղուած է
կարմրաքար խաչ մը :

Չանդակատան շինութեան ստոյգ ու
մանրամասն պատմութիւնը մութ է, զայն կը
վերանորոգէ Սարգիս Կո. Բէրէքեան 1652ին
(Արձապանք, 1884, էջ 630. Աղղր. Հանդ.,
Գ., էջ 301 և է.—Ը., էջ 387—388) :

Փոքր դաւիթին հիւսիսային որմին մէջէն
է ՆՇԽԱՐԱՏՈՒՆ, կամ ԳՐԱՏՈՒՆ, կոչուած
չէնքի մուտքը : Անսին, կամարակապ, կո-
փածոյ քարերով շինուած քառակուսի հոյա-
կապ հաստատութիւն է : Գմբէթը սրածայր
չէ, սլաք տափակ և մեծ բացուածքով :
Տառնուվեցուկէս արշին բարձրութիւն ունե-
ցող սլաք գմբէթը կեցած է չորս մեծ և սի-
րուն քանդակուած կիսասիւններու վրայ : Այս
կիսասիւները ակնրախ ևն իրենց կապմո-
թեամբ և նմանապէս այլապանութեամբ :

Անոր միակ դուռը սիւնադարդ է և ար-
արական կամարներով :

Հաւանօրէն այս նշխարատան մէջ կան-
խաւ կը պահուէին այն մասունքները, որոնք
ետքէն Ամենափրկիչ կամ Ս. Նշան Եկեղեց-
ւոյ մէջ խորանի մը վրայ արկղի մը մէջ
դրուած ևն : Այդ մասունքներէն կամ սրբու-
թիւններէն ևն՝ Ս. Գրիգորի Աջը, Յովհան-
նէս Օձնեցիին Աջը, Թոմաս Առաքեալի ա-
կանջը, Ղուկաս Աւետարանչին ծնօտի մէկ
մասը, Ս. Նախավկային մէկ նշխարը, Ս.
Աստուածածնի մազն ու զգեստի մէկ կտորը,
նոյնին արծաթապատ պատկերը և Ս. Նշանի

մէկ մասը տկանակուս խաչի մէջ ամփոփուած : Նաեւ ուրիշ մասունքներ (Բիւզանդիոն , 1909 , Թ . 3886 . Զալայեան , անդ , էջ 11 եւ 48—52 . Ազգր . Հանդ . , Գ . , 299 , է . — Ը . , Արձազանք , 1884 , էջ 630 եւ 1888 , էջ 680) :

Նշխարատուներ անուանուած է նաեւ Գրատուն կամ Մատենադարան , զի հոն պահուած են ժամանակ մը Զեռադիրներ ալ : Այլ ետքէն այնպիսի նպատակներու համար յատկացուած այս շէնքը վերածուած է Բազուխ տաճարի . ամբողջ յատակը ծածկուած է զինիի կարաններով :

Նշխարատուներ շինել տուած է Հրանուշ Թաղուհին 1063 թուականին Դիոսկորոսի հայրապետութեան եւ Կիրիկէի ու Սմրատի Թաղաւորութեան ժամանակ (Զալայեան , անդ , էջ 32) :

Անոր մասին Յովհ . Ղրիմեցին կը գրէ՝ «Նշխարատունն . . . է առնթեր Սուրբ Աստուածածնոյ տաճարին յարեւելից հիւսիսոյ , շինուած հաստակաւորոց ի քառանկիւնի զիրս , համակ ի կոխածոյ քարանց , ունելով զորատու հան մի բոյորչի յառաստապն եւ զուռն միակ ի հարաւոյ որպէս եւ սրահ փոքրիկ կամարակապ , որով կցի ընդ անկեան սուրբ Աստուածածնի , համանդամայն եւ ընդ մասրան Ս . Գրիգորի տրեւելեան մասամբ եւ ունի այս սրահ զկրկին մուտս , զմին յարեւմտից կողմանէ , զերկրարդն որ ունի ի միջի զսիւնսն քարեղէն , ի հարաւոյ : Ներ-

քին մակերեւոյթ նշխարատանս է զեղազար-
 զեալ առ հասարակ ազգի ազգի դրուագօք
 ևւ են ի նմա այժմ կարասք գինւոյ ևւ ուր
 պահին միարտնիցն պարէնք» (Թ. 239, Ձևւ.,
 էջ 164—165)։ Իսկ վերոյիշեալ զաւրթի մա-
 սին կ'արտայայտուի. «Գաւիթն... է նոյն իսկ
 զաւրթ Ամենափրկչին որ կոչի ժամատուն,
 կառուցեալ յարեւմտից տաճարին ի վերայ
 չորից քարեղէն միապապազ ստուարադոյն
 սեանց, համակ ի տաշածոյ քարանց ունելով
 զպատուհան բայորչի յառաստուգն ևւ դուռն
 միակ ի հիւսիսոյ սր հունէ ի զաւրթ Ս. Աս-
 տուածածնի։ Ի վերոյ իւրաքանչիւր սեանց
 նորա են մի մի արձանադիր որոց կանդ-
 նեցին զայնս, այն է կողակցի ևւ երից զստե-
 րաց Կիւրիկեայ արքայազնի Բաղրատունւոյ»
 (անդ, էջ 168—169)։

Տէր Մովսէսեան նախարդին մասին կը
 հաւաստէ. «Սոնտահինի Հանդիստարահը —
 այդպէս ենք մենք կոչում ի տարբերութիւն
 ոչ հիմնաւոր կերպով նրան յատկացրած
 Նշխարախուց կամ Մատենադարան անուն-
 ների — իրրեւ կառուցուածք հոյ ճարտա-
 րապետական յիշատակարանից մէկն է»
 (Հայկական երեք վանքերի... շինութիւն-
 ները, էջ 134, հմմտ. էջ 131 ևւ 133)։

Նախապաւրթին հիւսիսային կողմը Ամե-
 նափրկիչ ևւ Ս. Աստուածածին եկեղեցիներ-
 քու մէջ տեղը կայ կամարակապ շէնք մը որ
 կոչուած է ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՃԵՄԱՐԱՆ, վասն
 զի կ'աւանդուի թէ հոն Գրիգոր Մաղիստրոս

Երբեմն գտատանգութիւններ ըրած ըլլայ : Ութանկին քառակուսի սիւներու վրայ կը բոլորուին ութը ռամանական կամարներ , որոնք կը կազմեն 16 արշին երկար , 3·50 լայն եւ 6·50 բարձր սրահ մը : Հոն որմի մը վրայ հաստատուած են երեք փոքր կամ միջակ խաչքարեր :

Սանահին վանքը եղած է սրտաղբու վայր մը , ուր շատերը բազմացած են իրենց մշտնջենական հանդիսութիւններ վայելել :

Ս . Աստուածածին եկեղեցւոյ արեւելեան պատին տակ — դուրսը — կայ միապապագ եռանկիւնածէւ քարաշէն դամբարան մը : Հոն կը հանդէի թաղաւոր մը . Այս է հանդիստ Գուրգէնոյ որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածի : Անոր մերձ է Դաւիթ Անհաղի գերեզմանը , որ այսօր զրկուած է տաղանքաբէ : Զոյղ թաղաւորներու դամբարանները ունեցած են կամարածէւ խորաններ , որոնց քարերը զօրախտաբար Յովհ . Լոյ . Տէր Բարսեղեան վերանորոգումներու կը զործածէ : Արքայական այս հանգստավայրերու մօտ կան ուրիշ գերեզմաններ ալ . այսպէս՝ անոնց քով թաղուած է Ներսէս փիլիսոփան :

Ամենափրկիչ եկեղեցիէն քիչ մը հեռու եւ անսր արեւելեան կողմը կտառացուած են մատուռներ , որոնք կը կազմեն ՍՊԱՍԱԼԱԼՐ-ՆԵՐՈՒ Դամբարանը : Ան կը բաղկանայ երկու մասէ , հին եւ նոր : Հինին մէջ ամփոփուած են երեք անձ , իսկ նորին մէջ տասնուեօթը անհատ . ամէնն ալ Սոխառաբ-

ներս և Արդութեան կամ աղնաւատո՛ւմ ուրիշ գերգաստաններէ : Հոն յաւիտենական քունը կը ննջեն Մեծն Սարգիս, Մեծն Զաքարէ (Վարդան, Պատմ., էջ 139—140. Կիրակոս, Պատմ., էջ 98. Աղգր. Հանդէս, է.—Ը., էջ 392. Արձապանք, 1884, էջ 630) :

Իշխանապուններէ զոտ թաղուած են Սահաճինի մէջ լաղմաթիւ եկեղեցականներ և աշխարհիկներ, այսպէս եկեղեցականներէն՝ Դիոսկուրոս (Կիր., էջ 51), Գրիգոր Տատկորդի (Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ կից, Լոյս, 1911, էջ 10, Թ. 29), Յովհաննէս Ոստցիկ (Աղգր. Հանդ., Գ., էջ 307) :

Սահաճին վանքը դարերու բնթացքին ենթարկուած է բնութեան աւերիչ տարրերուն և մարդկան թշնամական արարքներուն, սակայն ունեցած է վերանորոգողներ, բայց տատճանարար միշտ տուժած է և անշքացած : Այսօր գետ կանգուն է և իրրեւ հոյակապ յուշարձան հոյ ճարտարապետութեանն՝ նկատառումի առարկայ (Էջմիածին Ամսագիր, 1953, Թ. ԺԱ.—ԺԲ., էջ 41—53) :

Անոր նկարագրութիւնն ու պատմութիւնը շատերուն դրչի նիւթ եղած է և պիտի ըլլայ : Յիշենք քանի մը հատ՝ Զաւական Ս. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հոյաստան, Տփլիս 1842, էջ 1—52, Ինճիճեան Հ. Ղ., Նոր Հոյաստան, Վենետիկ 1806, էջ 279, ՄԷդու, 1860, Թ. 1—3, Արարատ, 1901, էջ 271 և 338, Արձապանք, 1884, էջ 627—630, 1888, էջ 517 և 645,

Աղղր․ Հանդ․, Գ․(Ա․), էջ 276—312, 1901, է․—Ը․, էջ 378—395, Բանասէր, 1901, էջ 260, Բիւզանդիոն, 1901, Թ․ 1492, 1510, 1909, Թ․ 3886, Լուսայ, 1901, Ա․, էջ 180, Բ․, էջ 442, Հովիտ, 1914, Թ․ Ը․, էջ 124, 138, Լոյս, 1911, Թ․ 29, էջ 8, 1912, Թ․ 41, էջ 165, Թ․ 49, էջ 41, 1913, էջ 17, Ճոսփաղ, Բ․, էջ 121, Նոր Դար, 1891, Թ․ 49—50. Էջմիածին Ամսագիր, 1953, Թ․ ԺԱ.—ԺԲ․, էջ 41—53 Էւն Էւն. Brosset M., Sur les couvents arméniens d'Haghbat et de Sanahin Ի Milanges asiatiques de l'Acad. imprl. des sciences de S. P. t. IV, էջ 605, Նոյնը՝ Описание монастырей Акпатскаго и Сананинскаго, архимандр. Іоанни Крымскаго. Description des monastères arméniens d'Haghbat et de Sanahin, par l'archim. Jean de Crimée... Mémoires de l'Acad., VII sér., t. VI, 1863, էջ 94 Էւն Էւն) :

Էջմիածին Ամսագրի համեմատ (1953, Թ․ ԺԱ.—ԺԲ․, էջ 52) Սանահինի շէնքերու շինութիւններու ժամանակադրութիւնն կամ սկզբնաւորութիւնն ու շարունակութիւնն է այս, որ սակայն որոշ սրբադրութեան ու փոփոխութեան կը կարօտի (հմտ․ վերը) .

Ս․ Գրիգոր Եկեղեցի Ը.—Թ․ դարու մէջ,
 Ս․ Ամենափրկիչ Եկեղեցի Ժ․ դարու մէջ,
 Ս․ Աստուածածին Եկեղեցի Ժ․ դարու մէջ,
 Ժամատուն 1211ին,
 Գաւիթ 1181ին,

Մագիստրոսի ճեմարան ժԱ. դարու մէջ,
Աղբիւր և Կամուրջ ժԳ. դարու մէջ:

Սանահինի այս բոլոր շէնքերը օժտուած
են ևւ հարուստ ևն արձանադրութիւններով:
Անոնց մասին պիտի խօսինք:

ՀԱՂԲԱՏ-ԶԱՆԳԱԿԱՆՏՈՒՆ

ՍԱՆԱԼԷԻՆ ԵՒ ՀԱՂԲԱՏ ՎԱՆՔԵՐՈՒ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԱՆՈՆՅ ՄԱՍԻՆ

Յովհ. Ղրիմեցի վարդապետը շատ ազնի
կ'արտայայտուի, երբ կը գրէ «ի վերայ չի-
նութեան Հաղրատայ, որպէս Սանահինի վա-
նայ, տարածայնութիւն է առ հին պատմա-
դիրս ըստ տեղւոյն կամ նահանգին սւրանօր
չինեցան, երկրորդ ըստ ժամանակին. եր-
րորդ ըստ հեղինակին կամ ըստ անձին որմէ
չինեցան» (Թ. 239, էջ 58) :

Հետեւաբար նախ կարգանք թէ ի՞նչ
կը գրեն պատմադիրներն ու ժամանակադիր-
ները: Նաեւ նկատի առնենք արձանագրու-
թիւններու եւ ուրիշ գրութիւններու բովան-
դակութիւնները:

Ստ. Աստղիկ կը գրէ՝ «Յատուրս սորա
(Աշոտայ, որդւոյ Արատայ) չինեցան կրօնա-
ւորանոցք ճշնականաց տեղիք Աւսորդեաց
աշխարհին, հաւասարակեացք, միաբանա-
կանք, ըստ յառաջասացեալ կանոնին սահմա-
նադրութեան որոյն Բարսկի, որոց երկո-
չունց տեղեացն անուանք Հաղրատ եւ Սանա-
հին հանգէղ միմեանց միակրօնք ի տան Աս-
տուծոյ արանց Շ.այ եւ առաջնորդ Սանահինի
Յովհաննէս զխոնական այրն Աստուծոյ, իսկ
Հաղրատայ Սիմէան ճշնադրեաց ծառայն

Քրիստոսի¹» (Պամ. էջ 181 և հմմտ. 173-4-ՊԼակերբուրգ 1885) :

Վարդան Պատմադիրը հաղորդէ. «Իսկ Աշոտ սրբի Սմբատայ սր Երկաթն կոչեցեալ. . . զինի մահուան հօրն. . . տիրէ ամենայն հայրենեաց իւրաց ամա քառասուն և ինն յերեքհարիւրեօթանասուն և մի թուին : Ի սորա աւուրս յոյժ բաղմութիւնք կրօնաւորաց հալածեալք ի Հսոսմաց աշխարհէն . . . եկեալ յաշխարհս մեր շինեցին յոյով վանորայս. . . ի նոցանէ ասէն շինեալ զՍանահին Ս. Ասատուածածինն» (Պամ. էջ 87—88) : Ապա կը յաւելու՝ «Անու զթագն Աշոտ սրբի նորա (Արասայ) Ոգորմածն կոչեցեալ. . . սա զփաքր պարիսպն Անու շինեաց և զամենայն բրդունն եկեղեցիս յօրինեաց ի չորեքհարիւր երեքասուն թուին և բարեպաշտ կոչն իւր Խոսրովանոյշ շինէ զխաւապարպ սուրբ սխտան զՍանահին և զՀաղբաս» (անդ, էջ 89—90) :

Կիրակոս Գանձակեցի իր սուսմեակիցին խօսքերը գրեթէ ամբողջապէս կը կրկնէ, րայց նաեւ կ'աւելցնէ «Շինեցին (Հսոսմեակէն

¹ Ասողիկ գետ կը հաւաստէ «Շինեցին և եկեղեցի մի յանուն Ամենաբարեւոյ Ասատուածածին ի վանքն սր կոչի Սանահին ի սահմանս Լօսէ քաղաքին սր կը գեղեցեկաշարմար և չքնուպառա և կոխուածով և պողովատաչ վիմօք զմբէթաւորեալ և երկնանման խորան կառուցեալ ի վերայ զապարան Նշանն ամենալայթ» (Արիշան կոխուածով կը սրբադրէ կոպիտածով, հմմտ. Հայագրատու, մեծադիր, էջ 287) :

արտաքստածները) եկեղեցի մի յանուն Ս․ Աստուածածնի, որ կոչի Սանահին ի սահմանս Լօսէ քաղաքին²» (Պամ. էջ 48) եւ ապա կը կցէ սա կտրելուր տեղեկութիւնը «Իբրեւ եսեա կիւրիկէ արքայ Բաղրատունեաց որդի Դաւթի, որդւոյ Դերինկան, որ ճիմնարկեաց զհաշակաւոր տխտն Հաղրատ եւ զՍանահին» (անդ, էջ 56) :

Սամուէլ Անեցին կ'աւանդէ թէ «Ի ՆԺԶ թվին շինեցաւ Հաղրատ եւ Սանահինն Ժամաւ յասաջ քան զՀաղրատ շինեցաւ ի Խոսրովանուշ թաղուհւոյն ի կնսջէ Աշոտոյ Շահնշահի» (Ժամանակագրութիւն, էջ 100) : Դարձեալ «Շինեաց ի Աւարդիան զհրաշալի դաւան զՀաղրատ եւ զՍանահին կին Աշոտոյ Ողորմածին Խոսրովանուշ զման արեւշատաւ թեան որդւոյ իւրոյ Գաւրգենոյ, Սմբատոյ եւ Գաղկոյ» (անդ, էջ 100) :

Մխիթար Այրիվանեցի կը պատմէ թէ 951ին «Շինեցան Հաղրատ եւ Սանահին ի Խոսրովանոյշ թաղուհւոյն» (Պամ. Մասկուա 1860 էջ 56) : Իսկ Ասաքեւ Դաւրիթեցւոյ մօտ կայ. «Թուին ՆԺԴ. շինեցաւ Հաղրատ եւ Սանահին (Պամ. էջ 621) : Մինաս Ամթեցին ունի «Թաղուհի սորա (կին Աշոտոյ) շինեաց զՀաղրատ եւ զՍանահին զհաշակաւոր զանորոյս ի թվին ՆԺ — յամին 961» (էջ 33) :

Երուսաղէմի Թ. 1455 Զեռարքին մէջ

² Հմմտ. վերր ծն. 1 :

կայ. «Թաղաւորէ Աշոտ ամս ԾԲ . . . ի սորա
աւուրս շինեցաւ Հաղբատ եւ Ժամ (կորդա՛
Ժ. ամ) անցեալ Սանահինն շինեցաւ» (Յով-
սէփեան, Յիշատ. Ա. էջ 87) :

Գրեթէ այս միւսնայն տեղեկութիւնները
կը կրկնեն Ժամանակագիրները (Հմմտ. Յա-
կոբեան Վ. Մանր Ժամանակագրութիւն-
ներ, Ա. Երեւան 1951, էջ 25, էջ 391, ուր
կայ ՆՂԷ (1046) շինեցաւ Հաղբատ. բայց այս
հասկնալու է նորոգութեան եւ նոր յաւելումի
մասին, էջ 148 եւ Բ. էջ 501) :

Դարձեալ նոյն բաժանողութիւններն ու
ատանդութիւնները ունին նաեւ Թուղթերն
ու հրովարտականները եւ կալուածադրերը :
Յիշենք. Յովսէփ Արդսթեան թղթի մը մէջ
կը գրէ Այլ ոյն որ յաջոյէ ի մեկ զկամեին եւ
դասնին անօրինեաց ի միտս Հօրս ձերոյ այլ
երանել եւ ի խնդիր պարտուց ապատեցման
եւ վերանորոգութիւն Սանահնու սուրբ Աս-
տուածածնոյ զերահրաշ վանից մեր . . . որ ի
սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչէն մերմէ հիմնե-
ցեալ, ի յԱշոտոյ արքայէն Բաղրատունույ եւ
ի մեծ թողսուչոյն նորին Անայէն կո-
չեցելոյ հաստատեալ եւ յետ Ժամանակաց
ի մեծուպարծ նախնեաց իմոց ի Զաքարիայ
ամիր սպասալարէն Հայոց եւ Վրաց եւ
որդուց նորին զերաւքանչ արհեստիւ զեղա-
դարկեալ, որոց եւ սխառուական դամբարանքն
անդ տեսանին մինչեւ այսօր» (Դիւան Թ. էջ
155) : Վախուշտի Բաղրատիոն Վրացին կը

զրէ «Իսկ Հաղրատն (Ախպատի) եւ Սանա-
 շին (Սանաշինի) Վրաց Թագաւորի կա-
 ոուցվածն են, թէ եւ Հայերը զրում են որ
 երբ Հայոց Թագաւորների ձեռին էր այս աւ-
 դերը (այն ժամանակույ) կառուցվածքներ
 են նրանք: Եկեղեցիները զմեթաւոր են եւ
 հոյակապ... որս վերելից գտնում է մի
 փոքր վանք, սակայն մեծաչէն, Քորայրի
 (Քորերի) որը Հայերի ձեռն է: Նաեւ որս
 տրեւումքից կայ մի վանք կենտրոն փայտի
 (ձեղիճեղմարիտիտ) սքանչելի. Բերդուջ
 գետի վրայ, որը Հայերի ձեռին է: Այս տեղ
 բարձր ժայռում կան բազմաթիւ այրեր եւ
 այդ այրերում գտնում են բազմաթիւ հին
 դրքեր³...» (Մեղիքսեթ-Բէկ Լ. Վրաց աղ-
 բիւրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին,
 Երեւան 1955, Գ., էջ 79). այս գրութեան ա-
 ուղին եւ երկրորդ հատորը տեսնելու պա-
 տահութիւնը չեմ ունեցած. ինչպէս նաեւ
 սրիչ քանի մը կարեւոր զրութիւններ, գո-
 րոնք Մեղիքսեթ Բէկ կը յիշէ անդ, էջ
 87—89):

Անանուն հնազդէտ մը կը զրէ. «Հաղրատն
 ու Սանաշինը իրրեւ հոյակապ եկեղեցիներ
 նայնպէս եւ գիւղեր (ասում են իրր թէ) Վրաց
 Թագաւորների շինուած են, իսկ Հայերը
 զրում են որ հայ Թագաւորներն են կառու-

³ Հմմտ. վանքերու եւ այրերու մասին՝ Մեղիք-
 սեթ Բէկ Լ. Վրաց աղբիւրներ, Գ. 1955, էջ 270—
 271:

ցել, եւ ես այն կարծիքին եմ որ այս վերջինը պիտի լինի ճիշդ: Սրանք խիստ զեղեցիկ եւ հոյակապ են: Հազրատի եկեղեցին քառասուն խորան է պարունակում: Այն տեղ այնքան վանականներ կային, որ երբ ննջեցեալ էին բերում մի օրումն էին կոտորում քառասունքը: Իսկ Հազրատն այնպէս փառաւոր չէ, ինչպէս հին ժամանակներում: Այս տեղ Վրաց Թաղաւորի հաւանութեամբ նստում էր Հայաց Կաթողիկոսը (բնադրում սխալմամբ կաթողիկոսը) . . . Պատմութիւնից երևում է որ Հազրատն ու Սանահինը որպէս զիւղեր, նայնպէս եւ զմրեթաւոր եկեղեցիներ կոռուցուած են 961 թվին Բաղրատունեաց Աշոտ Երրորդ Շնորհալի կոչուածի ամուսին Խոսրովանուշի հոգսով» (տեղ, էջ 270, հմմտ. 248):

Հազրատի ամէնէն հին կամ մեզի հասած հին արձանագրութիւններն են» Ի ՆԽ (991) Թուականիս Սիմեան հայր եւ Տիրանուն երկց շինեցաք եկեղեցիս Սմրատայ եւ Գուրգենայ փրկութեան (Թ. 239, էջ 60—61 Զալալեան, Ճամբ. Ա. էջ 79, եւն եւն):

Ոսկերչեան ունի «Մեք Սմրատ եւ Գուրգէն Թաղաւորքս Հայաց շինեցաք զսուրբ Նշան եկեղեցիս Ի Թուին ՆԽ» (991, Թ. 513 Ձևո. Վրեն. Մխրթմ. Մատ. էջ 6ա): Ուրիշ երկու արձանագրութիւններ 996 եւ 997 Թուականներէ եւ հոտ մը 1004 Թուականէն կը լինեն շինութիւններ եւ նսւիրոտուու-

թիւներ Հայրապետի հմմտ. (Արարատ 1887, էջ 75 եւ 1886, էջ 75 եւ 523 հմմտ. 1005 թուականէն, անց 1887, էջ 217) :

Սանահին վանքի հին արձանագրութիւններն են 951, 989, 952—977°, 1056°, 1061 թուականներէն, որոնք կը հաստատեն անոր հիմնադրութիւնը եւ նպատակը ընդունելու թիւները :

Սանահին վանքի շինութեան մասին կայ առ հին Յիշատակագրութիւնը՝ «Եւս անարժան ի կրօնաւորաց վրացն գրիչս Սիմէոն ի թուականութեան Հայոց ՆԻԱ ին ի նորաշէն վանքս կոչեցեալ Սանահին հրամանաւ. հօր իմոց Յովհաննիսի որ էր վանիցս շինութեան վեց ամ զոր շինեաց բարեպաշտ թաղուհին Խոսրովանոյշ ամուսին Աշոտայ Հայոց Շահնշահի որդի Սմբատայ Բագրատունոյ Հայոց թաղաւորի եւ յառաջին ամի հայրապետութեան հոգեւոր հօրն հանուրց Տեառն Խաչկոյ արժանաւոր վերապետի եւ յեպիսկոպոսութեան մերումս պաւստի Տաշիր Գրիգորի յիշեալիք ի մաքրամտաց տղօթս ձեր զԱշոտ Շահնշահ եւ զշինող սուրբ ուխտիս գրաբեպաշտ եւ զառաստածապետ թաղուհին եւ զլուրեանց որդիական դարի քաջ շինաւդն Հայոց թաղաւորն Սմբատ, եւ զեղբայր նորին զԳաղիկ եւ զԳորդէն. եւս առաւել յիշելոյ արժանի համարեալիք զհանգուցեալ սուրբ հայրն մեր .աւ Քրիստոս

Պաւլիկարայոս, որ սկիզբն արար վանիցս շինութեան եւ փոխեցաւ ի դասս անմարմնոց, որոյ հանդատեան են երկու ամբ» . . . (Ջալալեան, Ճամբ. Ա., էջ 42—43, Յովսէփեան, Յիշատ. Ա., էջ 126) :

Այս յատաճրերութիւններէ յետոյ հանենք մեր եղբակացութիւնները :

1. Տեղւոյ հարցը քննութեան կարօտ չէ, զի թէ՛ Սանահին եւ թէ՛ Հաղբատ ներկայիս եւս զոյութիւն ունին եւ իրենց երբեմնի փառքը կը սրտամեն մեզ : Պատմադիրներէն անոնք այս կամ ոյն նահանգի կամ դաւառի մէջ զրուած են նկատի ունենալով սոյն նահանգներու եւ դաւառներու սահմաններու ընդլայնումներն ու անձկացումները — երբեմն նաեւ տղիտութիւնն ալ իր մասն ունեցած է : Սանահին եւ Հաղբատ ոյն վայրերու վրայ կը գտնուէին ուր ներկայիս կը դաւանուն : այս է տեղափոխութիւն չեն ունեցած — երբեմն սյուսը շինուած՝ բայց քանդուած եւ ապա նոյն տնուներով ուրիշ տեղ բարձրացուած : Այդպիսի բան տեղի չէ ունեցած :

2. Սանահին եւ Հաղբատ վանքերը Ռոմանոս կայսեր (911—945) օրով կը սկսին հիմնուիլ. ոչ յատաճ քան 928, երբ նոյն կայսեր հրամանով բիւզանդական հոգերէ վտարուեցան հայ վանականներ : Հայածականներու հանգէպ հայ արքունիքը եւ թողութուրդը բարեացակամ դանուեցան եւ անոնք ալ եղան սակաւով զոհացող, բայց ձեռներէջ

Եւ ժիր ու Հայաստանի գաւառներու մէջ տիրուած՝ նախ հին ու լքուած (ինչպէս Սանահինի համար կ'աւանդուի թէ առաքելահիմն ու լուսաւորչաչէն եղած) վանքերու եւ ճղնախայրերու մէջ պատասխարուեցան և : ապա կամաց կամաց կանգնեցին զեղակերտ եւ նպատակայարմար վանքերու եկեղեցիներ : Նախ կը շինուի Սանահին 951—957ին եւ ապա Հազրատ 961—967ին . անոնք կ'աւարտին , նոր յաւելումներ կը ստանան 991ին եւ աւելի ուշ տոհմներ (1063—1065) , նմանապէս կը վերանորոգուին , կը վերափոխուին պարսպաներու եւ պահանջներու համեմատ : Կ'ունենան վերելք , կ'ունենան վայրէջք դարերու ընթացքին եւ են բարերաստօրէն այն վանքերէն — այն ստիպաներէն — որոնք մինչեւ այսօր գեո կանգուն են եւ հին ժամանակներու եւ պատմական անցքերու զրոյմն ու պատկերը կը ցուցադրեն ⁴ :

Վանքեր ու եկեղեցիներ , ինչպէս ընդհանրապէս մեծ շինութիւններ , հիմնարկութենէ մինչեւ բարեկարգում շատ ու երկար ժամանակի կը կարօտին , հեռեւարար պատմադիրներու եւ մատենադիրներու տեղեկութիւնները պէտք է յայտ բերել թէ որու՞ մասին է : Բայց պէտք է ըսել թէ սակայ մանրա-

⁴ Հմմտ. Մելիքեթեոս Բէգ Դ. Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց. Թիֆլիս 1928, էջ 42—45 (այս գիրքը չեմ կրցած տեսնել) . Հմմտ. նաեւ նոյնին՝ Վրաց աղբիւրներ Հայաստանի եւ Հայերի մասին, Գ. Երեւան 1955, էջ 87) :

մասնութեան չեն իջնար եւ իրարու կը խառնեն — իրենց համար կարեւորն է չէնքը որ զոյսութիւն ունեցած է :

Ժամանակի հարցը փակենք Յովհ. Ղրիմեյույ սա վարկածով «Իսկ զաւարտ չինութեան Սանահինի այսինքն Ամենափրկիչ տաճարին որ անդ համարիմք զէթ իբր երկոտասան կամ երեքտասան ամօք յառաջ լեալ քան զաւարտ չինութեան Հաղրատայ, այն է ի կենդանութեան Խոսրովանոյչ թաղուհւոյն ի թաղաւորութեան որդւոյ նորա Սմրատայ Տիեզերակալի, զի այնպէս ցուցանէ վերայլ չատակեալ հրովարտակ նորին Սմրատայ արքայի» (Թ. 239, էջ 62) :

«Ի կողմանէ անձին կամ չինութեան մենաստանացս» (Թ. 239, էջ 62), ինչպէս բարեք, պէտք է բնդունիլ որ հայաձական կրօնաւորները եկան հաստատուեցան Սանահինի եւ Հաղրատի վայրերը եւ գտնելով հին բնակատեղիներ ու ազօթավայրեր գտնոնք նորոգեցին, ինչպէս եւ բնդխոյնեցին ու անոնց մէջ բնակեցան : Անոնք իրենց անտրառունջ ազքատութեամբ եւ բարի վարքով շահեցան որտեքը եւ մանաւանդ յուզեցին արքունիքը եւ ահա Աչոտ Ողարմածի կինը Խոսրովանոյչ թաղուհին եղաւ անոնց մեծ բարերարը եւ անոր զրոմական օժանդակութեամբ կանդնուեցան բարձրացան Սանահին ու Հաղրատ վանքերու կարեւոր մասերը հսկողութեամբ եւ նմանապէս նիւթական զգալի օգնութեամբ

Աչոտ Թաղապետին և անոր Գուրգէն ու Սմբատ սրբիներուն — սրանց արեւշատութեան համար մայրը անոնց շինութեան ձեռնարկեց և անոնց քանդակադորձ պատկերները դրուեցան «Ի վէժ ինչ մեծ քառանկիւնի, ...ի զգեստ տարադու նախնի Թաղաւորաց — և զարձեայ հսկողութեամբ Սիմէոնի և Տիրանունի, ինչպէս արձանադրութիւնները կը վկայեն (հմմտ. Թ. 239, էջ 88, Արարատ 1886, էջ 488—489, 493, 518, 1901, էջ 271, Չամչեան, Պամ. Բ. էջ 838—839 և 1037, Հայապատում-մեծագիր, էջ 287, Ազգ. Հանդ. 1901 է—Ը, էջ 396, էջ-միածին 1953, Թ. ԺԱ—ԺԲ. էջ 52) :

Այնպէս կը թուի թէ Գուրգէնի կամ Կիրիկէի նիւթական օժանդակութիւնը և հետաքրքրութիւնը ակնբախ նշանակալից եղած են ևւ այս պատճառով Կիրակոս Գանձակեցի կը համարձակի գրելու. իրրեւ ետես Կիրիկէի... որ հիմնարկեաց զհռչակաւոր ուխտն զՀաղրատ և զՍանահին (Պամ. էջ 56) : Երպնկեանց կը կարծէ մատուոյի մը շինութեան համար Կիրակոս զինքը հիմնադիր կը համարի (Արարատ 1886, էջ (488—489), որ սակայն բնականելի չէ (հմմտ. Մովսէսեան, Լօսիի Կիրիկեան Թաղաւորներու պատմութիւնը, էջ. 29—34) :

Արքայապսւններն ու անոնց հետ իշխանագուհիները Հաղրատի և Սանահինի շինութիւններով ջերմօրէն գրադած են, զի երկու

մենաստաններն ալ անոնց մշտենջենաւոր
հանդատան տեղիներ եղած են (Հմմտ. նաեւ
Մովսէսեան, անդ, էջ 35) :

Սանահին եւ Հաղբատ բառերը կամ ա-
նունները ենթարկուած են ստուգաբանու-
թեան : Իրրեւ թէ Սանահին կազմուած բլլայ
երկու բառէ . Սանահին, այս է՝ հին սան,
նկատի ունենալով տեղը կամ վաշրին ձեւը
եւ դարձեալ Սա՝ հին, այսինքն այս վանքը
անկէ հին է (Սանահինը Հաղբատէն հին է)
նկատելով շինութեան ժամանակը :

Իսկ Հաղբատի համար Յովհ. Ղրիմեցին
կը գրէ «Անունս Հաղբատ ի պարսիկ լեզու
ստուգաբանեալ նշանակէ Հախապատ, այս-
ինքն Աստուածապատ կամ Աստուածաշէն,
յի հախ բառ Պարսից կամ բառ Արաբացւոց
է անուն Աստուծոյ, իսկ ապառ կամ ուստ
շէն թարգմանի : Իսկ բառ որում անուն հայ-
կական եւ անուանեալ ի Հայաստան ստու-
գարանի ի Հայումս Հաղբ է այդ, այսինքն
որոպայթ կամ թակարդ կամ ծուղակ եւ
ռամկօրէն տուղախ : Եւ այս կրկին եւս ստու-
գարանութիւն կարի իմն ի գէոյ յարմարեալ
ամա նկատմամբ ձեւոյ եւ գրեց վայրին»
(Թ. 239, էջ 12, Նոր Դար, 1891, Թ. 70) :

Երկու անուններու կամ բառերու երկու
ստուգաբանութիւններն ալ գոհացուցիչ չեն
(Հմմտ. Brosset M., *Mélanges Asiatiques*,
tirés du Bull. de l'Acad. Impr. des sciences
de St. Pétersbourg, tome IV, էջ 604) :

Սանահին գիւղի վանքը նախապէս եւ ընդհանրապէս կոչուած է Ս. Աստուածածնի վանք եւ Հաղրատինը՝ Ամենաիրկիչ կամ Ս. Նշանի վանք, յետոյ սովորութեամբ եւ գիւրութեան համար գիւղերու անուններով կոչուած են անոնք:

Սանահին եւ Հաղրատ եղած են բաւական երկար ժամանակ բարեկարգ վանքեր եւ անոնց միտրանները հեռուած են Ս. Բարսեղի կանոններուն: Սիրած են աղօթքն ու ժամասացութիւնը եւ այս վերջինիս նկատմամբ պահած են նախնիներէն եկած հասած ձեւերն ու պահերը, մաղթանքներն ու շարականները եւ օրինակ հոնդիւսացած նմանութեան ու կապմակերպութեան ուրիշ եկեղեցիներու եւ վանքերու: Սիրած են նմանապէս գիրն ու թուղթը եւ տուած են աղօթին մատենապիտներ ու արտադրողներ, ջանացած են հիներու աւանդները պահել տնկած ու անվթար (յիշենք Սաղմոսարտներ), մոլոր գովարդին քարոզած են Աստուծոյ խօսքը եւ տուած են բարի օրինակ: Եղած են անոր տաճարայիններն ու հովիւները: Նուեւ քրտինք թափած են սյգիներու եւ գաշտերու վրայ՝ ապրուստի համար, խնամք տարած են չէնքերու եւ կախուածներու վրայ — այս մասին երկու վանքերը իրարու հետ խնդիրներ ևս ունեցած են, բայց մանաւանդ յափշտակել եւ իւրացնել ցանկացող աշխարհիկներու հետ:

Դժբախտաբար ժամանակի ընթացքին երկու վանքերն ալ ունեցած են վայրէջք, առաջին եռանդը պաղած է — թէև երբեմն զայն արծարծել ուղղակի պակաս չեն եղած — եւ նսեմացած են ու անչքացած — գործունէութեամբ ու շէնքերով :

Երկու վանքերն ալ եղած են կաթակոսպոսանիստ, սակայն Հաղրատ աւելի երկարատեւ ժամանակով եւ աւելի մեծ ճոխութեամբ եւ յայն իրաւասութիւններով — այս մասին երկուքին մէջ խնդիր եւս ծագած է : Անոր արքեպիսկոպոս տոռնիսրդին ձայնը հարկաւոր էր կաթոլիկոսական ընտրութեան համար եւ Կիլիկիայի հայրապետութիւնը յուսեցաւ, երբ Հաղրատ Աղթամարի Դաւիթ հակառակաթոս կաթոլիկոսին կողմը բռնեց — Ժամանակ մը (Դիւան Ա, էջ 245, Սմբատեան Գեղարքունիք, էջ 673, Յովսէփեան, Յիշատ., էջ 422, Տաշեան, Մայրցոյց., էջ 92 :

Հաղրատ կոչուած է մայրավանք եւ միշտ աւելի զնահատուած է հայ ու վրացի արքունիքներէն (հետուր Կիլիկիայէն Լեւոն Ն. Լամբրսնացոյ Սաղմասաջ մեկնութիւն նուէր կը յղէ) եւ եկեղեցական գաւէն՝ սկսած կաթոլիկոսներէն (հմմտ. Թ. 239, էջ 101—104) :

ՍԱՆԱՀԻՆ ՎԱՆՔԻ ԱՌԱՋՆՈՐԻՆԵՐԸ

Սանահինի առաջնորդներու կամ վանահայրերու լիակատար գաւազանադիրքը չէ կազմուած եւ դեռ կարելի չէ կազմել, զի պատմութիւնը անսնցմէ չտաւրան անունն ու գործը լուծ է :

Յովհ. Ղրիմեցի վարդապետը — ապա եպիսկոպոս եւ առաջնորդ Նոր-Ջուղայի — որ ունի յատուկ գլուխ մը՝ «Շարակարգութիւն առաջնորդաց ուխտին Սանահինի հանդերձ արձանագրութեամբ նսրին», կը գրէ . «Բայց զիտել արժան է, զի պակասին բազումք յառաջնորդաց Սանահինի, սրբէս եւ Հաղբատայն . սակաւք, մանաւանդ ի չարեք տատան եւ հնդեռասան դարու, յորս նոյնպէս եւ արձանագիրք գտանին, սակաւք յայժ, զորոյ զոյաւանդութեամբ կարեմք տալ մանաւանդ յաճախ վրդափման աշխարհին ի դանազան բռնակալաց այլադպեաց եւ բազմածամանակեայ ամսցութեան վայրացս այլեւայլ ժամանակս, յորս առաջնորդք Հաղբատայն առէին ի մայրաքաղաք իւրեանց ի Տփլիս եւ վարէին տակաւին պաշտօն հովուութեան յրնդարձակ թեմորայս իւրեանց, որ ի Վրաստան եւ յայլս, իսկ Սանահինի, դուցէ ոչ բնաւ եղեն, զի ոչ զոյր նոցա մայրաքաղաք եւ վիճակ բնդարձակ, այլ միայն զիւղորայք ինչ ի Տաշիր, որք բազում տնդամ ցրուեցան տատ եւ անդ եւ ամսյացան» (Թ. 239, էջ 163) :

Կրնան կաշուածներ յափշտակուած և՛ ուրիշին փոխանցուած ըլլալ. նաեւ՝ տաջ-նորդներէն ոմանք փախուստի դիմած և՛ այլուր ապաւինած, ինչպէս նմանապէս կուրելի է թէ աթոռի պարապութեան շրջաններ եղած ըլլան, սակայն վանքը շատ երկար ատեն տանց պեկավորի — տաջնորդի — տեղապահի — մնացած սիրտի չըլլայ և՛ այդ՝ տեղի ալ չէ ունեցած :

Այնպէս կ'երևայ թէ Սանաճինի Ամենափրկիչ և՛ Ս. Աստուածածին եկեղեցիները երբեմն ունեցած են իրենց ուրոյն տաջ-նորդները կամ վանաւորները և՛ այս նկատառումով շատ դիւրաւ կարելի կ'ըլլայ մեկնել միեւնոյն ժամանակի մէջ երկու տաջ-նորդներու դոյութիւնն ու յիշատակութիւնը : Յաւելունք՝ պատմութեան մէջ տեսնուած են սանձդութիւններ ու հակառակաթոտ տաջնորդներ : Սակայն հարկ է շեշտել ոչ սակայ և՛ տեղի շարունակաբար մէկ տաջ-նորդ եղած է երկու եկեղեցիներու կամ միասին տոնելով՝ Սանաճին վանքի :

Յովհաննէս Ղըրմեցի Սանաճինի տաջին տաջնորդ կը յիշէ Ն. Թուականին (951) ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. «Յիշատակեալ ի պատմադիրս, այլ ոչ յարձանադիրս, դորմէ Աստղիկ առէ (Պամ. էջ 181). Եւ տաջնորդ Սանաճին Յովհաննէս Գիտնական այրն Սատուծայ : Զսա ցուցանեն պատմադիրք հաստատեալ տաջնորդ ի Խոսրովանոյշ Թա-

դուհւոյ, բայց սրատմիչն անծանօթ... ցուցանէ զհա յեայ առաջնորդ ոչ միայն յառաջ քան զչինութիւն Ամենաօրհչին, այլ եւ յառաջ քան զչինութիւն սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն որ անդ, զի ասէ յաւուրս առաջնորդութեան Տեառն Յովհաննիսի արհի-եպիսկոպոսի շինեցին եւ եկեղեցի մի յանուն ամենաարուհւոյ Աստուածածնին ի վանքն որ կոչի Սանահին ի ն. թուականին ի սահմանս Լօսի քաղաքին» (Թ. 239, էջ 164) : Սակայն միեւնոյն թուականին արձանագրութեան մը մէջ Սանահինի առաջնորդ կը յիշատակուի ԵՍՍԵԻ. այսպէս՝ Թեփակեր անունում Խաչարձունին վրայ կը կարգանք «Ի թուին Հայոց ն. ի թաղաւորութեան Հայոց Դաւթի Բաղրատունւոյ յառաջնորդութեան հայր Եսայեայ եւ Արեգնազով կանգնեցի խաչս» (Ջալալեան, Ճամբ. Ա., էջ 29) :

Եսայիի մասին Սմբատ արքայի Հրովարտակին մէջ կ'ըսուի՝

«Կամաւն ամենազօր Աստուծոյ Հօր եւ Որդւոյ եւ սուրբ Հոգւոյն. եւ Սմբատ Բաղրատունի թաղաւոր Հայոց թոռն արեւելա-կալ եւ մեծ թաղաւորին Սմբատոյ սրբի թաղաւորին Աշոտոյ Ոգարմածն կոչեցելոյ, եկի ի տեսութիւն սուրբ ուխտիս Սանահնու, զոր շինեալ էր թաղաւորն Աշոտ եւ Խոսրո-վանոյշ թաղուհին հայրն իմ եւ մայրն իմ եւ տեսի զի աստուածաշէն եւ թաղաւորաշէն

էր, վասն որոյ եւ սիրեցի եւ սիրոյ նշան տարաբաւ հաստատեցի զսա աթոռ եպիսկոպոսութեան եւ սահմանեցի վիճակս Աստուածածնիս եւ սուրբ Հայրս վանանց զԵսայի ետուառնել եպիսկոպոս մեծի Հայրապետի Հայոց Խաչկայ եւ անդառնալի հրամանաւ մերով եւ դրով ետու վիճակ եւ երկիրս զսյս Սանահնիս, զամենայն երկիրն Տաշրաց, զվերին եւ զներքին մինչ ի լեառն րազուժ, յայսկոյս եւ յայնկոյս, մինչեւ ի սահմանս Գուգարաց աշխարհին եւ մինչ ի սահմանս Տփլաց եւ Վրաց եւ ի սահմանս Նիւ գաւառի եւ մինչ ի սահմանս Կայենոյ եւ ցսահմանս Մաղկուցաց եւ մինչ ի սահմանս տան (զրուած տուն) Շիրակայ:

Եւ Սմբատ թագաւոր իմ թագաւորական իշխանութեամբն եւ կաթողիկոսացն հրամանօքն պաթոսս զսյս եւ զվիճակս հաստատեցի ի Սանահնի սուրբ Աստուածածնիս, որ էր զերեզմանատուն նախնեաց մերոյ ⁵ վասն յի-

⁵ Գուրգէն իր նախնիներու մշտենջենական հանդաստաւայրը կ'օժտէ ջահերով, որոնց մասին ունինք սա կարեւոր տեղեկութիւնները. «Կամուն Աստուծոյ ամենազարին եւ Գուրգէն թագաւոր Շահնշահ, որդի Աշոտայ Ողորմածի յազգէ Բաղրատունի, յիշեալ զմեզս իմ եւ առաջի մասց սենեկով զահեզ (օր) զատաստանին եւ ետու տանել ի հալալ զոյից իմոց ջահ մի ունելով յինքեան կանթեզս ճժՖ, զի որպէս հոլովելով արեգակն ի ծիրանոյ յերկնից եւ զզմա յերկիր ունելով եւ պայծառացուցանելով եւ զսա, որպէս նմին օրինակի եւ ջահս այս ճախր տոնալ ի զմբէթ կաթողիկէիս եւ ոչ զզմա ի վայր զարձուցանելով եւ կամ հեղով զձէթն, այլ ի պայծառու-

շատակի հօր իմայ եւ մօր թագաւորին Աշոտոյ եւ թագուհւոյն Խոսրովանուչին, ինձ կենաց եւ յետ մահու ի զարդ սուրբ Աստուածածնիս, որպէս հայրն իմ եւ մայրն իմ նորոգեալ էին եւ զարդարեալ զարդարանօք եւ յալով գիւգօրէիք եւ հայրենեքօք, սարով եւ ձորով: Եւ արդ եթէ ոք հրամանացս եւ տուեալ սրիկէյիս հակառակի եւ կտրէ եւ խափանել ջանայ ի թագաւորաց կամ յիշխանաց եւ ի կաթուղիկոսաց զիմ հաստատեալ վի-

թիւն եւ ի լուսաւորութիւն սուրբ կաթուղիկէիս: Եւ ապա շափաւոր ջահ մի այլ յանուն Սրբոց Քառասնիցն ունելով յինքնան կանթեզս քմա թւայ նոցա եւ արդ բերելով զնմանութիւն յուանի, զի որպէս լուսինն ի գիշերի ծաղկ եւ խոնաւ ճառագայթիւք իրովք հասուցանէ զպտուզս երկրի, այլ եւ ի միաթաւրութիւն այնոցիկ սր ձիազարեն ի վերայ ամենի ալեաց ծովուն եւ այսպիսի տարինակաւ եւ ջահս այս պայծառացուցանէ զպաւիթ սուրբ Աստուածածնիս եւ զսուրբ կաթուղիկէիս Սանահնոյ, ի ծնողաց իմոց զերեզմանատանս Բաղրատունեաց, որ տեղիք հասուն եւ կատարեալ առունելով զպտուղ հոգւոյն, այլ եւ ճանապարհարան ի վերին կայեանս եւ շաւիղս որ անցուցանէ քնդ յարշահոսան լոնութիւն ալեկսմութեան զհենին: Եւ արդ սոքա որ վառեալ բարբաբին ի տունս տէրունականաց եւ յիշատակի սրբոց մարտիրոսաց, մին՝ ի տունջեան ի ժամ ստակալի պատարագին եւ միւսն՝ ի մէջ պիշերի ի յաւատարութիւն սրբոցս եւ ի պայծասութիւն մանկանց նոր Սիոֆնի եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս, ամէն» (Հայտապատմ., էջ 288—289):

Հ. Ղ. Մովսէսեան շատ ուղիղ կ'արտայայտուի՝ «Ինչպէս վերայիշեալ նիՉ (977) թուականին ճշգրտեան նոյնպէս այս թուին Դուրպէնի թագաւոր բլլայուն Երաշխաւոր չենք կրնաք բլլալ: Մեզի կասկածելի կ'երեւայ մաւր հրովարտակիմ հարազատութիւնը» (Էօթի Կիւրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա 1923, էջ 28):

ճտին թաղաւորին Հայոց Սմբատայ յերեք
Հարիւր տասնհեռ թ Հայրապետացն նշովեալ
Եղիգի: Գրեցաւ ի թուականին Հայոց Հորս
Հարիւր քսան եւ ութ» (Թ. 329), էջ 166,
Էւն Էւն):

Միեւնոյն թուականին (Ն., այս է՝ 951)
Երկու առաջնորդի ներկայութիւնը կամ
պաշտօնավարութիւնը կարելի պիտի ըլլայ
դուցէ իրարու հետ համաձայնեցնել, խորհե-
լով որ Յովհաննէս եւ Լսոյի միեւնոյն առ-
բին թեւակոխած են, բայց առաջինը այդ
տարւոյն մէջ մեռած եւ երկրորդը նոյն տար-
ւոյն մէջ անոր յաջորդած, եւ Խաչիկ կաթո-
ղիկոսը Սմբատ թաղաւորին բազմաճիւղին
լնդառաջելով զինքը Եղիակոսոս ձեռնա-
դրած ըլլայ⁶: Մինչ այս Հարցը այս կերպով
կարծես լուծուած ըլլայ, կը ծաղի ուրիշ
Հարց մը: Յառաջ բերուած Հրովարտակին
Համեմատ Լսոյի առաջնորդութիւնը կը շա-
րունակուի մինչեւ 979 եւ թերեւս զեւ տեղի
Երկար տտեն: Եւ սակայն ժամանակի այս
անջրպետին մէջ կը հանդիպինք ուրիշ երկու
առաջնորդներու, որոնք են ՊՈՂԻԿԱՐՊՈՍ եւ
ԳՐԻԳՈՐ: Զալայեան կը գրէ «Ի Կանոնադիրս
Սրբոյն Բարսղի գրեալ է այս յիշատակարան,
զոր տեսի եւ ի Գիւթիւք անուանեալ մատենի
վասն շինութեան վանաց Սանահնի. Լս
անարժան ի կրօնաւորաց փցուն գրիչս

⁶ Կամ մէկը Ս. Աստուածածնի եւ միւսը Ամե-
նափրկիչի առաջնորդ:

Սիմէոն ի Թուականութեան Հայոց Նիւնին ի նորաչէն վանքս կոչեցեալ Սանաճին հրամանաւ հօր իմոյ Յովհաննիսի, որ էր վանացս շինութեան ամբ վեց, զոր շինեաց բարեպաշտ Թադուշին Խոսրովանոյչ ամուսին Աշոտոյ Հայոց Շահնշահի սրդի Սմբատաց Բաղատունոյ Հայոց Թադուորի եւ յառաջին ամի հայրապետութեան հոգեւոր հօրն հունուրց Տեառն Խաչկայ արժանաւոր վերատեսչի եւ յեպիսկոպոսութեան մերումս պատուի Տաշիր Գրիգորի արժանաւոր հաւտուպետի սր եւ առաջնորդութեան ամբ երկու, ի Թադուորութեան Աշոտոյ եւ նորին սրդոյ Սմբատայ քաջք եւ յաղթողք Թադուորաց Հայոց, արդ սրք ընթեռնոյք եւ լուսաւորիք ի բանից զրոցս, յիշեալիք ի մաքրամտուոյց յազօթս ձեր զԱշոտ Շահնշահ եւ զշինող սուրբ ուխտիս զբարեպաշտ եւ զառառածասէր Թադուշին եւ զիւրեանց սրդիական զարի եւ քաջ շինաւոյն Հայոց Թադուորն եւ զեղբայրն նորին զԳաղիկ եւ զԳուրգէն, եւս առաւել յիշելոյ արժանի համարեալիք զհանգուցեալ սուրբ հայրն մեր առ Քրիստոս Պաւլիկարոս, սր սկիզբն արար վանիցս շինութեան եւ փոխեցաւ ի դասս անմարմնոց, սրոյ հանգստեան են ամբ երկու, եւս առաւել յիշեալիք զնորին փոխանորդ զուխտի առաջնորդս զհայրն Գրիգոր մաքուր յոյժ եւ ումենայն տաքինի զսրծովք լցեալ. յիշեալիք եւ զմիտրան ուխտս մեր միաբանութեան եւ

Եղբայրութեան... աղօթս արարէք վասն իմ անպիտանութեանս, որ ողորմի ինձ Աստուած, յորժամ բանք սպառին եւ գործք թաղաւորեն եւ որք յիշէք, յիշեալ լինիք ի Տեառնէ Աստուծոյ... (Ջալալեան, Ճամբ. II., էջ 126) :

Այսպէս՝ 1. Յովհ. Ղրիմեցիի անծանօթ պատմադրին համաձայն Ն. Թուաւկանին կ'ուսենանք Յովհաննէս առաջնորդ մը.

2. Վերը յառաջ բերուած արձանագրութեան համեմատ նոյն Թուաւկանին Լսայի առաջնորդ մը, որ Սմբատի Հրովարտակին մէջ զեռ 979ին կը յիշուի.

3. Սիմէոնի յիշատակագրութեան մէջ Հայր Յովհաննէս, որ էր վանիցս շինութեան տմբ վեց-, զհանգուցեալն սուրբ հոյրն մեր տա Քրիստոս Պաւլիկարպոս — եւ վերջապէս՝ զնորին փոխանորդ գուխտի առաջնորդս զհոյրն Գրիգոր :

Ահա հանգոյց մը որ զիւրաւ կարելի չէ լուծել :

Եւ սակայն պէտք է լուծել, գոնէ այնքան՝ որքան կարելի է :

Յովհ. Ղրիմեցի անծանօթ պատմադրին Յովհաննէս Լալիսկոպոսը կամ արքեպիսկոպոսը եւ Ասողիկի Յովհաննէս Գիտնականը պէտք է իրարմէ դատել եւ միեւնոյն անձր չհամարիլ : Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը կրնայ Տաշիրքի առաջնորդ ըլլալ, ինչպէս էր վերոյիշեալ (համտ. Սիմէոնի Յիշատակա-

դրութիւնը) Գրիգոր Եպիսկոպոսը, զոր Բրոսսէ 966ին Սանահինի առաջնորդ կը նշանակէ (Հմմտ. վարը) տասնց պատճառաբանութեան — զուցէ սոյն Յիշատակադրութեան վրայ լոկ յեցած եւ որ սակայն սխալ է :

Այս մեկնութեամբ վերոյիշեալ իմ վարկածս կարելի չէ անխոցելի լուծում համարիլ եւ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի յաջորդ ընդունիլ նսայի :

Նսայիի յիշատակութիւնը՝ արձանագրութեան մէջ (Հմմտ. վերը) Ն. Թուականին սխալ կը համարիմ եւ կը խորհիմ թէ Ն. տասնէ վերջ ուրիշ տոո մը եւս եղած պիտի ըլլայ եւ Զալալեան, որուն ընթերցուածները արդէն ծանօթ է թէ վստահելի չեն, այդ տոար անտեսած է եւ կամ սոյն բոլորովին մաշած ըլլալով չէ կրցած տեսնել որ կարգար : Պատճառը իմ ենթադրութեանս այս է . Գուգարքի Հայութեան Դաւիթ անուն աստղին Թաղաւորն է Դաւիթ Անհագին, որ հաւանօրէն 989ին պահ բարձրացած ըլլայ (Հմմտ. Մովսէսեան Հ. Ղ.՝ Լօռիի Կիւրիկեան Թաղաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա 1923, էջ 38—49) : Արդէն Ն. Թուականին Կիւրիկեան հարստութիւն դոյութիւն չունէր : — Նսայիի մասին գեո պիտի անդրադառնամ :

Յովհաննէս Գիտնական վարդապետին անունը կապուած է Հայրատի Սիմէոն ա-

աաջնորդի անուան հետ : Ասողիկ կը գրէ . « Որոց երկացունց տեղեացն անուանք Հոյգրատ եւ Սանահին հանդէպ միմեանց , միակրօնք ի տան Աստուծոյ , արանց Շոյ եւ աաաջնորդ Սանահինի Յովհաննէս Գիտնական սյրն Աստուծոյ , իսկ Հոգրատոյ Սիմէոն ճղնադղեաց ծառայն Քրիստոսի » (Պատմ. , էջ 181) : Եւ Սիմէոն կը յիշուի ՆՍԹ . Թուականէն մինչեւ ՆՍԳ Թուականը , որ է ըսել 991—1005 , հետեւորար Յովհաննէս Գիտնականն ալ սյգ շրջանին տարած ըլլալու է , որով Ն . Թուականին յիշուած Յովհաննէս ա ըլլալու չէ , Եթէ սյգ Թուականը սրբադրութեան կարօտ չէ (Արարատ 1886 , էջ 521 եւ անգ 1887 , էջ 73 , 217) :

Այս պարագաները աչքի առջեւ ունենալէ վերջ հետեւեալ լուծումը յարմար ա ըաղձալի կը գտնեմ : Յիշատակադրութեան մէջ յիշուած Պօղիկարպոս հայրն նոյն ինքն է Պօղիկարպոս Կարմրջաձորեցի , սր կրնայ Սանահինի եւ Հոգրատի եւս հիմնադիր նկատուիլ իրրեւ Բիւզանդացիներէ հալածուած կրօնասրներու գեկաւարներէ մէկը եւ զանոնք տեղատարացներէ աչքատու մը եւ զուցէ աաաջնորդ եղած ըլլալ Սանահինի (967—970°) , որ 972ին «ամք երկու» են սր մեռած է եւ որուն կը յաջորդէ Գրիգոր «մաքուր եւ ամենայն զործովք լցեալ» (Ջալալեան , անգ , էջ 52—53) , որ վանահայրութիւն ըրած ըլլայ հաւանօրէն 970—978 եւ ապա անոր աթոռը

բարձրացած քլլայ Յովհաննէս Գիւմնական, ժամանակակիցը Սիմէոնի։ Այնպէս կ'երևայ թէ անոր առաջնորդութեան շրջանը շատ կարճատև կ'ըլլայ հրաժարումի կամ մահուան պատճառով եւ Սանտահինի գեղավորութիւնը կը ստանձնէ Եսայի, որ Սմբատ թագաւորի բարեհաճ կարգադրութեամբ Լալիսկապոս կ'օծուի Խաչիկ կաթողիկոսէն։ Անոր Լալիսկապոսական ձեռնադրութիւնը Յովհ. Ղրիմեցի Սմբատի Հրովարտելին համաձայն հաղորդելէ վերջ սա գիտադրութիւնը յարմար կը դասէ յաւելուլ. «Ի բունից հրովարտակիս յայտնի ցուցանի միայն զՏաշիր տնիլ Սանտահինի ի վիճակ կամ ի թեմ եւ Լալիսկապոսութիւն՝ յիշատակեալ ոչ շարունակարար յամենայն առաջնորդս նորա Եղեւ, որպէս երևի յարձանադրաց, այլ յամանս եւեթ եւ այն ընդ զահերէցութեամբ Հաղրատաց արքեպիսկոպոսութեան եւ աթոռոց, որպէս եւ այժմ թէպէտ բազում անգամ առաջնորդք նորա ընդմիկալ բազմադիմի խոսվութիւնս յաշուցին» (Թ. 239, էջ 166)։

Եսայիի յաջորդներու մասին խօսելէն յետաջ հոս կը ներմուծեմ — թերութենէ խուսափելու համար — Զալալեանի Սանտահինի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ կամ վանքի առաջնորդներու (հմմտ. վերը) անուանացանկը կամ իր խօսքերով «Ի սուրբ Աստուածածնի վանս Եղեալ առաջնորդք են՝

Ի Թուին ՆԻԸ . Եսայի առաջնորդ ,
 ՆԺԲ . Դէոսկորոս առաջնորդ ,
 Ո . Յովհաննէս առաջնորդ ,
 ՈԼԸ . Յովհաննէս առաջնորդ ,
 ՈԽԶ . Գրիգոր Տուտէ առաջնորդ ,
 ՈՅԴ . Յովհաննէս Խաչինոյ առաջնորդ ,
 ՈԿ . Վարդան Է . Գրիգոր առաջնորդ ,
 ՈԿԶ . Փիլիպպոս Է . Գրիգոր առաջ-
 նորդ ,
 ՈԿԴ . Գրիգոր Վարդան առաջնորդ ,
 ՈԿԶ . Գրիգոր առաջնորդ ,
 ՈՀ . Յովհաննէս առաջնորդ ,
 ՈՀԸ . Գրիգոր առաջնորդ ,
 ՈԶԹ . Աւետիս առաջնորդ ,
 ՈՂ . Յովհաննէս առաջնորդ ,
 Չ . Աւետիս առաջնորդ ,
 ՉԴ . Կիրակոս առաջնորդ ,
 ՉԹ . Յօհաննէս հայր ,
 ՉԺԱ . Կիրակոս առաջնորդ ,
 ՉԺԶ . Մխիթար հայր ,
 ՉԻԳ . Կիրակոս առաջնորդ ,
 ՉԼԸ . Յովհաննէս հայր ,
 ՉԿԹ . Ղուկաս առաջնորդ ,
 ԹՃԱ . Սարգիս հայր ,
 ԹՃԼ . Բարսէղ առաջնորդ ,
 ԹՃՀԲ . Մկրտիչ առաջնորդ Ասկերօղլի
 ձայնեալ ,
 ԹՃԶԳ . Գրիգոր Ի Քաղուին դնայ ,
 ԹՄԼԳ . Արքահամ առաջնորդ ,
 ԹՄԽԶ . Առաքել առաջնորդ ,

ՌՄԶԲ. Յարութիւն Տէր Բարսեղեանց
առաջնորդ-Եպիսկոպոս (Ճամբ. Ա., էջ
39—40) :

Ս. Աստուածածնի Եկեղեցւոյ կամ վանքի
այն առաջնորդներէն շատերը բոլոր Եկեղե-
ցիներու, այս է Սանահին վանք անուան տակ
գացող ամէն բանի գլուխ կամ առաջնորդ
եղած են — արդէն Ս. Աստուածածնի վանք
ըսելով յաճախ հասկցուած է Սանահինի
վանքը :

Շարունակենք արդ Սանահինի առաջ-
նորդներու պաւսղանադիրքը .

Եւսեյի տնօրէնական յաջորդը եւ մասր
յաջորդները կը մնան անձանօթ : Զարայեան
Նժ.Բ. Թուականին այս է՝ 963ին կը գնէ
Դիոսկորոս առաջնորդ : Սակայն այդ Թուա-
կանը երբեք կարելի չէ ընդունիլ եւ զայն չէ
կարելի սրբադրել կամ ուղղել Շժ.Բ. —
1063 — Թուականով, (հմմտ. Թ. 239, էջ
166) երբ անիկա իրրեւ հայրապետ-կաթողի-
կոս կը ներկայացուի (հմմտ. Հրանուշի ար-
ձանագրութիւնը) :

Դիտենք թէ Դիոսկորոս կարճ ժամանակ
մը կաթողիկոս եղաւ, սակայն չենք գիտեր
թէ ո՛րքան տուն Սանահինի առաջնորդու-
թիւնը վարած է : Այդ երկար տեւած պիտի
ըլլայ : Անիկա անվերապահօրէն կրնայ նկա-
տուիլ սոյն վանքի զպրոցին հիմնադիրն ու

զարդացնողը⁷ (Հմմտ. Ուռ. Պամ., էջ 215
և Արարատ, 1901, էջ 275 և 339) : Այս մա-
սին պիտի անդրադառնանք և այդ առթիւ
անոր կեանքը նկատի պիտի առնենք :

Դիոսկորոսի յաջորդներն ժամանակա-
շրջանի մը համար կը մնան անձանօթ : Աստ
արձանագրութիւններու մէջ կը յիշուի ՅՈՎ-
ՀԱՆՆԷՍ Բ. որ երկարատեւ առաջնորդու-
թիւն կ'ընէ և մենաստանին բարօրութեան ու
յառաջադիմութեան բծախնդիր կ'ըլլայ :
Ստուգապէս 1151—1191 վառքին զեկը անոր
ձեռքին մէջ է, երբ 1170ին նահատակուած
(Ա.) Պուպաքը Յովսէփ վկան հոն կ'իջեւանի :
Սանաճին Հայրատի հետ անոր վկայութե-
ան թեան մէջ կ'որակուին «Գերադրական և
հոգակաւոր» ուխտեր (նոր վկաներ, էջ 50)
և Տաշեան, Մայր քույր, էջ 89) :

Յովհաննէսի օրով Սանաճինի մէջ ԳՐԴ-
ԳՈՐ ՏՈՒՏԷՈՐԴԻ վարդապետը իր մահար-
ձանը սրտարատել կու տայ (Թ. 239, էջ 11—
12 և 170) — կ'երեւայ ծանր հիւանդութեան
մը սրարտային, բայց յետոյ նոյն վառքի ա-
ռաջնորդ կ'ըլլայ, ինչպէս Կիրակոս Արեւելի
կամ Գանձակեցի զինքը կը ներկայացնէ և
միանդամոյն կը դրուատէ իրրեւ «Այր երե-
ւելի» (Պամ., էջ 51) : Մինչդեռ ներսէս
Համբրընացի անոր մասին լաւ վկայութիւն չի

⁷ Անտոնեան Սանաճինի համանուն երկու առաջ-
նորդ կ'ընդունի. մին՝ սա և միւսը՝ 1061—1063ին.
Հմմտ. Անձնանունների Բառարան, Բ., էջ 71 :

տար եւ յատկապէս կը շեշտէ անոր շատա-
կերութիւնը եւ աննպաստ արամադրութիւնը
կիլիկիական կրօնական եւ բարեկարգական
շարժումներու հանդէպ. «Իսկ Տուալարդի-
յանարդութենէ յառաջ եկեալ լեզուադարե-
լոյն փառս սրասց ի մարդկանէ եւ գիտոս
Առաքելոց ուտելով ըմպելով ընդ աշխարհա-
կանաց զոգորտն պարարէ եւ զեկեղեցւոյ
դուռն թէ ընդ ս^ր է բնաւ չզիտէ . . . Իսկ
Հաղբատացիք վարժք այնքան կուրացեալք ի
միմեանց նախանձաւ մինչ զի ի բան խօսելն
միոյն եւ միւսոյն տնչն տոնելն սմենայն վա-
նականաց կատականք են եւ ծաղր . . . Արդ
դոյս սմենայն սր ի Հայոց եւ յայոց ազգացն
թողեալ եւ ի մտաց խղճէ բարի վկայութիւն
սնտես տոնեմ եւ ի Զարպետոյ զերկուց ա-
բանց, որք իրրեւ զշունս իիրս հաջեն զկամս
հաճեմ, որք վասն զվնեցի արբեալն ի դու-
սանաց եւ յարմայնամարութենէ, յարբեցու-
թենէ ի կաթողիկոսութիւն քաշելոյ զմեզ
նախատեն . . . » (Նամականի Գրիգ. Տղայի,
Թուղթ Ն. Լամբրանացւոյ տա Լեւոն թաղա-
ւոր, Վենետիկ 1865, էջ 122—135) :

Արեւելեան այս միաբաններու (Հաղ-
բատի ու Սանահինի) բռնած զիրքը հանդէպ
կիլիկիական աթոսին (հայրապետական) եւ ա-
նոր զործուելութեան պատշաճութեան սահ-
մաններէն դուրս կ'ելլէ զժրախտարար եւ ա-
սոր մէջ բաժին ունի Գրիգոր, սր Սանահինի
սուրբ Առաքելաձայնի եկեղեցւոյն բաւական

նկատելի նուիրատուութիւններ կ'ընէ (Արձ.) :

Գրիգոր՝ Պաշենցի էր եւ անոր կը յաջորդէ ուրիշ Պաշենցի մը՝ Յովհաննէս, որ «Սնուցանող էր նոցին իշխանաց» (Կիր., էջ 84) : Այս հանդամանքին, բայց մանաւանդ Սանահինի առաջնորդ ըլլալուն համար, Ջափարէ Սպտաւարէն անիկա կը հրաւիրուի մասնակցութեան Լօռիի եւ Անիի ժողովներուն (անդ, էջ 84—85) : Կը շինէ Սանահինի հիւրատունը իր հոգւոյն փրկութեան եւ տէրերուն արեւչատութեան համար, զարձեալ կալուածներ եւ հողեր կը նուիրէ Ս. Աստուածածնի (հմմտ. Արձ.) :

Յովհաննէս Սանահինէն կ'անցնի Հաղրատ ստանձնելով ասոր առաջնորդութիւնը, իսկ անոր յաջորդ կ'ըլլայ Սանահինի մէջ ՎԱՐԴԱՆ Բ. որ պաշտօնակից կ'ունենայ ԳՐԻԳՈՐ, ինչպէս արձանագրութիւններէն կը հետեւի :

Յետոյ ՈԿԳ (1214) թուին առաջնորդ կը յիշուի (երկու արձանագրութեան մէջ) ՓԻԼԻՊՊՈՍ, որ նուիրատուութիւններ կը ստանայ եւ փոխարէն կրօնական պարտականութիւններու յանձնառու կ'ըլլայ (հմմտ. Արձ.) :

Ջալալեանց արձանագրութիւններու վրայ յենլով Յովհաննէս Պաշենցիի յաջորդ կը նշանակէ Վարդան եւ Գրիգոր եւ ապա 1217 թուականին Փիլիպպոս եւ Գրիգոր եւ ապա

Եւ զառնալով 1215ին կը նշանակէ Գրիգոր եւ Վարդան առաջնորդներ եւ նորէն 1217ին Գրիգոր եւ ասոր յաջորդ 1221ին Յովհաննէս (Ճամբ. Ա., էջ 40) : Սակայն անուններու միասին յիշատակութիւնը արձանագրութեան մէջ երբեք չենթադրեր որ երկուքն ալ անսլատնառ առաջնորդ կամ վանահայր ըլլալու են, մանաւանդ երբ նկատենք որ ոչ ցանցառ անկամ զրուած է «Առաջնորդ սուրբ ուխտիս Փիլիպպոս հայր եւ Գրիգոր վարդապետ» (անդ, էջ 21) :

Այնպէս կը թուի թէ արտակարգ պատճառներու հետեւանքով կա'մ կարճատեւ պաշտօնավարութիւններ տեղի ունեցած են եւ կա'մ հարկ համարուած է առաջնորդի մը օղնական գնել — ստնձգութեան մասին չէ կտրելի մտածել, ուր միտոին յիշուած են, զի սյգ նշան է թէ համամիտ եւ համազօրծակից եղած են :

Խօսելով Գրիգոր Արասայ որդի վարդապետի մասին Հ. Ակինեան կը գրէ. «Հիմ չկայ միեւնոյն ժամանակ երկու առաջնորդ ենթադրելու ի Սանահին եւ հարկ է ընդունինք թէ 1214 տարւոյն ընթացքին վախճանելով Փիլիպպոս յաջորդ կարգուած է Գրիգոր Արասայ որդի : Թէեւ վերջինիս մահուան թուականին նկատմամբ յայտնի յիշատակարան մը չունինք, սակայն 1221էն ետքը տակաւին կենդանի ենթադրել անհնարին է, երբ մենաստանիս առաջնորդ կը յիշատա-

կուլի Յովհաննէս : Բրոսսէ լաւ նկատած է հետեւելով արձանադրութեանցս թէ Գրիգոր վախճանած պիտի ըլլայ 1217ի եւ 1221ի մէջերը : Գերեղմանն մինչեւ այսօր կը տեսնուի սոյն վանացս Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն հիւսիսային կողմն այսպիսի տապանադրով . Գրիգոր սուրբ վարդապետ սրբի Արասայ . զաւ է որ թուականն մտցուած է» (Հանգ. Ամս. 1907, էջ 134, հմմտ. Brosset, Description, էջ 57) : Մենք եւս Հ. Ակինեանի հետ կ'ընդունինք թէ Փիլիպպոսի յաջորդն է Գրիգոր Արասայ սրբին եւ անոր տաճնորդութեան զահր բարձրացած է 1214ին, սակայն նաեւ կը համարինք թէ օչնական եւս եղած է եւ կարեւոր զարծուէսթիւն ունեցած է որ անոր հետ միասին արձանադրութիւններու մէջ յսկանէ յանուանէ յիշուած է (հմմտ. Արձ.) :

Գրիգոր Սանահինէն կ'անցնի Հատիճոյ վանքը եւ անոր տաճնորդութիւնը կը վարէ (Յովսէփեան, Յիշատակարանք Ա., էջ 798), բայց ասորս Սանահին կը զատնայ եւ հոն կը թաղուի :

Գրիգոր Արասի սրբւոյն կը յաջորդէ Յովհաննէս Դ. որ արդէն 1221ին կը յիշուի (հմմտ. Արձ. Ձեռ. 239, էջ 175 եւ Ջալալեան, անդ, էջ 40) եւ վանքին համար նուէրներ կը ստանայ :

Քանի մը տարի յետոյ ՈՀԳ (1223) եւ ՈՀԸ (1229) թուականներուն կը հանդիպինք

ԳՐԻԳՈՐ Գ. առաջնորդին (հմմտ. Արձ. և Զեռ. 239, էջ 175 ու Ջալալեան, անդ, էջ 40) որ վանքին անուան վրայ հողեր կ'առնէ և կրօնական պարտականութիւններու կ'ենթարկուի: Հաւանօրէն անոր ատեն Սանահինի մէջ կը գրուի Եպիփան Կիպրացիին Սաղմոսաց մեկնութիւնը, բայց զարմանալիօրէն առաջնորդին մասին ակնարկութիւն չկայ: Անոր յիշատակութիւնը քիչ վերջ յատաջ կը բերուի:

Գրիգորի յաջորդ կ'ըլլայ ԱԻԵՏԻՍ, որ կը յիշուի 1240ին (հմմտ. Արձ. և Թ. 239, էջ 176 և Զալալեան, անդ, էջ 40): Յաջորդ տարին ստաջնարդութեան զեկը արդէն ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ (ե) ձեռքն է: Անոր պաշտօնաւարութեան շրջանին է որ Սանահին կը ծանօթանայ Կոստանդին Ա. Կաթողիկոսի թղթին (կանոնական), որը Վարդան Արեւելցի հոն կը բերէ ու կը ներկայացնէ և առաջնորդի ու միաբաններու ցանկաւի հաւանութիւնը կամ հպատակութիւնը կ'ընդունի (Կիր., Պամ., էջ 174):

Ապա Յովհ. Ղրիմեցիի արձանագրութիւններու համաձայն իրարու կը յաջորդեն⁸ (Թ. ԽԳ—ԿԵ).

Զ. (1251) ԱԻԵՏԻՍ Բ:

ԶԴ. (1255) ԿԻՐԱԿՈՍ Ա.:

⁸ Ջալալեանի անուանացանկը կամ դատադանագիրքը քիչ մը տարբեր է (հմմտ. վերը):

ՁԸ . (1259) ՎԱՐԴԱՆ Բ . :

ՁԹ . (1260) ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ .^Ը :

ՁԺԱ . (1275) ԿԻՐԱԿՈՍ Բ . :

ՁԼԸ . (1291) ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Է (ՀՃԺՄ .
Թ . 239 , էջ 177—181) :

Յովհաննէս Է . ին յաջորդ կր տեսնենք
ԿԻՐԱԿՈՍ Գ . (ՀՃԺՄ . Արձ . Է Զալալեան ,
Ճամբ . Լ . , էջ 22) :

Այս յիսնամեակին կարճատեւ ժամանա-
կաշրջաններու մէջ առաջնորդներու այս
իրարաջաջորդութիւնը երկու անրադձալի
սլարադաներ ենթադրել կրնայ տալ . նախ՝
թէ քաղաքական աննպաստ անցուդարձեր
այդ յատաջ բերած են Է երկրորդ թէ փա-
ռասիրութիւնն ու կամ բնչաքաղցութիւնը
Սանաճին կոռուսիւնձոր բրած են :

Այս ատենները Էղսծ են քանի մը ար-
տադրութիւններ Սանաճինի մէջ .

«Գրեցաւ առասպելս այս Է տղճատանք
հեթանոսականք , զորս յիշէ Գրիսր Աստուա-
ծարուն աս ի խաղ առնել զնոսա . քանկուչորս
զլուխ : Դարձեալ իմ Յիսուս ճառին Է ութ-
Էւտասն ի Բարսղի արձանական Է այլն ի
Յուլիանոսի Է Կիպրիանոսի ճառան , ընդ
ամենայն հարիւր վաթսուն Է ութն զլուխ ,
ձեռամբ Յովանիսի յսոյնամեղ կրանաւորի ի
թիին ՈՅԷ (1208) ի հռչակեալս Սանաճին :
Արդ որք կարգացք կամ բնդաւրինակէք
զրադմամեղս զծաւց յաղաւթս յիշեցէք , ընդ

նմին եւ ի խաչատուր վարդապետ» (Ջարր-
հանէլեան, Մատենադարան, էջ 739, Յովսէ-
փեան, Յիշատակարանք. Ա., էջ 739) :

Ասոյ քանի մը տարի յետոյ կը գրուի
հետեւեալը .

«Ի Թուիս Հայոց ՈԶԲ^օ (1233) կատարե-
ցաւ զիրք... ի վայելումն ինձ եւ... եղ-
բաւրս իմոյ Սարգսի եւ ծնողաց իմոյ : Նաեւ
հոյեւոր ծնաւդաց իմոց որ են քեռիք բա-
մարմնոյ որք բազում ժամանակիս աւուրբ
սնուցին զիս իսկ սուրբ Խաչընդուն քահանա .
եւ Ատոմ կուսակրան արեղայ, որ մինչ ես
սրանդխտանաի յանդոյս երկիրն Սեւորդեաց,
ի հռչակաւոր ուխտն Սանահին, զերկոսեան
ի միում աւուր կոչեաց կոչոյն ամէնեցուն
Քրիստոս : Եւ զՄարտիրոս զաստուածահա-
ճոյն եւ զպատուական քահանայն եւ զՍարկա-
ւսոյ զմիացեալն բնդ Աստուծոյ եւ զՄարգա-
րէն որ բազում դուժս եցոյց մեզ մինչ յա-
տարութեան սրտնխտանայաք : Նաեւ զսիրելի
ուսուսնակիցն իմ զՄաթէոս զաղբիւրն շնոր-
հացն որ կիսուրեայ եւ յաշխարհէս եւ զնորին
զհարապատն զկարասպետն որ զընթեցումսց
մեկնիչս ինձ աւանդեցին : Եւ բազում դուժ
ցուցին եւ զԽիթար զմիւս աշակերտակիցս
եւ զՅուսէփ կազմող գրոցս եւ զԻմէոն : Արդ
յստարտ ի վերայ ամենայն սաստցելոցս զա-
մէնաւրհիւալ զերեքերանեալ զվարդապետն
Խաչատուր որ բազում դուժ ողորմու-
թեան տրար ի վերայ իմ : Արդ... յիշեալիք ի

Քրիստոս նախ զհարազատն իմ... ևւ զիս զՍտեփաննոս զստացոյ զբոցս» (Ակինեան Հ. Ն.՝ Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1204, Ժողովածու մեկնողական նիւթոց) :

Հոն կայ գեռ «Թ. ՈՁ գրեցաւ աստուածային ընթերցուածս մեկնութեանս ի մեծահռչակ ուխտ Սանահինս իմով ձեռամբ Մատթէոսի, զոր գրեցի ինձ ի վայելումն ևւ ոչ ժամանեցի ի սա ուրախանալ, այլ աւանդեցի զսայ սիրելի ուսումնակցի իմոյ Ստեփաննոսի ևւ ևս կիսաւրեա զնացի յաշխարհ ևւ սույ մեծ թոյի սիրելեաց իմոց, մանաւանդ հորդոտս ևզբաւրն իմ Կարապետին, ևւ ևս Կարապետ ստեալ զյիշատակողրեցի խաւարեալ տշաւք մանրեալ ձեռսք... ի մեծ զանձարանէն որ իբրեւ զարեղակն փոյլէ... ուրքս ի մէջ մարդկան...» (Յովսէփեան, Յիշատակարանք, էջ 879—880) :

Յովհաննէս Է.էն ևւ Կիրակոս Գ.էն յետոյ, այս է՝ զրեթէ 1315 թուականէն սկսած, մինչեւ ԶԿԹ (1520) թուականը ինչոյէս Յովհաննէս Ղրիմեցիի մօտ նսեւ Զալայեանի քով, որ արդէն այդ հեղինակէն օգտուած է, Սանահինի առաջնորդներու յաջորդութեան օղակը կը կտրի ևւ վանքին զործունէութիւնն ալ մութի մէջ կը մնայ: Կը յիշուի 1346ին Մարտիրոս քահանայ Սանահնեցի, բոց չէ կարելի ստուգութեամբ բսել թէ Սանահինի միտքան ըլլայ. «Զստացաւ սուրբ ասացուածոյս զՄարտիրոս քահանայ Սանահնեցի ևւ

զծող Թորոս Տարօնեցի յիշեցէք ի թուիս հայկ. ԶՂԵ» (Աղինեան Հ.Ն.՝ Հաւաք. յիշատ. էջմ. 2187, Ժողովածու) : Ապա շատ տարիներ վերջ նարեկ մը՝ է «Գրեալ ի Լօսուս գաւառի ի գերահռչակ սուրբ ուխտն Սանահին ի դրան սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Կաթուղիկէիս ի թուարերութեան ամանակիս արեթական մեծ տուժարիս ՊԽԶ — 1397 — յանիշխանութեան աշխարհիս» (Նօտարք, էջ 9, Թորոս Աղբար Բ., էջ 385—386, Խաչիկեան, ԺԴ գարի հայ Զեռ. Յիշատ., էջ 619) :

Երկու տարի յետոյ կը գրուի սա կարեւոր յիշատակագրութիւնը. «Արդ ի սպասել ժամանակի եւ ի վերջին սյամ գարի, Դէպ մեզ եղև վախճանի, Գալ բնակիլ ի ամին աւղի, ի դրան քաւարանի Աստուածընակ այս տաճարի, Յերկնահանգէտ ասնս պանծալի, Զոր Սանահին վերածայնի, Տկար հալւով ի պանդխտի, Յաւեալ անձամբ ողորմելի, Փարտակոյ ճարակ չիւնի, Եւ ոչ միւրթար ի սոյն վշտի : Արդ դամենայն վիշտս եւ ազէտս ո՞ կարէ սպասել զերկնահանգէտ սուրբ տօթիս գաղասելն յիշխանաց եւ հոգեկիր տրանց, թափուր եւ դատարկ վարթամ արդասեաց : Եւ մեք ի սոյն ժամանակի բնակեցաք ընդ հովանեաւ Աստուածածնիս երկու. Էղբարքս հարադատ՝ Յովհաննէս եւ Ղազար աստկանուն վարդապետ, այլ միւրեղն Էղբայրութեամբ : Եւ այս ոչ ըստ արժանեաց մե-

րոց . այլ թէ ինքս կամեցաւ զի աւտար եւ հետի կաք յայսմ զաւանէ եւ կոչեցաք յետին սպասաւոր այս զերհոչակ սուրբ ուխտիս : եւ սկսաք շարադրել զերկսւս կտակս ի մի տիեակ , այլ եւ յուսացաք , ի զաւրացուցիչն Քրիստոս եւ զրեցաք շնորհիւ Տեառն զսա անջինջ յիշատակ նախնեաց եւ հողուոյ մերոց : Արդ զրեալ եղեւ սա ի ժամանակս թագաւորութեան Գէորգեա որդւոյ Բաղրատ յայթոյլ եւ հզուր արդայի . զի յուսւրս սորա եղեւ խորին խաղաղութիւն կողմանն Վրաց ձեռամբ Յովհաննիսի եւ Յոհաննիսի սիրասնաւոյ աշակերտի : Արդ ապաշեմ զձեզ հեղարար սիրով , զի որ աւգտիք ի ամանէ յիշեցէք ի զերամաքուր յաղտութն ձեր զգրողքս եւ զայլ տշխտատակից եզրաբքս զկիրակոս եւ զՄաթէոս եւ զփերոյզրեայք եւ կոպկոպին զիմաւք ծնողիկն մեր , որ սպասաւոր այս միտարանութեանս» (Խոչիկեան , ԺԴ . Դարի հայ . Ձեռ . Յիշատ . , էջ 625—626) :

Այս յիշատակագրութեան համեմատ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ եւ ՂԱԶԱՐ «յետին» սպասաւորներ են Սանահինի : Վերջինը շատ սուղծառօրէն կը յիշատակուի իբրեւ տառջնորդ 1484ին զրուած Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ , զի այդ թուականին զրչսութեան կ'ըլլայ «Զբաւ . . . ի յերկնահանգէտ , մեծարդոյ եւ զերահոչակ ուխտի Սանահին վերաճայնելոյ . . . ձեռամբ . . . Ղազար վարդապետի տառջնորդի սուրբ ուխտիս եւ նո-

րին հարադատի Յովս. վարդեալի (այսպէս
և Յոհն աշակերտի) (Քաջիկեան, անդ, էջ
315—316՝ հմմտ. Յովսէփեան, Հաւուց-
թաօր Ամենափրկիչը, Երուսաղէմ 1937, էջ
91—92) :

Անկէ յառաջ 1411ին Յովհաննէս Սանա-
հնեցի⁹ «ամենամեղ և վայսն» զրիչը կ'ար-
տադրէ Մանրութունք մը (Քաջիկեան, անդ,
էջ 130) : Նոյն Յովհաննէս 1421ին կը գրէ ու-
րիշ Մանրութունք մը (անդ, էջ 257 և Տա-
շեան, Մայր Յուց., էջ 873) : Այս Յովհան-
նէսի մասին հմմտ. վարը :

Նմանապէս 1420ին Մարտիրոս քահա-
նան «ի զերահոյակ և երկնահանգէս սուրբ
ուխտիս Սանահին» կը գրէ Աւետարան մը
(անդ, էջ 240, հմմտ. Էջմիածին 1951, ԺԱ—
ԺԲ, էջ 88) :

Ղաղար վարդապետի հաւանօրէն կը յա-
ջորդէ Յովհաննէս վարդապետը : 1437ին
գրուած Շարակնոցի մը ընդարձակ յիշատա-
կագրութեան մէջ կայ. Փառք... արդ զրե-
ցաւ սա ի յաւ և ի ընտիր աւրինակէ իւրկոյ
ձեռամբ մեղսակարդ անձին Շմաւոն վար-
դապետի ի վանս Սանահնոյ ընդ հովանեաւ
սուրբ Ասատուածոնիս և սուրբ Կաթուղի-
կէիս և այլ բարձաւոյլ եկեղեցեացս և բարդ-

⁹ Յովհաննէս «ի մանկութենէ սնեալ և վար-
ժեալ ի գրան Ս. Ասատուածոնի Սանահնոյ» Յովհան-
նէս եպիսկոպոսին Շարակնոց մը գրելի կու տայ,
1423ին (Քաջիկեան, անդ, էջ 303) :

մագուժար սուրբ Նշանաց եւ սուրբ Նշխարացս եւ մերձ դանրիրսնի (ա՛յսպէս) քաջ հսկողի Գրիգոր վարդապետի սրբո(յ) Արասա(յ) : Եւ ի թվարեւութեան Հայկազեան տոմարի ՊԶԶ եւ ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս իմաստնոյ եւ ատաքինի անձին, անմարմին ի մարմնի եւ մարմնով հաւասարեալ վերին քահանայապետութեանցն լլկեալ երկոքին որակաւն տեսականուն, զործնականաւն համբաւ բարի եւ զործով սքաշելի եւ արուեստիւ նազելի... տէր Յահանու նմանեալ ամենեւին անուանակցին իւր սիրելի աշակերտին, թոյլեալ զմարմնոյ տկարութիւնն վասն ազաւանաց եւ սիրոյ մերոյ եւ զարդարեաց զսոյ սովերակաւն ոսկւով եւ բազմերանոյ զունով եւ զցուեալն կապժով ի մի ժողովեաց եւ բնձեռեաց մեզ վասն բազում զթոյն : Զոր Տէր Աստուած զարդարեացէ զսոյ երկոքին կենաւքն հանդերձ իւրեաւքն, ուրեան մերձաւորաւքն եւ ձեռնասուն աշակերտաւքն Ներսէս կուսակրաւնի եւ քաջ փրկիտովոցի եւ Բեհնուչ զոյրի եւ Վարդան սարկաւազի... : Յանուցիւր եղաք աշխարհս Վրաց... Եւ վասն այսր պատճառիս բնակեցաք ի սուրբ ուխտս Սահաճինս առ սոս բազմերեան եւ ճշնուրդեաց եւ խարաղնազարդեաց կուսակրաւնի Յահաննէս նկարագի այս մատենի...» (Սաչիկեան, Ժե Դարի հոյ. Զեւ. Յիշատ. Ա., էջ 468—470) : Կը խորհիմ այս Յովհաննէս է որ

1436ին Զեռնագրութեան Մաշտոց մը գրել էր ուսոյ (Բաղմաւկէպ 1922, էջ 141 եւ Խաչիկեան, անդ, էջ 466) :

Ապա՝ «Արդ եւ Տէրունական արեղայս յետինս ի կարգաւորաց... գրեցի զԱւետարանս... ի դասն եւ զժնեայ ժամանակիս, որով էսո զՇամշուրյա Շահանշահ Ամիր-ղեհ, զերեւոց եւ կատորեաց ի թվին ՊՂ (1441) ի յերկնաճանդէս եւ զերաճաչակ սուրբ ուխտս Սանահին առ դրան մօր լուսոյ Աստուածածնիս կամակցութեամբ եղբարցս Ներսէս փիլիսոփայի եւ ոյլ միարանիցս» (Բաղմաւկէպ, 1950, էջ 273) :

Միեւնոյն Տէրունական եւ Յովհաննէս Սանահնեցի 1447ին կը գրեն Գրիգոր Տաթևացիի Քարոզիչքը (Խաչիկեան, անդ, էջ 607¹⁰) :

Ժե. դարու վերջին տասնեակին Սանահինի առաջնորդ կը պանենք ԲԱՐՍԵՂ, որուն օրով Արխատակէս 1490ին կը գրէ Աւետարտն մը (Սմբատեան, Շամախի, էջ 242 եւ Բարխուդարեան, Աղուտնից Երկիր, էջ 182) եւ Շարակնոց մը 1497ին, որուն ընդարձակ Յի-

¹⁰ 1299ին գրուած Կսայեայ մէկնութեան մը մէջ տարբեր գրով կայ «ՁՂ — 1441 — թվիս զոր զասերդեաց մեծ բարունիս ի սուրբ ուխտս Սանահիս զմարգարէս սուրբ զԵսայիս վասն անպիտան Յահանիս... Ղուկաս անուն մեծ բարունին եւ ծնողացն ամիր Ասաթին եւ իւր մարն Թանկ աղիգին... եւ Յովհաննէս Մարեցի զայս սակաւ բանս գրեցի» (Սիրմէկեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Երասագէմի Ա. էջ 309) :

շատակադրութիւնը կը բովանդակէ սա կարեւոր տեղեկութիւնները. «Փառք զրեցաւ շարունակ աստուածաշունչ տառի շարականացս ձեռամբ սրբասէր կրանաւորի եւ զեղեցկաշար զրշապետի տէր Արիստակէս ճշգնացեալ կրանաւորի ի զբան սուրբ Աստուածածնիս եւ հրաշափառ կաթուղիկէ սուրբ տաճարիս եւ աստուածքնկայ սուրբ Նշանիս ի թվականութեան հայկազեան տաճարի ԶԸՊԶ (1497), ի հոյրապետութեան տէր Սարգիս կաթողիկոսի (յ)առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Բարսեղ եպիսկոպոսի: Արդ եւ յետինս ի ծնունդս եկեղեցւոյ եւ անարցս ամենայնի Յովհաննէս պիտուկանսն վարդապետս ի ծննդենէ անեայ եւ վարժեայ ի զբան սուրբ Աստուածածնիս Սանահնու ետու զրեյ զսոյ հաւրեյրաւորողոյն իմոյ տէր Արիստակէսի շնորհադարձ եւ ճարտար զրէի յիշատակ հողոյ իմոյ եւ ծնողացն իմ հաւրն տէր Պարոնին, որ է փոխեալ առ Քրիստոս եւ մաւրն Հառսուսին (Հառաւմսին) եւ եղբարն Ստէփանին (Ստեփանոսի) եւ ամուսնոյն իւրոյ Մարգարիտին եւ ծաղկեայ զուակաց Ղազարին եւ Խէր Պարոնին, զի զեռ եւս զրեյ եմ պնակիտ որ կարգաց եւ վայելէ զՇարականոցս եւ զստերացն Աճասոնուշին, Նդսարեթին, Թամամին եւ Դովլաթին: Ով տեսանողք յորժամ տեսանէք զծաղկաւէտ եւ ոսկեղարդ եւ զմարդարտաշար Շարակնոցս յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս

ձեր զբաղմամբեղս Յովհաննէս պիտականուն վարդապետ հանդերձ ծնուղաւք :

Դարձեալ յիշեմք զառաջին երախտաւորքն մեր զհաւրեղբարքս , որ են փոխեալ առ Քրիստոս , զՏէր Յովհաննէս ճղնադղեաց եւ ամենայն առաքինութեանց ուսուցիչ եւ վարպետ եւ փակակալ սուրբ ուխտիս Սանահնու եւ զտէր Ներսէս փիլիսոփայն եւ զՋանիաչէն եւ զամուսին իւր զՆուրկարն , որ են եղեալ ի տասրանի զբուն Ս . Աստուածածնիս :

Ընդ որս յիշեմք եւ զհորազատ քոյրն իմ զՍիթ խաթուն , որ է մեռեալ տղայ հասակաւ եւ զմիւս քուրն իմ զԱղամաթն . . . : Ընդ որ միարանք սուրբ ուխտիս զտէր Մանուէլ եւ զտէր Մկրտիչ կրուսնաւորքս , որ են զարդ եւ յայծառացուցիչ սուրբ ուխտիս . . . զի էր թուական Հայոց ԶՃԽԶ , որ զնոցի Երուսաղէմ եւ ի զտոնալն եկի ի Բերկրի , տի ի սակել զՇարակնոցս» (Հանդ . Ամս . , 1887 , էջ 56) :

Բարսեղի առաջնորդութիւնը բուսական երկարատեւ կ'ըլլայ : Անոր օրով 1507ին Մկրտիչ կը զրէ Շարակնոց մը (Ակինեան , Հուաք . Յիշատ . 1629) :

Բարսեղ եղիակապոսին կը յաջորդէ ՂՈՒԿԱՍ , որուն վանահայրութեան ժամանակ 1517ին հաւանօրէն միեւոյն Մկրտիչ «ի դերահռչակ ուխտս» Սանահին կ'արտադրէ

Ժամագիրք մը (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ․ ատենուած Հ. Պոտուրեանէ, Թ. 1466, ի վեներկ) :

Յովհ. Ղըրմեցի եւ Ս. Զաւարեան այս Ղուկասով կը վերսկսին Սանահինի առաջնորդներու խզուած կտուին շարունակութիւնը, նշանակելով թուական 1520, երբ անոր օրով սլարոն Ալէս Անկիւզակոյ ջաղաղը կը չինէ եւ վախճ կուտայ (Հմտ. Թ. 239), էջ 182 եւ Զաւարեան, տնդ, էջ 40) :

Ղուկասի առաջնորդութեան շրջանն ու երկար կ'ըլլայ : Կը յիշուի. «Եւ արդ ես յետինս ի կրօնաւարաց սուսանուն Տէրունական մեղապարտ զրիչս տեսի զտէր եւ զփափայ տէր Յովհաննէս փիլիսոփային զծաղրեցի զսո... ի յոստաւածարնակ վանքս Սանահին ընդ հովանեաւ Մաւրս լուսոյ սուրբ Առաւաճսձնիս ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Ղուկաս ըարունապետիս եւ Ղուկաս արհիեպիսկոպոսի եւ այլ միտրոնիցս, որ աստ կան հաւաքեալ ի թուականութեան ԶԶԳ — 1534 ի դտոն եւ ի շար ժամանակի, որով նեղիմք ի յանաւրինոյ : Այլ եւ յիշեցէք զԶաքարիա սարկուազն իմ որ րադում աշխտաւութեամբ սպասաւորե(տ)ց մեզ» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 217, Աւետարան) :

Զարմանալիօրէն ճիշդ մէկ դար յետոյ այդ թուականին, այս է 1634ին, Յովհ. Ղըր-

մեցի Սանահինի առաջնորդ կը նշանակէ ՂԱԻԿԱՍ Բ :

Անոր մասին նոյն հեղինակը կու տայ սա տեղեկութիւնները «Ղուկաս Բ. յաղպէ Արղութեանց, ի զարմէ Զաքարիա Սպասալարի, յիշատակի միայն ի տապանադրի իւրում այսպէս՝ Ղուկաս Եղիսկոպոս յաղպէ Արղութեանց, ի թուին ՌՁԳ: Իսկ տապան նորա է առ Եկեղեցեան սուրբ Աստուածածնի, հիւսիսոյ. յարեամտից պրան նորա, մերձ առ տապան Գրիգորի որդւոյ Արասոյ, հանդէպ արեւելեան դրան պաթի նոյն Եկեղեցւոյ» (Թ. 239, էջ 182) :

Ղուկաս Երկարաձիւյ տարիներ առաջնորդութիւն ըրած է, զի արդէն 1591ին կը յիշուի առաջնորդ: «Արդ ես ի յետինս Եկեղեցւոյ Յոհաննէս մեկապարտ ոչի ի մօնկութենէ սնեալ եւ վարժեալ ի պրունս յԱստուածածնիս Սանահնոյ... ստացայ պսուրկիրքս, որ Շարած յսկն յիշատակ հոգւոյ իմոյ... ի թվարեութեան հայկազն տամարիս ՌԽ — 1591 — յառաջնորդութեան սուրբ սխախ Սանահնոյ տէր Ղուկասի արհեպիսկոպոսին, վարժիչ եւ կառավար սուրբ սխախ քաջ քարտուղար եւ բարունի զԿիրակոս վարդապետն յիշեցէք ի Քրիստոս» (Ակիւնեան Հ. Ն.՝ Հատաք. Յիշատ.) :

Հմատ. 1497ի պրումած վերոյիշեալ յիշատակագրութիւնը, որուն հետ ունի շատ զգալի նմանութիւն:

Անսր յաջորդներէն կ'ըլլայ ՍԱՐԳԻՍ, Բէքրէֆեանց, զոր կը յիշեն Յովհ. Ղըրմէցի (Թ. 239, էջ 183) եւ Զալալեան (անդ, էջ 40) 1652ին, սակայն տնիկա տւելի կանուխ առաջնորդ եղած է:

Իրեն համար զրել կու տայ Պատմադիրք մը, որուն յիշատակադրութեան մէջ կը կարդանք. «Փառք որ կարողացայց զիս... Ներսէս սուտանուն ծրադրել զպատմութիւն թաղասրտցն մերոց... զրեցաւ Պատմադիրքս ի յերկիրս Լաւրու ի պեղս Աւղարի (եւ ոչ Աւգստրի) ի վայելումն Սարգիս արհեւիսկոպոսին... ի սուրբ եւ պերհոյակ տխտա, որ կոչի Սանահին»: Խորենացւոյ սոյն պատմութեան Հրատարակիչները կը յուսելուն «Ըստ Մատի սյո Սարգիս եպիսկոպոսը Սանահինի վանահայր եղել է 17րդ դարում. նրա վանահայրութեան համար նշանակուած կան 1633 եւ 1652 թուականները, ի հարկէ նա կարող է 1633ից առաջ էլ վանահայր կարգուած լինել, ինչպէս եւ 1652ից յետոյ էլ վանահայր լինել» (Քննական Հրատարակչական խումբի Պատմութեան, Թիֆլիս 1913, էջ ԺԹ):

Այս պիտալութիւնը ունի է: «1647ին նորոպեցաւ սուրբ Աւետարանս... առաջնորդութեան Սանահինու Սարգիս եպիսկոպոսին ձեռամբ Մկրտիչ զպրի» (Թորոս Աղբաթ Ա., էջ 219): Երեք տարի յետոյ 1650ին — Ներսէս սարկատալը «Յառաջնորդութեան Սու-

նահնու Սարգիս արքեպիսկոպոսին» կը նորոգէ 1316ին արտադրուած Դանիէլի մարդարէութիւններու մեկնութիւնը (Ակիւնեան, անդ, Թ. 1650) :

1652ին Սարգիս կը նորոգէ Սանահինի Ամենափրկիչ եւ Աստուածածին Եկեղեցիները եւ զանդակատունն եւ ֆելխարատունն եւ իրեն օժանդակ կ'ունենայ միարանները եւ բարերար՝ Թումանի որդի Մանուշար¹¹, (Հմմտ. Արձանադրութիւն.) :

Անոր աստճնորդութեան շրջանին Սանահինի եւ Հաղբատի հոգերու սրո՞ւն պատկանելու շուրջ կնճռատ հարցը կ'ելլէ եւ պայքարի միջոցին կը սպաննուի անոր եղբորդին «Կամակցութեամբ Հաղբատի Աւետիս աստճնորդին» : Այս առեւնները Սանահինի անդամ էին տէր Կիրակոս, տէր Ալէքսան, տէր Աթանէս եւ տէր Եւանէս (Conybeare, Cat. Brit. Mus., էջ 302) :

Անոր օրով 1661ին Սանահինի մէջ կը գրուի Աւետարան մը, եւ 1666ին կ'արտադրուի ժամադիրք մը Դսեղի մէջ (Մմբատեան, Երնջակ, էջ 287, Արարատ, 1911, էջ 119, Մառ, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Սեւանայ, էջ 48) : Դարձեալ՝ Աւետարան մը 1664ին եւ ուրիշ մը՝ 1675ին (Ակիւնեան, անդ, Երեւան,

¹¹ Ջալալեան կը գրէ թէ փոքր Եկեղեցւոյ կաթուղիկէն — Երկրաշարժէ քայքայուած — Սարգիս արքեպիսկոպոսը ՌԶԲ (1663ին) կը նորոգէ (Հմմտ. Ա., էջ 10) :

1664 և Fink, Hauptkatalog... Tübingen, էջ 8) :

Հոգեբու հարցը կարգի դնելու համար անհկա կը յաջուկի Ռոստոմ թագաւորէն հրովարտակ մը ստանալ : Զայն յետոյ Հերակլ թագաւորն ալ կը հաստատէ : Իր կաբեւորութեան համար հոս յառաջ կը բերեմ՝

(Ի մէջ Քէօթիւք անուանեալ մատենին զոյր և պատճէն հրովարտակի արքայի : Վրաց Ռոստոմայ օրինակ զայս) .

«Կամաւն և օղնականութեամբն Աստուծոյ մեք Արքայից Վրաց և Կախից Երկուց աթոսոյն տիրապետոյ Արքայից Արքայ Ռոստոմ և զօւղակիցն մեր թագաւորաց թաղուհին Մարիամ անգրանիկ և սիրելի որդեակն մեր և ժտանոյ Լուարսար ահա սոյն զիր սգարմութեան նորոգեալ շնորհեցաք զերահրոչակ սրբոյ վանիցն Սանահնու առաջնորդ Սարգիս արհի եպիսկոպոսիկ , քանզի յառաջ քան զայս զխմեալ ձեր ի յարքունականն զուսն մեր ետուք հաճել մեզ բնոյ նորուումն հնազայն զբեանցն և քթուկացն սուրբ վանից և տեսաք ի նոյն զբեանս ձեր զի Արքայն Սմբատ սրգին Աշտոյ բնծայեալ էր սուրբ վանիցն Սանահնու թէմ և վիճակ բաղում զիւզօրեայք և տեղիք որ յայնմ օրէ մինչեւ ցարդ անցանելով... ոչ ոք էր խափանեալ զսոյն մինչ զի երանելի նախնեաց մերոց արքայից ևս հաստատեալ և յաւելեալ որոց իւրաքանչիւրոցն զգիր ի ձեռս

քոյ պատրաստի ունէիր, դորս տեսնելով
 ահա մեք եւս շնորհմք եւ հաստատեմք սոյն
 դրով դտեղիսն Սօմխէթի եւ Բարաթէցւոց
 մինչ ի քաղաքն Տփլիսի, որով կերպիւ
 մինչեւ ցարդ ունեցեալ էք ի կողմն Երեւա-
 նու Մագկոցաձորն մինչեւ ի սահմանս
 Աղիստեփու Շիրակայ թէմն, որպէս ի հնուց
 գրեալ ունիք զԼօսու գիւղն եւ Զսոնակն,
 որոց սահման է ի կողմն արեւելից, մինչ ի
 Ջաղացի ջուրն եւ մի կողմն Միրիանու խաչն
 եւ ի մեծ ջուրն, իսկ ի կողմն արեւմտից
 մինչ ի նոր վանից ջուրն եւ միւս կողմն Եղ-
 նախագն նաեւ դարի գիւղն իւր սահմանսն
 եւ դոր ինչ ի Լօսի կամ յայդի կամ հոյ գնաց
 առեալ եւ կամ առանց գնաց Ջաղացի կամ
 ջուր սար կամ դաշտ ունէիք, մեք եւս հաս-
 տատելով չնարհեցաք այլ եւ ի Սօմխէթ աւե-
 րակ տեղի մի գոյր երանելի եւ երջանիկ
 նախնեաց մերոց արքայից, յորում նախորդք
 Ձեր Արհիեպիսկոպոստոնք սրբոց վանիցդ
 կառուցեալ էին զեկեղեցի գոր ազատ պահե-
 լով մեր ի թաղաւորական հարկապահան-
 ջութեանց, մինչ ցարդ ոչ գոյ նշանակեալ ի
 հաշուադրի մերոյ եւ ոչ թէ երբեք հարկ ինչ
 պահանջեալ, նմանապէս եւ այսուհետեւ ոչ
 ոք կարէ իշխել գայն ի հաշուադիր մուծա-
 նել եւ կամ դարձանական հարկս խնդրել
 նաեւ ի ձէնջ գնեալ եւ շինեալ Սամծէւրիսու
 սյդին իւր մասանով, Տալաւէրու սյդին իւր
 սահմանովն, Դարբասու սյդին իւր մասա-

նսփն եւ տներսփն, որք էին շնորհեալք եւ րն-
 ծայեալք որոյ վանիցն Սանահնու. ահա մեք
 եւս հաստատեալ նորայեմք առ այն ոչ ոք
 կարէ վէճա տուել կամ խափանել եւ կամ պա-
 կասեցուցանել ոչ ի յարքայից եւ ոչ ի թա-
 դահեաց ոչ ի մեծաց եւ ոչ ի փոքունց, զի
 մեք հաստատեալ եմք սակա օժանդակու-
 թեան հպւոյ մերոյ, վեհանդանիցոյ յայտ
 առնեմք եւ սասրայնոցոյ հրամայեմք մերս
 որքունական զսան Վէլլիլ Վէլլիր Լօսու
 Սուլթան եւ զորձակալք Սոմսէթու տարու-
 զայ եւ մէլիք եւ մեք այսպէս հաստատեցաք
 եւ զուր մի եւս քանայք առ ի խափանել, այլ
 յերաք օյնական եւ ձեռնառու. զրեցա-
 սոյն այս զիր հաստատուն եւ անխախտ ի
 թաին Հայոց ՌՃԱին եւ ի Քրոնիկոնն Վրաց
 ՃՅԵ ի թաղաւորութեան մերոյ քսան եւ մի
 երրորդի եւ ի ձեռս մեր Արքունական զբան
 տանապոյիք Փիրսոյի. հաստատէ զսա վերս-
 տին եւ ձեռնադրէ Շառնափայ եւ Մարխամ ի
 թաին Հայոց ՌՃԸ, ի ներքոյ սոյն հրովար-
 տակի զրի զսոյն բարձր հրաման կտարեմք
 եւ մեք այսպէս, զոր յախտեան ոչ ոք կարէ
 եղծանել Գիօրդի, Լեփան, Սալթիսուցէս
 ցիցի. Վախատնոյ» :

(Զսոյն հրովարտակ հաստատեալ վերս-
 տին արքայն Հերակլ զրեւով) .

Մեք արքայ ամենայն Վրաց Կախից եւ
 այլոց Հերակլ երրորդ հաստատեմք զսոյն

զիւր ի թուին Հայոց ՌՃԽԶ Ազգրիւի ԺԸին
(Զարաբան, Ճամբ. Ա., էջ 46—48):

Սարգիս արքեպիսկոպոսին կը յաջորդէ
ԲԱՐՍԵՂ արքեպիսկոպոսը (1681—1698):
«Յապղէ Արղաթեանց, Պարսնաէր կոչեցեալ,
յոր նա ետ ձեռնադրել էպիսկոպոս ի սուրբ
տաժոնն Իջմիածին... և արար զիս ժառանգ
մեծի տաժոսոյն Սանահնոյ սուրբ Աստուած-
ածնիս» (Յովհաննէսեան Ա. Դրասպներ Հայ
ադատադրական մաքի պատմութեան, Երե-
ւան 1957, էջ 458, Զարաբան, անդ, էջ 40,
Թ. 239, էջ 183): Կ'ուանցաւ թէ մինչեւ
Բարսեղ «Յարդութեան տոհմէ եօթ էպիս-
կոպոսունք յաջորդեալ էին, սա սթեբուրդ
պարսն տէր նաաւ ոյսմ մեծ պահէ» (Յով-
հաննէսեան, անդ, էջ 458):

Անիկա հետամուտ կ'ըլլայ Սանահնի
հայերն ու կալուածները բաղմոցներու.
«Կաման Աստուծոյ և Սիրանդեպանց Սի-
րանդեղս իմ կամաւ և իմ յաւատար սրտիւ
ծախեցի ի վերայ Բարսեղ Պարսնաէրին կե-
չերկուտի բեմի տակի լոնջի Զարաբանց
հոյի տակի հոյն Հայնադարանց՝ Չոնքուր
հոյի վերի կուսն, մէկ ծէրն զնումոյ Սու-
լախանանց Բաշատրի հոյն, մէկ ծէրն զնու-
մոյ ճուճուլախոսն, հախն տոսնք, մեր կա-
րեանց արարինք օչում դաւ չկոյ, ոչ իմոց
և ոչ աւատարաց, ով սր դաւի անէ ԳՃԺԸ
հայրապետացն նշովեալ եղիցի: Գրեցաւ
ՌՃԼ թուին Հոկտեմբերի Ըին: Եւ Այսնս

վկայ, Մանուշարս վկայ, Շէրմադանս վկայ .
Օրամս վկայ, Սորիկս վկայ, Ջարարս վկայ :
Ես աէր Մարտիրոս զրեցի եւ վկայ եմ Աս-
տուծով» (Թ . 239, էջ 183—184), Ջալալեան,
անդ, էջ 40, ուր կէշէրկուտի կը կարդա-
ցուի Խէշէրկուտի, Եւն Էւն : Դարձեալ՝ «Կա-
մաւն Աստուծոյ ամենակալին եւ Սմբատս եւ
իմ Եղբայր Պօղոս եւ մեր սրդիքն մեր կամաւ
եւ մեր յօժար սրտիւ ծախէցինք Խէշէր-
կուտի փոսի զլխավէր հողն ի վերայ Բար-
սեղ տէրին որ մին ծէր զնամոյ Շահովէրտու
քարի զլխի հողն, մին ծէրն Հախնադարանց
հալն, Վանանց լանջի հողի տակն, արաքու-
նոյ կողմն, սոնակայ ճամփու, հախն ասանք
մեր կարեացն արարինք, օչով դաւի չունի
ոչ աղպականք եւ ոչ օտարք, ով որ դաւի
անէ կամ ես ու յստաջ տայ ԳճԺԸ հայրպե-
տացն նդովեալ Եղիցի . զրեցաւ ՌՃԼԲ Թուրն
Մայիսի Էլին . եւ Սօսի բէղս վկայ, եւ Թա-
մազս վկայ, եւ Գօղիս վկայ, Դսրախանս
վկայ, Մանթաշս վկայ, Էղանս վկայ . . . : Ես
տէր Սարգիս զրեցի եւ վկայ եմ, Աստուած
վկայ» (Ջալալեան, անդ, էջ 41) :

Սանահին կը տիրանայ զԷս ուրիշ առ-
շարժ զոյքերու, ինչպէս Քիւթիւկը կը հա-
ւաստէ .

(Ի մէջ Քիւթիւկ տնտեսեալ մատենին
զրի այսպէս) .

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին եւ
Ջամենց Թամսղի սրդի Պասղէս իմ կամաւս

ևւ իմ յօժար սրտիւս զայս զիրս ետու քեզ
 Բարսեղ պարոն տէրիւ , որ վանքի ջրաղացի
 րանդն մեծ ջուրն աւերեալ էր , ինձանից
 արխի տեղ ուղէցիր . ևս Պապէս իմ կամաւս
 մեր հայրական նորքիցն արխի տեղ տվի
 քեզ պարոն տէր Բարսեղ Լալիսկոպոսիւ ,
 լայց արխի տեղի համար բաղադն տվեր մեզ
 փրճանցէ զնվաճու այդի կէսն զէս ի վանքի
 մեծ այդու կողման աղբնքի մէկ ձէրն զնու-
 մայ զէս լու ընտաւարն , մէկ ձէրն զալիսա
 Միրինանց աղբէնքն , սրովհետեւ մեծ Մու-
 րատի կին Ջալան ջրաղացն արխի աակի
 բախճափն ջրովն ջրաղացի վէրի այդին իւր
 քարէ ընձանսփն վախմ է արարեալ Սանահ-
 նոյ սուրբ Աստուածածնայ տաճարին մինչեւ
 մեր նորքի սնուսն իւր որդոց արեւշատու-
 թեան խաթերն վրայ . երբորդ Ուրատի սրդի
 տէր Ասաքեղն վասն այն պատճառի աղբնքի
 զինն Փրճօլանց այդու կեսի զինն տվաւ ,
 սրովհետեւ ջրաղացն իւր նախնեաց տվեալ
 վախմ էր վերայդրեալ աղբնքի ևս Փրճօլանց
 այդու զապալէքն Բարսեղ պարոն տէրն
 տվաւ ինձ Պապիս սր իմ մօլս է , արխն ինչ-
 պէս կամենաս այնպէս շինել տաս , արխն
 իւր մեծ ջրովն տվի քեզ պարոն տէր Բար-
 սեղ Լալիսկոպոսիւ թէ որ արխն ջուրն աւերէ
 ինչպէս կամենաս այնպէս շինել տաս , մինչեւ
 նորքի վերի զլուխն արխին ինչ րան հարկա-
 տորի թէ լայնացել թէ րան փոխել , ամենայն
 պակասութիւն մեր նորքի լինի , այսուհետեւ

սչ սք դաւի չունի, սչ իմոյ սչ օտարաց եւ
 սչ ազգականաց, ով սք դաւ անէ դաւին ինձ
 հետ լինի, ով սք ետ ու առաջ տայ, ԳձԺԲ
 հայրապետաց նշանակալ եղիցի, անէծքն
 կայէնի առցէ, սուրբ Աստուածածնայ խոս-
 վանքին զայս զկայ այս բանիս Շիօշբէկն,
 Աֆթանաթի ընկն, Փիբալին, Սօրիկանց Ղա-
 րախան, Էլսումանց Մէհրարն, Էսիկիկնց Բա-
 խուտէն, Սօրիկանց Թումազն, Ղխասն,
 Երրկանց Դաւան, Ասլանանց Էփանէսն, Դա-
 րինանց Սալին, Փրրճօրանց Անտօնն. ես
 տէր Պետրոս զբեցի եւ զկայ եմ, զբեցաւ¹²
 ՌՃԽԲ թվին Յուլիսի և. (1693): (Ջալալ-
 լեան, Ճամբ. Ա., էջ 38—39):

Դարձեալ՝

Կամաւն Աստուծոյ տմենակալին մեր
 Սմբատի սրբիքս Երալիս, Էլիզարոս, Յով-
 սէփա եւ մեր սրբիքս Կամաւ եւ մեր յօծար
 սրախ ծախեցինք ի վերայ Բարսեղ սրբոն
 տէրին ջրանցի ճամփի ստիկի ճիպէքն, իւր
 վերի կոտն հոյն, սր մէկ ծէրն զալիսոյ
 զրոյ նորքն մեր, մէկ ծէրն զրոյ ջրանցն,
 Ջուճանց ճիպէքի վերի կոտն, մէկ կոտարն
 ջրանցի ջուրն մէկ կոտար ճամփէն. հախն
 առանք մեր կարեալն տրտրինք, ով յետ ու
 յառաջ դաւի անէ ԳձԺԲ հայրապետաց նշա-
 վալ եղիցի, յօճէն մինչեւ ի նեոն անիծեալ
 լինի. ի ՌՃԿԶ թվին Սեպտեմբեր Ժնն. ես

¹² Ջալալեան, Ճամբ. Ա., էջ 38—39:

Ասրամաղս վկայ, ևս Ասյան բէղս վկայ,
Շերմապանս վկայ, Դուրախանս վկայ, Զու-
րարս վկայ, Մանուշարս վկայ, ևս տէր Սա-
հակս վկայ, ևս գրեցի Աստուծով (Ձախա-
լեան, Ճամբ. Ա., էջ 41) :

Յաջորդն ալ նմանապէս կայուածներու
հարցր կը շօշափէ, բայց մեզ համար հետա-
քըքրբական է Բարսեղի գերզոտտանին հա-
մար ևս (արդէն միւսներու մէջ ալ անոր
տուհմէն անձեր կը յիշտին) :

«Կամսուն Աստուծոյ ևս Արդար թի սրդի վա-
սակս ևս իմ սրդիքն էլիգրարն, Գասպարն,
մեր կամսաւ ևս յօժար սրախ ընծայ խոստա-
ցաք յԱստուածածինս, զոր յառաջմէ թաղա-
ւորաց հաստատեալ էր այս վախմ ի յանցեալ
թաղատորացն մերոց. մենք այլ առանք ի
Պարսիցն թաղաւորէն, որ տնուն նորա Շա-
հարաս, սրպէս կու հրամայէ սուրբ Աւետա-
րանն թէ երանի որ տնիցի գաւաղ ի Սիօն,
ևս ընտանի վերին կրտսաղէմ. ևս պարսն
Վասակս ևս իմ սրդիքն Գասպարն ևս էլիգ-
րարն մեր սրառմն սիրեցեալ տաւաք վախմ
սուրբ Աստուածածնին Ոսնակի մեր ծիլ շի-
նականն, Սաղուճսրի վանանց ծիլն, որ մեր
տախ էր ամէն, ինչ որ ձևացներս կայր թէ
սարսւմ ևս թէ ձորսւմ, գամէնն տաւաք վախմ
սուրբ Աստուածածնին վասն յիշատակի իմոյ
ևս արեւշատութեան ծնողաց իմոց ևս սրդոց
ևս որ անջնջելի մնայ յաւիտեան ... ՌՃԴ
թիլին» (անդ էջ 42) :

Բարսեղ, որ ինքզինքը կը հռչակէ թոռն-
թոռն պարոն Արղութին և արդի պարոն Վա-
սակին, 1693ին բաւական թւով էջերէր իրենց
«ընձանով» և ուրիշ բաներ — սէլի՜, շուր-
ջառ և նոյն իսկ զիւղեր վախճ կուտայ Սա-
նա՛նի — առատաձեռնօրէն: Անոր օրով
1694ին «Գրեցաւ Մաշտոցս ի յերկիրն Լօռի,
որ կոչի Հոռոմայր ընդ հովանեաւ սուրբ
Նշանի... և մերոյ արհալիսկան Սա-
նա՛նոյ Աստուածածնի Բարսեղ Էպիսկո-
պոս» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Երե-
ւան, Թ. 479):

Բարսեղ Էպիսկոպոսը կը մեանի 1698ին
և 1699ին յաջորդ կը յիշուի «ՄԿՐՏԻԶ,
մականուամբ Ասիէր օղլի կոչեցեալ, զամանկ
շիք յիշատակութիւն յարձանալիրս արդէս
և զսյլոց սառել և կարգելոցդ. ի ծե-
րունեաց աւանդի կալ սմա յառաջնոր-
դութեան սմա իբր տառն կամ Երկրորդական.
յես Բարսղի յաջորդեալ անընդմիջաբար»
(Թ. 239, էջ 184): Ենար կը յաջորդէ ՍՍԲԳԻՍ
Էպիսկոպոսը, որ «աէր Սհակի արդին տէր
Յակոբ» քահանայ կը ձեռնադրէ «ի զսոն
Սանա՛նու սուրբ Աստուածածնու» (Յակո-
բեան Վ. Մանր Փամանակադրութիւններ
ԺԳ—ԺԷ զդ. Երեւան 1956 էջ 523):

Ասոր մահէն վերջ ԳՐԻԳՈՐ Դ. «Եկաց
յառաջնորդութեան սմա իբր վեշտասան,
յորոյ աւուրս ամսյանայ Սանա՛նին ըստ պատ-
մելոյ ծերունեաց և ի նմին ամսյութեան

եկաց վանքն անառա՞նորդ մինչեւ յԱրրա-
համ» (Թ., 239 էջ 185) : Բաղձալի էր որ Յով-
հաննէս Ղրիմեցի այս հակիրճ տողերով չդո-
հանար եւ աւանդէր թէ ի՞նչ պատճառներով
վանքը այս ազատագլխի զրութեան կը հաս-
նէր : Անտէր մնացած այս հինաւորց մենա-
սանին վրայ Սիմէոն կաթողիկոսի օրով
(1763—1780) Հաղրատի Զաքարիա ասաջ-
նորդը կը ցանկայ իր իրաւասութիւնը տա-
րածել¹³, սակայն հայրապետէն միայն երեք
տարւոյ համար արտօնութիւն կ'ընդունի,
թէ եւ ա՛յս իսկ Ղազարիցիներուն եւ Սանա-
հինցիներուն անհաճոյ էր : Անոնք իրենց
տհաճութիւնը կը յայտնեն Կաթողիկոսին :
Զաքարիա՝ նախապէս Յակոբ Շամսիեցի
կաթողիկոսի ժամանակ այ՛ Վորձաձ էր Սո-
նահինի վրայ տարածել իր թեւերը եւ չէր
յաջողած (Գիւան Գ., էջ 138, 538, 627—
628 եւ 710) :

Սիմէոն Երեւանցիի յաջորդը կաթողի-
կոսական դահի վրայ՝ Ղուկաս Կարնեցի
(1780—1799) նկատելով Սանահինի դժբախտ
վիճակը եւ նմանապէս Հաղրատի Արրահամ
Թեքիրտաղչի ապերժանիկ առաջնորդին ծանր
կացութիւնը, զի «Յերրորդում անդ ասաջ-
նորդութեան (Հաղրատայ) դայ Իսրայէլ
կաթողիկոս Աղուամեից հրամանաւ Հերակ-
լեայ արքայի եւ սոնու դասաջնորդութիւն ի

¹³ Յովհ. Օձնեցիի վանքի Սանահինի վերաբե-
րումի հարցը այլուր նկատած եմ :

ձեռաց նորա» (Թ. 239, էջ 137), զԱՅՐԱՀԱՄ Սանահինի տաճնորդ կը նշանակէ յարդորելով զինքը «Գնացեալ ի վանսդ նստիցիս եւ զնա ի շինութեան եւ ի բարեկարգութեան պահեսցես, զմիտրանս ժողովեսցես, զժամերդաթիւնս կարգեսցես ի նմա» (Դիւան Դ. էջ 491—499)։ Իսկ Արրահամ անաստեղծ՝ Թիֆլիս կ'անցնի հոն իրեն համար «Այս ի հաստատել (քեզ) տաճնորդարան»։ Կաթնայրկուսը զինքը կը յանդիմանէ այս իր հակակառնական արարքի համար եւ հաւանութիւն չի տար, բայց Սանահինի համար ժողովարարութեան կոնդակ կը հանէ (անդ, էջ 491—494 եւ 512) եւ Սանահինով կը հետաքրքրուի։ Կը գրէ «Մանաւանդ զՍանահինու կոնդակսն եւս տեսեալ եմք յորս ի վաղ տուրց հեալ բազում հայրապետք եւ թաղաւորք փակեն նպախեթ թէ Լօսի եւ այս ինչ եւ այն ինչ թեմք Սանահնու վանիցն լիցի վիճակ» (անդ, էջ 209 եւ 393)։ Նմանապէս անսայով Լօսի բերդի եւ անոր մերձեկոյ բնակիչներու՝ կ'ընդատաջէ Զաւախէթցիներու, Բիւրականցիներու եւ Ապարանցիներու աղերսանքին անոնց տեղերը «Տէրունի» վիճակ հռչակելով (անդ, էջ 393—398)։

Արրահամ վերադառնալով կը հաստատուի Սանահին, կը ձեռնարկէ անոր նորագութեան եւ զբամական աղբիւրներու հետամուտ՝ ճամբարդութեան կ'էլլէ. «Եւ անդէն նստի տաճնորդ. տրանոր յետ կալոյ նորա

յառաջնորդութեան ամա իրը շորս կամ հինդ ,
հանդերձ քանիւք վերանորոգութեան նոյն
վանաց , զի ևւ այն յամայութեան կայր ի վա-
ղուց , ի շրջիլ նորա նպաստահաւաքութեան
դործով ի սահմանս դաւառին Շիրակայ հի-
ւանդացեալ առ ի մահ վախճանի ան-
դէն ևւ թաղի բնդ հովանեաւ Հառիճոյի հրո-
շակաւոր վանաց» (Թ. 239 , էջ 137 ևւ 185) :

Յովհ. Ղրիմեցի ՌՄԼԶ թուին այս է
1787ին անոր յաջորդ կը դնէ ԱՌԱՔԵԼ Էպիս-
կոպոս Սանահնեցի ևւ կը յաւելու. «Յաջոր-
դեալ զառաջնորդութիւն զկնի Արքահմու-
վորէ զայն մինչև. ցայսօր, զոլով հասեալ ի
բարեւոք ծերութեան» (Թ. 239 , էջ 185) ևւ
անով կը վազէ Սանահնի առաջնորդներու
անսանացանկը ևւ մինչև. ցայսօր բեկով կը
հասկնայ 1827 Երբ կը գրէ իր զիրքը , այս է՝
Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հաղրատայ :
Ջալալեան զինքը 1797ին առաջնորդ զիւրէ
(անդ էջ 40) , ևւ 1811ին Թովմաս Առաքեալին
մատուցին արծաթեայ սրահարանին վրայ
եղած յիշատակադրութեան մէջ կը յիշուի .
(անդ էջ 51) :

Յովսէփ Արղութեան արքեպիսկոպոսը ,
որ իր այցելութեան¹⁴ տակն Հաղրատի ևւ
Սանահնի մէջ կը տեսնէ անհայտութիւն ևւ
խնամքի սրակաս , կը մորմոքի ևւ 1795ին
ԱՌԱՔԵԼ վարդապետը վերջին վանքին

¹⁴ Էջմիածնի կաթողիկոսները Երբեմն Երբեմն
այցելած են Սանահն (նոր դար 1899 , Թ. 61 , ևւն) :

ստաջնորդ կը կարգէ : Դարձեալ հետամուտ
կ'ըլլայ միջոցներ գտնելու վերականգնելու
համար երբեմնի «Այնպէս չքնադ դարդուք
գարդարեալ» վանքը, որ ապրիկարներու ձեռ-
քին մէջ եղած էր «Մերկ եւ կոյուպուտ յամե-
նից վայելչութեանց» (Դիւան Թ. էջ՝ 243,
155) : Աստքէյ Հաշտտրխան կ'երթայ վանքին
նորոգութեան եւ բարեկարգութեան համար
նպաստ հաւաքելու (անդ, էջ 155) :

¹⁵ Պարոն Գէորգ դարձակատար Փանրակու եւ
Լօսու, Փամբակու մէյիք Շաքարո եւ Փամբակու
վէրիկ Մէրթի Բէկ Բիմ Բէկ Մահմատ աղայ, Սէրի
Բէկ Արզույ աղայ եւ բար Բէկ Սարգսյանց Փամբա-
կու եւ թէմին եւ ժողովրդաց վանիցն Սանահնու, որ-
պէս ի Հին արքայից եւ սրբազան Հայրապետաց
Թուղթ յայտ ասնէն զորպիսութենէն թեմի եւ ժո-
ղովրդոց հանդերձ բաժանմամբ տեղայ եւ սահմա-
նաց եւ զնոյն թուղթս սպորմութեան միտս մի մտա-
ւորութեամբ բնթերցաք, որպէս նոքին արքայք եւ
սրբազան Հայրապետք շնորհեալ են, ոչ զմի Հրամանս
նոցին քակտել կարէաք, վասն սրոյ մեք եւս բառ Հի-
ման նոյն շաղի հաստատեցաք զթէմ եւ զվիճակ նո-
րին աշատ եղանակաւ, զի բառ կարգապիսութեան
նոցին պարտին ամենայն ժողովուրդք վիճակի վա-
նիցն Սանահնի անխափան հատուցանել բառ սահմա-
նեալ ժամու վանահօր Աստքէյ վարդապետի կամ
զորձակատար Արքահամ քահանայի զկարգապիսեայն ի
նոցանէ ամենայն ինչ եւ նմանապէս ամենայն Հայա-
սեռ սպանց բնակելոց ի Փանրակ կամ ի Լօսի եւ կամ
ի զիւրօրայս թեմի Փամբակու աշատ սրինակաւ
յայտնել եւ նոցա, զի նոցա խրաքանչիւր ոք բառ
կարգին տային Սանահնու վանացն զսահմանեայն սո-
մարութիւն որպէս ի վերոյ գրեալ մեք եւ եթէ Սի-
մէն վարդապետ կամ ալլք ունիցին զթուղթս ինչ
տուեալ ի մէնջ ամենայն թուղթ նոցա գողին խա-
փանեալք եւ ոչ ոք կարասցէ ձեռնամախ լինել, նաեւ
զիտասջիք ամենեքեանցիւ հակասակ եւ բնդզէմ
գտանադք սոյն Հրապարտակի մերոյ ի ներքոյ մեծի
քննութեան եւ պատժո եմբարկեցին, ի 10 Մայիսի

Ակեղարդ Առաքելի յաջորդ *Կ'ըլլայ ՅԱ-
ՐՈՒԹԻԻՆ* Լալիսկոպոս Բարսեղեանց, որ
1831ին իբրեւ տոաջնորդ Սանահինի կը մաս-
նակցի Կաթսիկոսական ընտրութեան (Դի-
ւան Ա., էջ 266, Ջալալեան անդ, էջ 40,
Հմմտ. նաեւ էջ 52) իսկ 1835ին՝ Հաղբատի

և ի քրօնիկօյին Վրաց 484 և յամի Տեառն 1795 (Ջա-
լալեան, Համբ. Ա., էջ 45—46 — Պատճէն արտա-
դրեալ յիսկական օրինակէ հրօգարտալի արքային
Վրաց Գէորգէի, որս իսկն գտանի ի սուրբ վանս
Սանահինի) :

Սերալբէ գրիչը, որ ազա Մահմուտի 1795ի տա-
պատակութիւններու և Տփլիս քաղաքի աւերումի
պատմութիւնը գրած է, Սանահինի մասին սա կարե-
ւոր տեղեկութիւններն ունի. «Դրեցաք ի վերայ թէ
զսրբոց մասունսն այրէին, բայց զգերաշոջակ և պա-
մենահարաւ Սանահնու սուրբ Ատուածածնի վանիցն
(որ կառուցեալն է ի սեռէն Բաղրատանեաց ի տիե-
րակալ յիդարմած Աշոտ թապաւորէն և Անոյշ Թա-
պաւորէն) և վանիցս սրբոյ տաճարին ևն սեպանք
քառասուն բոտ խորհրդոյն քառասնիցն և ևս հար-
կաւորէն զի ի Տէր ննջեցեալ հոգւոց մատուցանել
զպատարարաց ի միում աւար 440 ևս յիւրաքանչիւր
բեմի (որոյ զսլով վերադիտօղն ևս խնամատարն
նաեւ կամեցօղն պայծասաբալլութեան և շինութեան
տաջնորդն բալսր հիսիսարնակ ազգին Հայոց տա-
քելաշուիդ և կայսերապոսակ սրբազան Յովսէփ ար-
քեպիսկոպոսն) զսրբոց մասունսն և զի թապաւորէն
Աշոտոյ և յայլ ամենայն արքայից և հայրապետաց
շնորհեալ կոպան գերծոյց նորուն բարձր արբաղնու-
թեանն եղբորսրդի իշխանադուն և պայծառ իշխան
քնեալ Սօլոմոնն Երկայնաբաղուն Արղութեան (Դի-
ւան, Ժ., էջ 372) :

Եւ նարդենիս տաջնարդն նայն սրբոյ վանից է
նորուն բարձր արբաղնութենէ կարգեալ որում և յա-
տուկ և հաւատարիմ պաշտօնեայ բնիկ Սանահնցի
պարկեշտաւուն և խոհեմամիտ վարդապետն յաղ-
ղէն Մարտեան, որ փրկեաց զգերեալ զսքանչկո-
յարծ գլխն Էրիցս Երանեալ արբաղնասուրբ հայրա-
պետի Յովսէփու Օմնեցոյ (Դիւան, Ժ., էջ 372) :

Զաքարիա առաջնորդին յուղարկուարու-
թեան (Արարատ 1887, էջ 76) :

Սանահինի կ'ենթարկուի Թիֆլիսի Առաջ-
նորդարանին ևւ կը կառավարուի փոխմանա-
հայրերով ևւ իր արժէքը կը կորսնցնէ : Վեր-
ջին շրջաններուն անոր առաջնորդներէն
եղած են Վարդան Եղիսկոպոս ևւ Կարապետ
Վարդապետ : Անկէ է Մարտիրոս Մժժեան :
1901ին հոն կային Եղիսկոպոս մը ևւ վարդա-
պետ մը (Բիւրանդիոն 1909 թ. 3886, Մշակ,
1878 թ. 198, Արդր. Հանդ. 1901 է—Ը. էջ
394) :

ՍԱՆԱՀԻՆԻ ԳՊՐՈՅԸ

Սանահինի գաղտցը կարելի է բնի թէ
սկսած է վանքին հիմնարկութեան հետ, զի
իր հիմնադիրներէն ևւ առաջին առաջնորդ-
ներէն է Յովհաննէս ԳԻՏՆԱԿԱՆ, որ այդ
յարջորջանքը հարկաւ թէ ձրի չէ ժառանգած
(Ասողիկ, Պամ. էջ 181) : Իսկ երկրորդ հիմ-
նադիրն ևւ զարդացնողն ¹⁶ է ԴԻՈՍԿՐՈՍ,
որ ինչպէ՞ս զխենք առաջնորդ ևւս եղած է :
Նաեւ կարճ ժամանակով բաղմած է կաթո-
ղիկոսական դահի վրայ :

Յովհաննէս Սմբատ թաղաւորը «Գժտու-
թեամբ լեալ բնի հայրապետին Պետրոսի գնէ
գնա ի բանալի ևւ զԴիոսկորոս ոմն առաջնորդ
սուրբ տխտին, որ կոչի Սանահին, ձեռնադրէ

¹⁶ Արարատ, 1901, էջ 274 ևւ 339 :

զնա կաթուղիկոս փոխանակ Պետրոսի¹⁷» (Կիր. Պամ. էջ 51) : Դիտակորոս «Այր սուրբ եւ առաքինի» է եւ այդ յատկութիւններու համար հարկաւ թէ առաջնորդ ընտրուած եւ զարձեալ թողաւորէն ուրիշներէ զերազասուած եւ քորձքացուած : Բայց Աղուաններու Յովսէփ կաթուղիկոսը կը յաջոյի Պետրոս Գեաղարձ րանտէն ազատել հաշտեցնելով զինքը Յովհաննէս Սմբատի հետ «Եւ տանի զնէ զնա յաթոն իւր հանելով գրիտակորոս տոռջնորդ սուրբ ուխտին Սանահինին, զոր եղեալ էին կաթուղիկոս փոխանակ Պետրոսի եւ զարձաւ նա ի վանս իւր» (Վարդան, Պամ. էջ 98) : Անիկա հայրապետութեան պատուէն ու ստորձանէն կը զրկուէր ա'յն օրը եւ ա'յն ժամուն, երբ փոռաշուք զգեստաւորուածով ու հանդէսով Յայտնութեան տօնը կը կատարէր եւ ջուր կ'օրհնէր : Անեցիները իրմէ շատ զժպոհ էին եւ նոյն իսկ կը յանդգնէին հայրապետական քօղը պատուելու եւ քաղաքէն անարդանքով վտարելու . եւ բնականաբար «Գնաց Դիտակորոս տրամախեամբ ի տուն իւր եւ անդ եղեւ վախճան իւր եւ եղաւ հուսդ յեկեղեցին» (Կիր. տնոյ, էջ 51 եւ Առ. Դաւարիմեցի, Պամ. էջ 622) :

Դիտակորոս հռչակուած է իրրեւ «Հոռտոր» (Մ. Ուսհ. Պամ. էջ 88) : Սիրած է թողիթ ու զրիչ եւ զխոցած է քաջալերել զա-

¹⁷ Հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատ. հայ. 2 հո. Ա., էջ 219, նոյնը՝ Հատուցթառի Ամենափրկիչը, էջ 46 :

նոնք սիրողները «Ընկալեալ զհրաման տեսան իմոյ հոգելիր վարդապետի Սանահնի սուրբ առաջնորդի, զոր յոյժ բղձիւ եւ սիրական բաղձանօք հայցեալ պահանջեցեր ի մէնջ վասն բացատրութեան տէրունական բանից կենսարեր աւետարանին համառօտարար շարադրել զսրբոց վարդապետացն վերաճառութիւն, որք տեսութեամբ հոգւոյն բացալիայլեցին ի մեկ զլոյս գիտութեան եւ զծածկեալ խորհուրդ հոգւոյն» (Արարատ, 1901 էջ 275 եւ Յովսէփեան Յիշատ. Ա. էջ 221—222, որ սոյն դրութեան խորազրին մէջ կը կարդանք Անանիայի Հայոց վարդապետի ի խնդրոյ հաւր Դիոսկորոսի...):

Դիոսկորոսի օրով Սանահնի աղանդաւոր միարաններէն է՝ վարդան Սանահնեցի, որուն եւ ուրիշ քանի մը անձերու համար Մատթէոս Ուռհայեցի կը հաւատտէ թէ էին «Այս ամենայն վարդապետք եւ իմաստասէրք եւ հմուտք հին եւ նոր կտակարանացն Աստուծոյ» (Պատմ. էջ 123 հմմտ. Արարատ 1901, էջ 239): Պետրոս Գեառդարձ զինքը զնահատելով հետը Պոլիս կը տանի (Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, էջ 123):

Իսկ Դիոսկորոսի աշակերտներէն է՝ անուանին Յակոբ Քարափնեցի կամ Սանահնեցի, որուն մասին Մատթէոս Ուռհայեցի կը զրէ՝ «Իսկ թաղաւորն Տուծիկ արար քննութիւն հաւատոյ իւր առաջի եւ Յակորոս վարդապետն, որ ասի Սանահնեցի, արար

գիմադրութիւն ըստ յամենայն հարցմունս ընդդէմ Հոռոմոց, բայց սակաւ մի յապապս երկու ընութեան Քրիստոսի ի կողմն Հոռոմոց պարձաւ: Եւ յամենայն պատճառսն հաւատաց հաճեալ թաղաւորն հրամայեաց տյնր վերայ գիր միարանութեան գրել ընդ Հոյք եւ ընդ Հոռոմոց յամի ՇԼԴ» (1085—1086 Պամ. էջ 194):

Յակոբ Քարափնեցիի գրչէն կ'աւանդուի ըլլալ «Յանսկղրնական Հօր ծայց շարականր» (Արարատ, 1901, էջ 274): «Բայժմովէն» ի մէջ (1864 էջ 42 եւ 107) կասկած կը յայտնուի թէ՛ անիկա ըլլայ հեղինակը Վարդանանց տաղի մը եւ Յարութեան մեղեդիի մը:

Դիտկորոսի ուրիշ մէկ աշակերտն է Անանիա Սանահնեցի, որուն գովքը կը հիւսէ Կիրակոս Գանձակեցի (ուրիշներու հետ) «Իսկ յարեւելս արքանուանիք եւ գիտնականք լուսաւորիչք եկեղեցւոյ յաւուրս Դիտկորոսի, սյր մտաւոր եւ հանճարեղ, գիտող սօմարական արհեստից եւ աստուածայնոց գրոց մեկնող Անանիա, սորա ասէն ի մի հաւաքեալ ի մեկնութիւնն Առաքելոյ գրանս Եփրեմի եւ Յովհաննս Ոսկերեւանի եւ Կիրզի եւ այլ որոցն, արարեալ համասօտ վասն դիւրահասութեան ընթերցողոց, արար խորհրդական եւ մտաւոր տեսութիւն եւ համեմատութիւն աւետարանացն օրինակս, գրեաց եւ լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանս . . . եւ զներ-

բողեան Շողակաթին» (Պամ. էջ 64, հմմա. Վարդան, Պամ. էջ 121) :

Անանիայի կ'ընծայուն Մեկնութիւն ԺԴ. Թղթոց Պապոսի, Մեկնութիւն Մատթէի, Բան Հակաճառութեան ընդդէմ Երկրնակաց, Ներբող Շողակաթի եւ ուրիշներ (հմմա. Արարատ 1901 էջ 274—277, Աճառեան, Անձնանունների բառարան Ա. էջ 153, Զարրհանէլեան, Պամ. հյկ. Դպր. Ա. էջ 588, հմմա. նաեւ Տաշեան, Մայր ցոյց. էջ 655) : Համամխո ենք Հ. Քիւպրեանի որ կը գրէ «Դիխաւոր դործն է Բանք Հակաճառութեան կոչուած զրտթիւնը, ... Հակաքաղքեղոնական ըմբռնումով եւ զգացումով ... զրտթիւնը, լեզուն եւ ոճը Հայկապեանի համաձայն միջակ եւ երբեմն ստորին ալ, իսկ ուրիշներ զեղեցիկ եւ զարդարուն կը գտնեն : Իրեն ընծայուած են նաեւ ուրիշ ճոտեր, Յովնան մարդարէին, Յովհ. Մկրտիչի, Պետրոս Առաքեալին վրայ, Խրատք քահանայից, ինչպէս նաեւ Շողակաթի վրայ զեղեցիկ ճոտը, զոր չատերը Ան. Նաբեկոյցի կը վերադրեն : Կիրակոս եւ Վարդան պատմիչները իրեն կ'ընծայեն մեկնութիւն մըն ալ Պօղոսի 14 թուղթերուն. հասած է մեզի նման մեկնութիւն մը, որ սուկայն չի կրեր Անանիայի անունը, այս պատճառաւ չատեր կը տարակոսին Սանահնեցիի պատկանելուն : Եթէ իրեն ալ ըլլայ, քաղուածոյ բան մըն է օգտուելով Ոսկերեքանէ, Եփրեմէ, Կիւրեղ

Աղեքսանդրացիէ, իւր վարժապետին յանձնարարութեամբ կատարած» (Պատմութիւն Հայ Գրականութեան, Ա. Վենետիկ 1944, էջ 263—264) :

Որքան ալ շատ աննպաստ կ'արտայայտուի Ներսէս Լամբրոսացի Գրիգոր Տուաւորչի տառջնորդի մասին, սակայն ոչեւք է ընդունիլ որ ան «Այր երեւելի» էր եւ հմուտ սոնձ : Հարկաւ թէ Հաղրատի եւ Սաննահինի մէջ գիտութեան ծառայութին եւ զարգացումին հետամուտ եղաւ : Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը լրջորէն կը թղթակցի երկու վանքերու հետ ու եւ մանաւանդ Հաղրատացիները չորհամարհեր (Կիր. Պամ. էջ 51, Նամականի Գրիգոր Տղայի եւ թուղթ Ներսէս Լամբրոսացուց եւն, Վենետիկ 1865, էջ 122—135 եւն յեն) :

Սաննահինի գահին վրայ Գրիգոր Տուաւորչիի յաջորդներէն՝ Գրիգոր Արաապ սրդին հայ Դպրութեան պատմութիւն մէջ մանկաւ արժանացած է իւր Գիրք Պատճառաց տնտն երկով : Անոր մասին Հ. Ակինեան կը գրէ «Բաւանդակ հայ մատենադրութեան մէջ եղական երեսոյթ մըն է : Անեցած ենք պատմադրութիւններու, Ս. Գրոց եւ Ս. Հարց գրութեանց բազմաթիւ մեկնութիւններու, հոգեւոր ճասերու ճախ մատենադրութիւն : Բայց ի դուրս իմա սրանենք Գրիգոր Արաապ սրդույ ձեռնարկութեան համապատասխան երկրորդ երկաւորութիւն մը : Ահա նախ—

նիքը սիրած են Գրոց գիտութեան անեղբ և անհատ ծովու — Գիրք Պատճառաց, Յառաջարան — վրայ նաւել, կարգալ գրքեր, պատմադրել ժամանակակից կամ անցեալ գէղքեր... րայց Գրիգորէ գատ ոչ ոք և այս կարելի է ըսել, բացարձակապէս խորհած է ուսումնասիրել գրքի պատմութիւնը, ի մի ամփոփել հեղինակի մը անձին, գրութեանց, թուոյն, չարժատիթին, պատճառին մասին ցրիւ բոլորածները՝ պատմութիւնը պատրաստել, քննական համեմատական տեսութիւններ անոնց վաւերականութեան կամ անվաւերութեան վրայ կատարել, վերջապէս գործ մը որ այսօր Մատենադրութեան պատմութիւն գրողի մը պաշտօնը կը համարուի» (հմմտ. Հանդ. Ամս. 1907, էջ 228 և 362) :

Դարեր վերջ — Ժն գարու մէջ — Երեւան կու գայ Յովհաննէս գրիչ և ծագկող : «Նրա գեղարուեստական ստեղծագործութեան էջերը ձեզ տանում են պատմական երուսաղէմի և Սանահինի վանքերը որ տեղնա (Յովհաննէս) ձեռագրերի գեղարուեստական ձեւաւորման և նկարազարդման գործում ուշադրաւ դեր է կատարել և իր վրձինի արտադրութիւններով դարկ է տւել հոյ գրչական և մնարանկարչական արուեստներին... :

Վաստակաւոր արուեստագէտից մինչև այժմ մեղ հասել են հինգ ձեռագրեր... Այս

ձեռագրերի էջերի զարդանակարները ցայ-
տուն կերպով զրահւորում են նկարչի ստեղ-
ծագործութեան առանձնայատկութիւնները,
միաժամանակ ընդդոմ Սանաճինի մանրա-
նկարչութեան զպրոցի էութիւնը» (Բաղմա-
վէպ 1957, էջ 78)։ Յովհաննէս ապրած է
Սանաճինի մէջ, բայց ճամբորդած է մինչեւ
Երուսաղէմ, ուր դրած է Մանրուսում մը
(Հանրադիտակ 1899, Թ. 59, 64 եւ 67,
հմմտ. Աղաւնունի, Հայ Երուսաղէմ, էջ
357)։

Գրած է ուրիշ Մանրուսումներ մըն ալ որ
կը գտնուի Վիեննա Միփթարեանց Մատենա-
դարանին մէջ։ Անոր Յիշատակագրութեան
մէջ կը կարդանք «Կատարեցաւ ցանկալի եր-
գարանքս Երաժշտական ձայնաւորաց ի թու-
ականութեան հայկազեան տումարի յութիւն
հարիւրոց եւ իեակ տասանց, յամի յորում
եղև Երանել ստղատակաւ ի մերում ժամա-
նակրս չորրորդ տնգամ աղդին Նետուպաց Խո-
րազմն անունեալ ազանց Շահոուն փաթչա-
հին Պարսից սատակչին Թուրքման սղդին, ի
յոյս եւ ի սոյն ժամանակս զրեցաւ տետրակս
ի սուրբ եւ ի դերահոջակ ուխտս որ կոչի
Սանաճին ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածած-
նին եւ հրաշտփաս կաթուղիկէիս առ սոս
Ղազար վարդապետի եւ հարազատ Եղբօր իւ-
րոյ Յովսէփ փիլիսոփայի ձեռամբ ամենամեղ
զրչի Յոհանիսի ի լաւ եւ յընտիր աւերինակէ
Առաքելցւոյ ի վայելս անձին սրբաւէր աշա-

կերտի եւ ըստ հալւոյ եղբօր մերոյ Մելիքիսեկ
կուսակրօն քահանայի» (Տաշեան, Մայր Յու-
ցակ իջ 873, հմմտ. Խաչիկեան, ԺԵ. դարի
հայ. Ձեռ. Յիշատ. Ա. իջ 257) : Ա. երամեան
անսր նուիրած է փոքրիկ բայց ամփոփ յօդու-
ած մը եւ երեւան հանած է անոր արժէքը եւ
նաեւ տուած ազրիւրները (հմմտ. Բաղմա-
վէտ 1957 իջ 79—82) :

Սանահնեցի է նաեւ Արիստակէս գրիչը
որ քիչ արդիւնք չունի (հմմտ. վերը) : Նմա-
նապէս Սանահնին է Սարգիս Վարդապետ
(ասրա եպիսկոպոս) Զալալեան, որ երկու
հասարի մէջ տուած է Ճանապարհորդութիւն
ի Մեծն Հայաստան (տպ. Տիփիս 1841 եւ
1858), որ թէեւ ունի խոցելի կէտեր, սակայն
արժէքաւոր գրութիւն է ¹⁸ :

Ինչպէս կանխաւ տեսանք Սանահնի
չէնքերուն մէջ կար չէնք մը, որ կը կոչուէր
Մայրաքաղաքի ճեմարան : Այս՝ Սանահնի
անունը մեծ Պահլավունիի անանախը հռչա-
կելու եւ պանծացնելու համար չէ, այլ սպա-
րայք որ անիկա սերտ կապեր հաստատած է
սոյն վանքի միաբաններու հետ եւ անոնց կե-
անքին շատ մօտէն ծանօթացած : Թէպէտ
պարտպաներու հետեւանքով ստիպուած է
Սանահնի հետու մնալ, բայց անսր եւ միա-
բաններու բարեկամութիւնն ու համակրանքը

¹⁸ Վերջին շրջաններուն Սանահնի մէջ կը բու-
ցուի զորոյց մը, որ պահապանի արդիւնք կու տայ
(Մշակ 1878, Թ. 198 եւ Արձապանք 1893, իջ 399) :

տեղւոյ եւ ժամանակի անջրպէտ չեն ճանշ-
յած : Անոնք գրով ու գրիչով իրարու հետ
յարարերսութեան մէջ կ'ըլլան : Մագիստրատ
ուրած է «Զիր եւ բնծայ ինչ ախարից աստօբի ,
որպէս պարտ է ճշմարիտ ձեր եւ եղբօր»
(Կաստանեան Գր . Մագիստրատի թղթերը ,
էջ 142) :

Մեր ձեռքը չեն հասած Սանահինի միա-
րաններու Գր . Մագիստրատի սւղպած թղթերը ,
սակացն բարեբաւարէն կրնանք կարգալ
անոր անոնց գրած թուղթը եւ անկէ տեղեակ
ըլլալ անոնց անոր գրած մէկ թուղթին բա-
ժանդակութեան կամ հական կէտերուն : Մա-
գիստրատի գրած թուղթը բնդարձակ է եւ
կարելի է բաւ թէ այն ներքողեան է Սանա-
հինի միտքաններու : Թէեւ այն թուղթը ուր-
զէն հրատարակուած է , սակացն մեր գրա-
թեան մէջ մեծ պակաս մը պայտի պիտի բ-
լար , եթէ անոր պէնէ կարեւոր մէկ մասը իր
հական կէտերովը առաջ չբերէինք : Ուստի
կարգանք գայն .

«Պատասխանի սրբազան եղբարցն սուրբ
ախարին Սանահին , որ գրեալ է ին թուղթ օր-
հնութեան ի Միջնագետա եւ մեղադրականս
սակս ոչ գրելոյ թուղթ առ նոսա : Զսրբադա-
նից եւ զի մարմնի անմարմնացն եւ անմա-
նից հանդիսակցելոցն միեղինարար կցոր-
դութեամբ եւ յարատեւական մշտաշարժ ի
գերաւորատարն խաչակցութեամբ վկայից եւ
զմայրաքաղախն բարեկարգութեամբ ի

միասին բնակելոց իմաստնոց բոլոր արհեստից եւ մակացութեանց պառելոց եւ յաստուածպետական բանն միացելոց անընդմիջարար եւ անխեղեալ եւ անղօսացեալ անդամոց եւ առ նոյն ինքն Յիսուս զլուին շարամանելոց եւ յարամանութեամբ յօղելոց, եւ եթէ պարտ է ասել հարց մերոց եւ եղբարց, քանզի ի միով յորովոյնէ աստուածայնոյ զիտէ զմեզ բանս վերստին ծնեալ, ընկալայ զլիրս :

Եւ իբրեւ պարտ էր արտալածելոյ եւ տարազիր եղելոյ եղբօր տեսանել զզիր կամ զոմանս ի նոցանէ, այսպէս ի վերայ իմոյ եղեալ զսա հայրանի, արտաւսր եւ կուտնունն ոչ սակաւ հոսեցուցանէի, արտասորեալ իբրեւ ի վտակաց աղբից ի ստորակացեալ երախանոց որ յերկիր ծովացեալ ծորմանն ծաւալէր շիթս, յիշելով զհայրական ծերոցդ ծայրադունից խնամս առ մեզ եւ խրատ եւ ոգորմութեամբ բարեկարգութիւնս եւ զերիտասարդացն, որք ի վարժարանսն, հոռտորական եւ երաժշտական զնոցոյն զմտաւ տծեալ զհանդէս եւ զմրցումն եւ զզեղեցիկ մոլութիւնս եւ զմոնկանցն սաղմոսերգութիւնս քաղցրաձայնութեամբ վերառեցեալ, որ զրեթէ սլետութեանցն եւ բոլորն երկնային դասու եւ զօրութեանց զհրակատար զտեալք եւ ոմանց զանազոն եւ պէսպէս տոաքինութեամբ եւ ճրչնութեամբ սքանչելի եւ զարմանալի երե-

ւեալ, որ եւ ոչ ի Սկիւթ կամ ի Թերայիդ
այսպիսի երբեմն երեւեալ :

Քանզի սմանք ի ձէնջ ի մարթոյ փայտից
զդեստաւորեալ, եւ կերակուրս մարդկայինս
ոչ հպկոց, այլ խոտովք փայրենի շատացեալք
եւ սմանց մաշկիօք միայն եւ տառնց պարե-
կօտի եւ զդեստու զտապ ամարայնոյ եւ զսառ-
նամանեացն օդոյ զժնդակութիւն ձմերայնոյ
ի հիւսիսային յինքն կրեալ եւ գետնախշախ
տարտամեալ եւ սովու եւ ծարաւու համ-
րերեալ եւ սմանք ծածկարար ի ներքոյ պա-
տառատուն զօտին առասանս ի խոտայոյն
ձարածեւ այծից կշկրստունս կարկատեայս
ի ներքուստ ստորակայեալ եւ նոյնօրէն յա-
ռասանիցն պարսպաեալ զմէջս եւ զկսգս եւ
ի պարանոց հարստեալ կաշկանդեալ ան-
շորթելի մանուածով, բազմածամանակեայ
չարչարանաց այսպիսի եւ փտանդի համրե-
րելով եւ անսուազութեան եւ ծարաւու եւ
զայն զուարթագին եւ աչալուրջ լրջութեամբ
եւ նոցա ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ երգել զԴաւ-
թեան նուազ եւ պատարապել զանարիւն
զենումն եւ առ կղերոց եւ այսպիսի վախճանի
հանդիպելոյ, որ յառասանիցն պատելոց
խրաքանչիւր ոք խղտեալ զօրէն սզոցի
մինչեւ հեզուլ արտաքս փորստեացն եւ գե-
ղեցիկ պարանոցին, որ դատառածայինն էր
րնկալեալ մանեակ, ստորաքարչեալ հատա-
նէր զմարմինն այսպիսի քաղցր լծոյ հաւա-
նեալ, զի մտանել կարասցէ ընդ նեղ դուռն

ևւ զսյսսսիկ ոչ ոք յառաջ ծանուցեալ
 մինչեւ ի վախճանին երեւնալ: Իսկ ոմն ան-
 տանելի կիրս յանձին կալեալ ևւ հրաշից ևւ
 զարմանալոյ ևւ մատենադրութեան արժա-
 նուոր, քանզի ուսեալ ի մերոյն Պարթեւէ
 սրբոյն Սահակայ, եթէ ստացեալ էր նորա
 աշակերտս երկաթապատս ևւ ի բսկանիս ևւ
 խարաղնադկստս, սգարս վարկանէր լինել
 սյսսսիսի, զանտանելի կիրս կրօնից յանձին
 կալեալ իրրու զսոսսանս կամ զսարանս
 ստուարս քաջսրստս ի ձարից ձիոց ևւ յար-
 ջառոց ևւ որ սյլք սյսսսիսի, քուրձ կադ-
 մեալ, զոր զմուտրին է տեսողացն զնա կամ
 զատուպցն տեսանել, որ եթէ պատմա-
 սպարտի ումեմն միոյ տուր հրամայէր զգե-
 նուլ թուի թէ լաւապցն իմն զմտհ համարէր
 ևւ ի վերոյ սյսսր ամենայնի սանակապանս
 երկաթիս ևւ շղթայս ևւ ձեանակապանս ևւ
 կանդրիւս ի միջոց սենելով ևւ մանեակս ի
 սարանոցի ևւ սյլ կապմեալ աղիւսամնան ի
 ձեւ խաչին... ևւ ամանց ի տերեւոց ցաքւոյ
 ևւ ի կարոց հինից ապացեալ թրէին. յա-
 րեկակնային տապոյն արարեալ բլթս ևւ
 տյն իսկ նոցա կերակուր ևւ ոչ հաց, սյլ ա-
 մենեւին ջուր, բայց միայն եթէ թթուիկ
 յեթերրդում աւուրն ևւ մերկք ևւ բոկա-
 նիք ևւ ամենազիշեր սաղմոսերդութեամբ,
 հեղք ևւ հանդարաք ևւ լսեալք, սոցա ոչ
 սյլ ինչ, եթէ ոչ զիշերի ձեռնատարած
 ևւ յստանուար սաղմոսերդութիւնս ևւ ի

մաս մը եթէ նոյն իսկ չէ կեղծուած, բայց խաթարուած եւ յարմարացուած է — որոնք կը պատկերացնեն անոր նիւթական վիճակն ու կացութիւնը, որ կրնայ նախանձելի համարուիլ: Եւ այդ մենատառնը կրնար մեծ ծառայութիւն մատուցանել հայ ժողովուրդին մտքին ու սրտին եւ անոր կարիքներն ամօքել, բարիք տարածել եւ աւելի ծաղկուն վիճակ ունենալ, եթէ աննպաստ սրբապաներ չապականէին ու չքանդէին շինութիւններէ մաս մը²⁰, չմտածէին այդիներուն եւ հոգերուն եւ երեւան յային աւելի արթուն եւ կարող ղեկավարներ: Այսպէս ըլլալով ալ Սանասին կղաւ հայ այն փանքերէն, որ կրցաւ դարերու դէմ մաքառիլ, արգիւնաւորուիլ եւ ազգին օգտակար ըլլուլ զանապա՛ն մարդերու վրայ (Հմմտ. Նոր Դար 1891, Թ. 50, Բիւզանդիան 1901, Թ. 3386, Զալալեան, Ճամբ. Ա. էջ 1—52, Ազգ. Հանդէս, 1901, է—Ը, էջ 394, ուր կըսուի թէ Սանասին ու-

տեղեկութիւններ եւ կայսուածներ Վաճառման վկայաթուղթեր» (Ազգ. Հանդէս 1901, է—Ը, էջ 319 եւ Զալալեան, Ճամբ. Ա., էջ 38—42):

²⁰ Խրդրոյն որ թարգմանի «Կարմիր սա կաս զլուսէ քաղաք եւ գաւիտն Սանասին եւ զՀաղարատ» (Կիր. Պատմ. էջ 60, Սամուէլ Անեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 121, Արարատ 1886, էջ 451—453, Մէլիքսէթ-Բէկ, Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին, Երեւան 1955, Գ., էջ 117, 124, 125 եւն): — Վերջին շրջաններուն Սանասինի պաշտպաններն ու օժանդակողներն եղան Արդութեանները (Հմմտ. Յովհաննէսեան Ա. Դրուագներ... էջ 451 եւ Մէլիքսէթ-Բէկ Լ., Վրաց աղբիւրներ... էջ 243):

նէր 1901ին վարելահող եւ անտառ 549 դե-
սիաւտին, արօտատեղի 127 դեսիաւտին, մէկ
ջաղաց, այդի մը — այսքան քիչ փնացած էր
հին հարստութենէն, — Յովհաննիսեան Ա.
Դրուագներ հայ ազատագրական միտքի
պատմութեան, Երեւան 1957, էջ 458—460,
Conybeare, Cat. Brit. Mus., էջ 302) :

Սանահինը իր մասունքներով հռչակուած
է : Եւ րազմաթիւ ուխտաւորներ հոն եկած
են իրենց ազօթքը մատուցանելու եւ իրենց
նուէրները բնելու : «Գտանին ի Սանահին
նշխարք ոսկերաց սրբոց յոսկեաց եւ յարծա-
թեաց ամանս զետեղեալք, ի վերայ որոց
դրեալ են յիշատակարանք արժանաւորք դի-
տութեան» (Ջալալեան, անդ., էջ 48) : Այս
մասունքներու նշանաւորներս են «Մասն ի
հիւսից գլխոյ Աստուածամօրն, Աջ Ս. Հ. Մ.
Գրիգորի Լուսաւորչի, Աջ Յովհաննու Օձ-
նեցւոյ, Մասն Ս. Նշանի, Ականջ Ս. Թով-
մայի եւ մասն նորին, մասն Ս. Ստեփաննոս
Նախափկայի եւ պատկեր Տիրամօր» (անդ էջ
48—52) : Ազգր. Հանդ. 1898 Գ., էջ 310—312,
1901 է—Ը էջ 393—394) :

Սանահին ժամանակին ունեցած է շատ
մը ձեռագիրներ, որոնցմէ հազիւ քանի մը
հտառ կրնայ տեսնել Յարութիւնեան, որ
սրտի ցաւով կը դրէ «Ահա այս է Սանահնի
ձեռագիրների բոլոր հարստութիւնը... Այն
վանքի, որի քարաշէն եւ քանդակագործ դա-
րաններում հարիւրաւոր եւ դուցէ նաեւ հա-

զարաւոր ձեռագիրներ էին չարուած, որի շրջակայ անմատչելի ժայռերից անգամ քարացած ձեռագիրների կապոցներ հանուեցան... ինչ որ անվնաս էր թողել վայրենի աղպերի բռնակալութիւնն ու յափշտակութիւնը, այն էլ ոչնչացրեց մեր խորին, անյատակ տղիտութիւնը (Ազդր. Հանդ. 1898 Գ. էջ 315) :

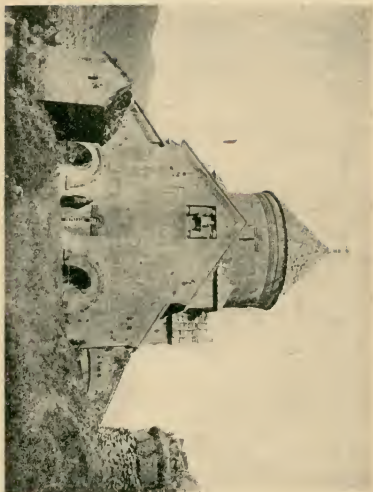
Այս Ձեռագիրներէն մաս մը փոխադրուած են Աչառանց այրին մէջ (Հաղրատի ձեռագիրներու հետ) եւ ապա ցրուած (Ջալալիան, անդ. էջ 11) : Աննշան մաս մը պահուած է Էջմիածին (Հմմտ. Արարատ 1905, էջ 391²¹) :

Սանահինի «Էրկնահանգէս եւ զերահըռչակ» վանքը, որ պարերով Հայութեան ծառայեց եւ անոր օգտակար եղաւ, որքան պարապաները ներեցին, ներկայիս հայ Հանրապետութեան պուրպուրանքին ստարկայ է իրրեւ յուշարձան եւ ան ինչպէս «Բսլոր յուշարձանները էլ լինեն, զբանք տնվթար մնացած, կիսաւեր վիճակում, կամ իրրեւ աւերակների կայտեր, հողաթմբեր կամ բեկորներ, բոլորն էլ մեծ արժէք եւ կարեւո-

²¹ Գր. Նիւսացիի Երզնկոցի մեկնութիւնը Սանահինէն Աստրախան կը տարուի (Էփրեկեան, Բնաչիւ. Բորն. Ա., էջ 263) : — Մ. Խորենացիի Ս. Աստուածածնի փոխման եւ պատկերին պատմութիւնը կը զբոնուի «Ի մեծ սուրբ ուխտն Սանահին», Մարգիսեան, Մայր Յուշ., Բ., էջ 457, Հմմտ. Չարրհանէլեան, Պատմ. Հայկական Դպրութեան, Վենետիկ 1932, էջ 384—386, ծն. 21 :

բութիւնն ունեն մեր երկրի անցեալի սլատ-
մութեան, կուլտուրայի, արուեստի եւ ար-
հեստների, հարեւան եւ հեռաւոր ժողո-
վուրդների հետ ունեցած կապի եւ փոխադ-
ղեցութեան հարցերը լուսարանելու համար»
(Էջմիածին, ամսապար, 1953, Թ. Ժ—ԺԲ.,
էջ 41) :

ՀԱՆՐԱՆ—ԵԿԵՂԵՅԻ

ՀԱՂԲԱՏԻ ՂԱՆՔԻ ՃԵՆՔԵՐՈՐՆ ԵՒ ԵԿԵԼԵՑԻՆԵՐՈՐՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

«Կայ այս ուխտ ոչ ի Լօսի քաղաքէն, որ ի Տաշիր դաւառի Գուգարաց, այլ ի սահմանախորձ Լօռայ՝ ի հարաւ արեւելս, որ ձգէր նաւաւ արաաքոյ Տաշրաց, մինչեւ ի սահմանս նոյն իսկ Ուտիոյ կամ թէ՛ պարտ է ասել անգի Վանացս էր ի մէջ երկուց սահմանակցաց Լօռայ եւ Ուտի դաւառին ի Չարափոր, ի սահմանադաւառ Գուգարաց, մասն որոյ ամանք Ուտի գնեն եւ ամանք Լօսի կամ Տաշիր» (Արարատ 1886, էջ 448) որ ըսել է ուրիշ վայրերուն սահմաններուն ընդարձակումներն ու անձկացումները նկատի առնելով: Ամէն պարագայի Հաղրատ համարուած է Գուգարքի վանք, արդի Բուրչալու դաւառակին մէջ:

Երեք կողմէ, թէեւ քիչ մը հեռուաւ, ձորերէ ու մէկ կողմանէ ալ անտառապատ լեռներով շրջապատուած է Հաղրատի հսկակաւոր վանքը, որ Սանահին վանքի արեւելեան կողմը կը գտնուի եւ անկէ հալիւ թէ՛ չինոյ վերստ հեռու ըլլայ:

«Հաղրատ՝ մէկն է, կը գրէ Գարեգին արքեպիսկոպոս (ասլա կաթսղիկոս) Յովսէ-

փեան, Հայոց սամենանշանաւոր վանքերից եւ կեդրոններից. ծաղմամբ ունինք շատ աւելի հնազոյն վանքեր, բայց քիչերը դրանցից կուտարեւ են այնպիսի երկարատեւ եւ կարեւոր դեր խնչսէս Հաղրատն է: Նա նշանաւոր է նախ իրրեւ ճարտարապետական արուեստի մի թանդարան իր բաղմազան շէնքերով, արձանադրութիւններով, Փիպուրատիւ եւ դարպերի քանդակներով. նշանաւոր է իրրեւ հոգեւոր կենդրոն իւր արքեպիսկոպոսութեամբ, որ ԺԲ. դարից կարեւոր դեր է կատարել մեր եկեղեցական սրտամութեան մէջ յատկասէս մինչեւ ԺԳ. դարի վերջերը: Բայց ոչ սլակաս նշանաւոր է նաեւ իրրեւ մատենադրութեան եւ դրչութեան արուեստի զլխաւոր կեդրոն արեւելեան Հայաստանի մէջ» (Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի սրտամութեան Պրակ Ա. Երուսաղէմ 1935, էջ 41) :

Այս հոյակապ եւ նշանաւոր վանքը օժտուած է զանազան շինութիւններով :

Առաջին եւ հնազոյն եկեղեցին է Ս. ՆՇԱՆ :

¹ Տէր Մովսէսեան կը գրէ «Հաղրատի վանքը իր կիսաւեր շէնքերի մնացորդներով թէկուզ միտնդամայն յիշուած եւ տնտեսունչ վիճակում իրենից ներկայացնում է հնութիւնների թանդարան հոյակապ ճարտարապետութեան կոտուցումքների բաղմաթիւ յուշարձաններով» (Հայկ. երեք մեծ վանքերի Տաթևի... եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղէմ 1938, էջ 130) :

«Արտաքին Երևոյթ շինուածոյ վանացս
է սքանչելի ճարտարութեամբ յաղնիւ որձա-
տաշ քարանց, զմբէթագարդ Երկնանման
հրաշալի կաթուղիկէիւ մինչեւ ամենայն տե-
սանողք կրթին ի զարմանո» (Արարատ,
1886, էջ 493, հմտ. Ջալալեան, Ճամբ. Ա.
էջ 53) :

Ս. Նշան կառուցուած է սրբատաշ քա-
րերով : Ներքուստ անսիւն է : Պատերու կից
չորս պեղեցիկ կիսասիւներու վրայ կը բոյո-
րուին չորս ոռմանական կամարներ, սրսնք
մանեկոձեւ շրջանակով մը միանալով կարող
կ'ըլլան իրենց վրայ կրելու կաթուղիկէն, որ
սիրտն է եւ չորս երկար ու նեղ յուսամուտ-
ներ ունի : Տաճարին չորս անկիւնները կը
գտնուին իրարու վրայ շինուած երկերկու խո-
րաններ : Աջակողմեան վերին խորանէն քարէ
սանդուխ մը կ'առաջնորդէ ուրիշ խորան մը,
որ պատարապելու սեղան ունի : Աւալ սե-
ղանը զրեթէ երկու արշին բարձր է եւ սի-
րուն կամարով ու փայտեայ խաչով զարդա-
րուած : Անոր ներքնածածկին վրայ նկա-
րուած է Աստուած մէկ ձեռքին մէջ Երկրա-
դունդը եւ միւսին մէջ՝ խաչաձեւ գայիսոն :

Եկեղեցւոյ ներքին սրտերն ալ հին ժա-
մանակ կրօնական եւ սրտմական նկարնե-
րով եւ արձանադրութիւններով հարուստ
Էղած են, բայց անհոգութեան հետեւանքով
աղականած ու չափազանց փնասուած :

Յովհաննէս Ղրիմեցին դայն կը նկարագրէ այսպէս՝

«Յեկեղեցիս Հաղրատայ նախկին ըստ հնութեան եւ առաջին՝ է աւագ տաճարն զերահրաշ նուիրեալ յանուն փրկարար խաչին Քրիստոսի, զաան որոյ եւ Ս. Նշան կոչեցեալ, շինուած հաստակաւորաց զարմանաւորանչ հրաշակերտութեամբ զմբէթաւորեալ, համակ ի կոխածոյ յարձաքար վիմաց, քառանկիւնի ըստ զրիցն, իսկ ըստ տանեացն սալայարկելոյ արտաքին տեսլեան խաչաձեւ իմն արուեստադարձեալ՝ ի մէջն անդ ունելով զկաթուղիկէն վերամբարձ եւ հրաշտեմել իրբեւ զգոհար իմն երկնազոյն։ Հաստատահիմն խորոխեալ ի վերայ շորից սեանց մեծամեծաց հաստահեղիւսից կցելոցն յորմունս անգր միջնորդութեամբ աւանդատանցն, որ յարեւելս եւ խորանոց սմանց, որ յարեւմուտս, ըստ որոյ եւ ներքին տեսիլ նորա խաչանիչ իմն ձեւեալ եւ ըստ ամենայն մասանցն ճարտար յօրինուածովք չքնաղ յարգարեալ եւ սիրատեսակ ի զարմացումն տեսողաց։

Կրկին պրունք են ի նմա մին ի հիւսիսոյ կողմանէ, միւսն յարեւմտից...։ Յաջմէ եւ յահեկէ բեմին են կրկին աւանդատունք...։ Ունի այս տաճար լուսանցոյց պատուհանս երկաստասն թաւով...։ Ճարտարապետ սցար զերապանձ շինուածոյ աւանդի լինել հռչակաւորն Տրդատ» (Թ. 239, էջ 53—54)։

Ս. Նշան եկեղեցւոյ ներքինը զգլխիչ է
 և խորհրդաւոր: Անոր միակ թերութիւնը
 դուցէ համարուէր լոյսի պակասութիւնը,
 բայց «Նորերումս ով որ է մէկը այս թերու-
 թիւնը լրացնելու համար, հարաւային կող-
 մից մի մարդաշափ յոստամուտ է բաց անել
 տուել և այսպիսով նա աւելցնելով տաճարի
 լոյսը, պակասացնել է նրան գեղեցկութիւնը»
 (Արձապանք 1888, էջ 554. հմտ. Զաւարեան
 (անդ, էջ 53): Շատ ճիշդ է դիտողութիւնը:

Զոյգ կամարակապ և հոյակապ դռնե-
 րով — արեւմտեան և հիւսիսային կողմերը
 — կարելի է մտնել տաճարը, որուն կապա-
 պարը իրենց ձեռքերուն մէջ բռնած են Աշոտ
 Ուրբաթի երկու սրդիները Սմբատ և Գուր-
 գէն. առաջինը թաղտալալ և երկրորդը ա-
 սպարօշ մը զլխուն վրայ, ինչպէս նաև վար-
 սակալ մը: «Զուտ թաղաւորացս է լայնա-
 ձև երկայն վերարկու, տարածեալ ի թի-
 կանց մինչև ցկոճեղս իւրեանց ըստ արեւե-
 լեան տարապոյ: Թաղաւորքն սկերճացեալք
 գինուորական զզևախիք» (Արարատ 1886, էջ
 494): Անոնց մարդաշափ պատկերները —
 բարձրաքանդակ — փորուած են եկեղեցւոյն
 արեւելեան տրտաքին միակաւոր քարին
 վրայ:

Եկեղեցւոյ երկարութիւնն է քսան ար-
 չին և լայնութիւնն ու նոյնքան, մինչ բարձ-
 րութիւնը զգալիօրէն աւելի (Աղղր. Հանդ. 1901,
 է—Բ. էջ 397—398):

Ս. Նշան արքայազէն է. Անոր հիմնարկութիւնն բրած է Աշտ Ողորմածի կինը Սոսրովանոյ՝ Թաղուհին իր ամուսնոյն օժանդակութեամբ, իսկ զայն սուրբաւոր են անոր որդիները՝ Սմբատ եւ Գուրգէն՝ հակադէմութեամբ Սիմէոնի եւ Տիրանունի: «Ի Հազարաւ ի դեօղն ի վերայ սուրբ Նշան եկեղեցւոյն զրեալ է զայս բան. Մեք Սմբատ եւ Գուրգէն Թաղուսրքս Հայոց շինեցաք զսուրբ Նշան եկեղեցիս ի Թուին Նի» (Ոսկերչեան, Թ. 513 Ձև. Վիեն. Մխիթ. Մատենադարանի, Թղ. 6ա. Ի Նի Թուականիս Սիմեոն եւ Տիրանուն երէց շինեցաք եկեղեցիս Սմբատայ եւ Գուրգենայ փրկութեան Թ. 239, էջ 60—61 եւ 106, Զալարեան, էջ 79):

Անոր կաթուղիկէն երկրաշարժով մը կը քանդուի եւ իշխանաց իշխան Մուկնորդի Հոնովար զայն կը վերականդնէ. «Ի Նիկի Թուականի (1016) եւ Մուկն որդի Հոնովարս շնորհիւն Ասատուոյ նոր նորոգեցի զսուրբ կաթուղիկէն, որ տւերեսաւ ի սաստիկ շարժմանէ եւ ետու զաղարակ իմ զանձով զնամ վասն. . մեղացս թողութեան. . . եւ սարտին ինձ յամենայն տարի զՎարդավառին. . քառասունք անխափան եւ որ պակասեցնէ եւ հանէ նոյոված է» (Թ. 239, էջ 54 եւ Զալարեան, էջ 68):

Եկեղեցւոյն շէնքն ալ քանի մը անգամ նորոգող ձեռքերու կարօտացած է եւ ան ալ ունեցած է բարերար վերաշինողներ. այս-

պէս 1651ին Բէհրուի Հարաւային կամարը, որ «Վեր էր յընկել», շինել կու տայ եւ երեք տարի վերջ Աղիզ ասպաշխարողը տանիքը կը նորոգէ. Եւ քաղաքացի Խօճայ Բէհրուդս սուրբ Նշանի Հարաւային կամարն վեր էր յընկել, շինել տուի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ կողակցին իմոյ, ամէն: Շինեցաւ Ի Թուին ՌՃ՝ (1651) եւ յառաջնորդութեան Աւետիս արքեպիսկոպոսին: Շինեցաւ ձեռամբ Առնջեցի Նաւասարդին (Թ. 239, էջ 123 եւ Ջալալեան, Ա., էջ 69): Ի Թուին ՌՃԳ (1654) նորոգեալ է տանի(ք)ս սուրբ ուխտիս ձեռամբ Աղիզ ասպաշխարողիս (Ջալալեան, էջ 79—80):

«Հանպէս տօնախմբութեան այսր եկեղեցւոյ կատարի յիւրաքանչիւր ամի յաւուր վերացման սուրբ խաչին, յորում ժամանակի ի նախնումն յաճախէին աստ բաղմութիւնք յոյժ ուխտաւորաց, իսկ այժմ ոչ նոյնպէս» (Թ. 239, էջ 55):

Ս. Նշան եկեղեցւոյ դրան առջեւ երբեմն դռնուած է դուիթ մը որ յետոյ բնդարձակուած է եւ կոչուած ԱԽԱԳ ԳԱԽԻԹ կամ ԺԱՄԱՏՈՒՆ:

Յովսէփեան Գարեգին (Կաթողիկոսը) 1925 Օդ. 26ին, երբ զեռ. Հայաստանի մէջ կը շրջէր իրրեւ հնախոյզ եւ հայրենի ամէն բանով հետաքրքրուող, իր նկատողութեան տետրակին մէջ կը գրէ «Այսօր մեծ ժամատանն էի աշխատում, մեծ եւ բարձր վայելքի

բոսխէներ ունեցայ այս հոյակապ շէնքի աւելի մանրամասն դիտողութեան ժամանակ : Հապտաբ պէտք է ունենայ իր պատմութիւնը . ճարտարապետութեան , զարդարանքի , արձանագրական յիշատակների , սյուսկերաքանդակների , որմնանկարչութեան մի թանգարան է սա : Կը կամենայի ապրել եւ աշխատել երկար երկար մինչեւ որ կարողանայի մի տմբոյջական պալատար տալ այն պեղարուեստական փաստեր տնցեայի մասին , որի տխուր մնացորդներն ենք մենք այժմ : Միջոցներ պէտք են աշխատելու , լուսանկարելու , որմնանկարները արտանկարելու , ճարտարապետական մասերը չափադրելու եւ դժաւրելու , արձանադրութիւնները նայահանութեամբ կորստից փրկելու , պարզաքանդակների ժամանակադրութիւն կազմելու եւ սերտ աղերսը մանրանկարչութեան հետ ցուցադրելու . բայց ես խեղճ եմ , աղքատ , օրական ծախսերս հոգալ չեմ կարող եւ մտածում եմ շուտ հետանալ : Այս տեղ պէտք է նստիլ մէկ երկու , երեք տմիտ մասնապէտ աշխատակիցների հետ» (Նիւթեր եւ ուսում . նստիրութիւններ , սլրակ Ա. , էջ 67) :

Այս մեծ եւ հոյակապ շէնքի մասին Յովհ. Ղրիմեցի կը գրէ . «Առ արեւմտեան սրմով — տաճարիս կից ընդ նա է դաւիթ մեծ կամ ժողովրդանոց , որ եւ կաշի ժամատուն , հաստակաւոյց եւ ահեղակերտ հոյակապ եւ սքանչելի , համակ փմարդեան , սըր-

րառաչ քարամբք յերիւրեալ, որ յիրաւի բոտ վկայելոյ Կիրակոսի պատմադրի Չարմացուցանէ զտեսսոյն հիացմամբ» (Թ. 239, էջ 55) :

Ժամատուներ խաչանման է, 22 արշին երկար, եւ 42 կանգուն լայն: Պսակուած է սղախիկ զմրէթով: Վեց կիսասիւններու եւ երկու սիւներու վրայ բոլորուող կամարներու վրայ հաստատուած է ձեղունը: Այս երկու սիւները երկուքուկէս արշին երկարութեամբ միակաուր քարեր են՝ ամուր եւ հաստատուն պատուանդանի վրայ պտեղուած եւ զեզեցկաքանդակ խոյակով զարդարուած: Անոնց կամարները աղեղնաձեւ են եւ կարմիր ու կապոյտ քարերով այնպէս մը յարմարցուած որ արեւին ճառագայթներէն հալածական ամպերու պատրանքը կու տան:

Գաւիթին արեւելեան կողմի երկու անկիւնները մէկական մէկ կամ երկու յարկանի պատարապամտոյց խորաններ կերտուած են իրենց սեղաններով: Ասոնցմէ զատ կան պէս ուրիշ երկու խորաններ: Գաւիթին հիւսիսային եւ հարաւային պատերուն մէջ բացուած են երկերկու կիսաբոլոր, իսկ արեւմտեան պատին վրայ երկու հատ նեղկեկ եւ երկնեկ պատուհաններ: Նոյն կողմերը պատերու մէջ կան երկու կամ մարտկապ եւ սիւնադարձ դռներ: Անոնցմէ երկուքը յետոյ քարով զոցուած են: Անշուշտ տեւորդ համարուած:

Այս Աւագ դաւիթը վերակազմուած, վերաշինուած եւ ընդարձակուած դաւիթ է²։ Ինչպէս բուեւեցաւ՝ նախապէս Վոքրիկ դաւիթ եղած է եւ շինուած Կորիկէ թաղաւորի Մարիամ աղջկան հրամանով եւ գրամական օժանդակութեամբ։ Շինութիւնը աւելի կ'ունենայ 1185ին։ Ետքէն Յովհաննէս Եղ. Խաչենեցի դայն անբաւարար գտնելով այժմեան մեծ դաւիթը շինելու կը ձեռնարկէ եւ զլուխ կը հանէ (Արարատ, 1886, էջ 518—519, հմմտ. Զալալեան, անդ, էջ 53—54)։

Ինչպէս Ս. Նշանի նաեւ այս ժամատան ճարտարապետ աւանդուած է Տրդատ, որ սխալ է, զի վերջինը շինուած եւ ներկայ հայկառոյութեան հասած է 1221ին (հմմտ. Անի ամսագիր 1954, Թ. 4, էջ 217, ուր ժամատուններու վրայ յաջող դրութիւն մը կայ³)։

² Տէր Մովսէսեան կը գրէ թէ «Հոյակապ է դաւիթը եւ հերթիկի շուրջը առաստաղը կազմուած է մողայիքի նման զոյնդոյն քարերէ» (Հայկական երեք մեծ վանքերի Տաթևի... շինութիւնները, էջ 125՝ հմմտ. Արարատ 1886, էջ 519—520)։

³ Արձանագրութիւն մը կը հաւաստէ՝ «Յամս աստուածադուր թաղաւորացս Թամարայ եւ որդւոյ խորոյ Գէորգեայ եւ երկու հարազատաց Զաքարէի եւ Իւանէի հրամանաւ սոցա կոչեցայ յեպիսկոպոսութիւն սուրբ աթոռոյս Հաղրատայ եւ Յսհանէս ի Խաչենոյ. ներողամտութեամբ Աստուծոյ կացեայ իմ ամս րադում յատաճնորդութեանս եւ րատ իմում կարողութեան սպասաւորեցի սրբոցս ի շինութիւն եւ յառաջագիծութիւն տանս Աստուծոյ, նախ ի ձեռն շինութեց ի սուրբ Նշանս, ի մատեանս, ի սպաս զորդուց, զկաթուղիկէս սալել եւ զգոունս կազմել, զսուրբ Գրիգոր նորոյցել, զգաւիթս շինել, զգաւթի սուրբ սեղա-

Յովհաննէս Խաչենեցիի շինարարական գործունէութեան մասին Յովհ. Ղրիմեցի կը գրէ. «Իսկ զնոր եւ զմեծադոյն հրաշադան մասն այժմու գաւթին հանդերձ չորեքուամբ յիշատակեալ խորանօքն շինեաց Յովհաննէս Ենդիսկոսոս Խաչենեցի առաջնորդ ուխտիս ի սկիզբն երեքտասան դարու՝ քակելով զմիջին մեծ մասն տոռջնոյ գաւթին, որ էր փոքրադոյն սրպէս սլատմէ Կիրակոս յասելն Զգաւթին փոքրադոյն քակեաց, որ ի դուռն կաթուղիկէին Հաղբատայ եւ շինեաց մեծ եւ զկղեցիկ շինուածս, որ զարմացուցանէր գտեսողն հիացմամբ: Յիշատակի շինութիւն գաւթիս եւ յարձանդրի նորին Յովհաննու այլովքն հանդերձ...: Մասունք հին եւ նոր շինուածսց սյնչափ ճարտարարուեստ հմտութեամբ են բազկացեալ, մինչեւ ի մօտոյ հաղիւ նշմարի: Զեւ տոռջնոյ գաւթին երեւի քասանկիւնի, ձյեալ բնդ երկայն ի հիւսիսոյ բնդ հարաւ կամ տնդրադարձեալ ըստ չափու տարածութեան 24 քայլից, զոր եղաք ի վերայ վասն տարածութեան յայնադոյն մասին այժմեան գաւթին» (Թ. 239, էջ 57):

նայն եւ զերեք սուրբ Նշանան: Եւ իմ խնդիր է ի միաբանացս գտարբ Յակոբայ առանի կիրակէն իմ սուրբ Նշանացս տան կատարեն: Եւ զպարտս աւուրն ինձ (վասն իմ) մատուցանեն յամէն Եկեղեցիսն եւ մի սք իշխեսցէ այլում տալ յայսմ աւոր զժամն: Եւ սք կատարեն զազաշանս մեր արհնեսցին ի Տեառնէ յԱստուծոյ, ի Թաին Ո՛հ» (1221, Թ. 239, էջ 113 եւ 343 եւ Արարատ 1880, էջ 521):

Այս Աւագ գաւիթը ⁴ կ'ըլլայ մշանջենա-
կան հանդստաւոյրը Գաւարքի արքաներու,
իշխանագուններու, տկանաւոր անձերու եւ
նաեւ բարերարներու: Այսպէս՝ հոն թա-
ղաւծ են Արաս թաղաւոր, Դաւիթ, Կիւ-
րիկէ թաղաւոր, Թամար թաղաւոր, Ռուզու-
ղան, Բաւրինայ, Մարիամ, Արաս թաղաւոր,
Կիւրիկէ, Վասակ, Բարդուխան, Սմբատ
որդի Ուքանայ, Համդէ, Թայրիկ, Կաթիլէ,
Նուսթի, Դոյ, Յովհաննէս Եպիսկոպոս, Չա-
քարէի եւ Իվանէի քոյրը, Նեղուսին (Նե-
ջամին), Սեւադայ, Սենեքերիմ թոռն Աւագ
Սենեքերիմայ, Քուրդ եւ Գրիգոր ամիրաներ,
Դաւիթ, Խաւսասհասան, Սմբատ, Խոսարու-
վիկ, Նանայ, գարձեայ՝ Տէր Գրիգորիս,
Փրկիարդոս արքեպիսկոպոս, Սմբատ, Մա-
թան, Արլ-հասան, Ծիթիլասան, Մինաս
վարդապետ, Սմբատ, Յովհաննէս Եպ. Սե-
ւադայ, Սենեքերիմ, գուցէ նաեւ Միւրիմար
Գօշի աշակերտը Մինաս (Թ. 239, էջ 81—
82, Արարատ 1886, էջ 531, Ազգ. Հանդ. է—Ը 1901, էջ 400—401):

Ս. Նշան եկեղեցւոյ եւ անոր Աւագ գա-
ւիթին հարաւային կողմը բարձրացած է Ս.
Գրիգոր ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ նաւիրուած սրբա-
տաշ եւ սաղաչէն եկեղեցին: Մուտքի միակ

⁴ «Ի կենդրոնի այս բամառան գոյ վիճակոր
սուղան կերտեալ ի մեծ միակաւոր քարէ, յորում ի
տաւնի Աստուածյայնութեան կատարեն զճոր-
հեղին» (Արարատ, 1886, էջ 518): Հոն է նաեւ
մկրտութեան սուղանը (անդ, էջ 199):

դաս մը ունի : Կը գտնուի անոր տրեւմանն
կողմը : Սխառագարգ է և արարական կրկնակ
կամարներով սծտուած : Անոր վերելք բա-
ցուած է երկուս ու նեղ լուսամասու մը :

Եկեղեցւոյն շարս անկիւնները գտնուող
խորաններուն վրայ կը բարբառին կամար-
ները : Անոնց վրայ հանգարտորէն կը հանդէի
ձեզունը : Առաջին գոտի խորանները մէկա-
կան են , բայց վերջին գոտինը երեքական
խորաւ վրայ եկած : Բարբն ու պատարաղ
մասուցանելու սեղաններ ունին , որով աւաղ
խորանն ու հաշուելով ինը սեղան կ'ունենայ
(Թ . 239 , էջ 73) և . Արարատ 1886 , էջ 530) :

Կ'աւանդուի թէ հիմնուած ըլլայ 1005ին
և վերանորոգուած 1211ին (հմմտ . Արձա-
դանք 1884 , էջ 627 , Աղղր . Հանդ . 1901 , էջ
101) և Զարայեան , ճամբ . Բ . էջ 54) :

Ս . Նշանի գիմարը կանգնած է Ս .
ԱՍՏՈՒԱՅՄԱՅԻՆ փոքր ու զեղեցիկ եկեղե-
ցին , որ սրբատաշ քարերով շինուած է և .
քառակուսի է ու անտին : Ունի շարս կիտա-
սիներ սամանական կամարներով , որոնք կը
կրկն կաթուղիկէն ⁵ , որ շարս պատու հանէ
բայ կ'ընդունի : Իւրաքանչիւր պատի վրայ
բացուած է լուսամաս մը : Ունի մէկ պա-
տարապատարայ սեղան և մէկ սխառագարգ
դասը — տրեւմանն կողմը : «Արատքին
երեւոյթ» սարս զեղեցիկ է և բարբ քարինք

⁵ «Առ դրան կաթուղիկէի թաղուած են Սեւե-
րերիմ և Սեղոյ» (Արարատ 1886 , էջ 532) :

ձեզուացն կիսով չափ հաստատու անելով գործեալս ի սալ կտրածոց քարանց իրբեւ զսուտակ պահպանեալ են մինչեւ ցարդ զեկեղեցիս յանձրեւային կաթխոց» (Արարատ 1886, էջ 231) : Յովհաննէս Ղրիմեցի կը գրէ . «Ղիմարդեան, զմրեթաշէն, զեղեցիկ տեղեամբ նմանարանեալ ըստ իմիք զձեւ Ս. Նշան տապ տաճարին» (Թ. 239, էջ 74) :

Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ բարերարն աւ շինել տուացն է Տրիկին Խաթուն Դեասմեանց, Յովհաննէս ասաջնորդ ի օրով⁶ :

Հաղրատի աշխատ մէկ հայկապ շէնքն է Համազասպ կոչուածը, որ կ'անուանուի նաեւ Համազասպի շէնք կամ եկեղեցի : Ամբողջապէս սրբատաշ քարաշէն է եւ 39 արշին լայն եւ նոյնքան երկար . իսկ բարձրաթիւնն է 49 արշին : Չորս ամբողջական եւ ութը կիսաթիւներու վրայ կը բոյսրանին սամանական

⁶ Կամաւն Աստուծոյ շինեցաւ եկեղեցիս տգամբք Խաթունին մասը Հաստանոյ յաղղ Տեասմեանց որ բերաւ ի Խաշենոյ յամասնութին Չաքարիայի . որ էր աէր Չաքայ, եւ Տափշոյ, Գարգմանայ եւ Տէրանականին եւ այլոց զատուաց՝ ընդ սրտմ եկեալ եղբարք իւր Սենեքերիմ եւ Սեւադայ եւ փոխեալ աս Քրիստոս եղան աս զբան կաթուղիկէիս, իսկ Խաթունն վասն յիշատակի նոցա եւ իւր շինեաց զսա եւ եւ ի սա զսորբ Նշանն սկիւ, որ անի մասունս եւ զաւետարան մեծածախ եւ սկիւ(ւ)ք արծաթիք եւ մի այդի մի Խաթունաշինի : Եւ ես Տէր Յովհաննէս եւ միտրանքս Հաղրատայ տաւաք սոցա քառասունք մի պատարայ ի սարսփն, որ խափանէ զսալ զնա Աստուած եւ կատարիչքն սրհնեոցէ Քրիստոս Աստուածամէն (Թ. 239, էջ 74, Արարատ 1886, էջ 532 եւ Ջալալեան, էջ 65—66) :

կամարները : Մանեկաձեւ շրջանակով մը շարս սիւներու կամարները իրարու հետ կու գան կը միանան , իսկ կիսասիւներու կամարները ձեւաւորով իրարու կը կցուին : Այս մանեկաձեւ շրջանակին վրայ կը բարձրանայ սթանկիւնաւոր դմբէթը , սրուն ծայրը խոշոր բացուածք մը կայ՝ լոյս ընդունելու համար : Նմանապէս արեւմտեան պատին մէջ կայ կլորակ պատուհան մը , իսկ միւս պատերու վրայ բացուած են մէկական նեղ եւ երկար պատուհաններ (Արարատ , 1887 , էջ 27 , Արձապանք 1884 , էջ 627 , Զալալեան , անդ , էջ 55 , Ազգր . Հանդ . 1901 , էջ 404) :

Համապատասխան մասին Եսթոնիէի Գրիմեյրի կը գրէ «Ի հիստորիան կային Ս . Նշան տաղ տաճարին կից սրին հիստորիան գաւթի է կեկեկեյի մեծ Համապատասխան յարջարջեայ կանգնեայ ի վերայ շարից սեանց ի քառանկիւն գիրս , դմբէթեայ , հաստակաւոր , համակ ի կոմածայ (կոմածու) յարձաքար վիմայ : Ներքին տարածութիւն նորա ընդ լայն եւ ընդ երկայն հաստաւոր , այսինքն՝ քառն եւ շարս քայլաշափ : Սեպան նորա կամ բեմն անկանի արտաքայ սրմայ նորա յարեւելից եւ է վաքր աս համեմատութեամբ ընդարձակութեան նորա , սրայ լայնութիւն ընդ հարաւ է մեատաւան սանաչափ , իսկ երկայնութիւն եօթն քայլաշափ : Սայնպէս եւ բարձրութիւն նորա աս ընդարձակութեամբն ցածաւայն է յայժ , սրպէս եւ պատուհանք նորա սակաւ եւ

վաքրիկ, վասն որոյ ևս խտարամած . պատահանս շարս սենի ի շարից կողմանց յարեւելից ևս յարեւմտից, ի հիւսիսոյ ևս ի հարսոյ . հարսոյինն է ծածկեալ յարմոյ անտի հիւսիսոյին գաթիլի տապ տաճարին : Ունի ևս զայլ պատահան ըստըզի սակաւ . ինչ մեծ յառատաւոյն կամ ի զյախ գմբէթին : Գոսն նորա մի միտցն, բոց ընդարձակ յարեւմտից : Գմբէթ նորա տրտաքստա սրպէս ևս սարայարկ տանիքն տա հասարակ են խանդարեալ սցմմ, ընդ սր ֆուք անձրեաց ևս ձեանց լաճեայ թափանցեալ ծովանան ի ներքս :

Զայս ևս շինուած կոտայց Համադասոյ եպիսկոպոս յերկրորդ նստոյի տաջնարդաթեան իւրոյ, սրպէս ցուցանէ տրձանագիր նորա գրոշմեալ ի ճակատ գրան եկեղեցւոյն տրտաքստա . . . : Յիշատակ ևս Կիրակոս զշինութիւն եկեղեցւոյն սրպէս ևս զանդակատան ի սմին Համադասոյ յատին . Շինեաց (Համադասոյ) եկեղեցի ի սեղին հրաշալի ևս զանկակատուն ևս ժամատուն մեծ ևս սքանչելի :

Փամատուն տակաւ յայս եկեղեցիս ակնորկէ, զի շիք ի մենատանիս այլ շինուած ի Համադասոյ բոց ի սմանէ ևս զանդակատանէն» (Թ. 239, Էջ 71—72) : Դիտենք սր գրոյները՝ ժամատուն, եկեղեցի ևս նոյն իսկ գաթիլ երբեմն իրարա կը խառնեն :

Համադասոյի այս շինութիւնը, սր իր տ-

նունն անմահացուցած է ընդունելով Համա-
գասաց յարջարջանքն ու անունը, ստուգիւ-
«մեծափառ» է արձանացրաւ թեան համաձայն
(Մովսէսեան, Հոյկ. երեք մեծ վանքերը...
չինս թիւնները էջ 130—131) եւ «Արատքին
երեւոյթ այսր գտիլի է դարձանայի յոյժ,
դոյցեաւ ահային իմն բոլոր կանդեալ, այլ
ձեռն ճարտար արուեստաւորի այնպիսի իմն
դեղարարդեալ է զզմաւարաւաջ քարինս նորա
մինչեւ զՄոյսեան ծաղկարարս բլրակի բե-
րեյ զնմանութիւն, ի տեաւ սրայ չյային աչք
հայեցուցայ ի նա» (Արարտա 1887, էջ 27) :

Համագասացի շէնքին մէջ էւ գտրս թա-
գուած են քանի մը տնձեր :

Ս. Նշանն եկեղեցւոյն էւ Համագասաց
շէնքի մէջ տեղը կայ Պաղոտաձեւ գաւիթը,
որ կը հասնի մինչեւ միարաններու սենեակ-
ները : Այս գաւիթը հիւսիսէն սխառտաւ
սրմերով եւ ապկանաձեւ կամարներով բարձ-
րանայով մինչեւ Ս. Նշանի հիւսիսային պա-
տաշանը եւ տպաւ ցածնալով կաւ զոյ կը
միանայ նոյն եկեղեցւոյ հաստատուն սր-
մերուն :

Այս գաւիթին մէջ շատերու աճիւնն տմ-
փոխուած է : «Բայր յատակ այսր պաղտա-
ձեւ գաւիթա ծայրէ ի ծայր սալեալ է ստաւար
էւ կաթածոյ դերեղմանաքարք, այնպէս կից
սա կից պատակարդեալք են ստաւանաքարքն
մինչեւ այլ եւս չեն պիտոյ եղեալ այլ քա-
րինք սալայտաւիք» (Արարտա 1887, էջ 30) :

Անսր չխախտային կողմը կը գտնուի Մակն իշխանի Հանաւար սրդւոյն, սր Հաղ-րատի մեծ բարերաներէն է — զերեզմանը : Գեղեցիկ խաչքար մը կը գտնուի անսր տարածած վաղածած մահը (Թ. 239, էջ 64, Ջա-րախան, էջ 79, Brosset, Description... էջ 74) :

Վերայիշուած Համադասայ շէնքի չխախտային կողմը իրարու մերձ շինուած են երեք թաղակապ խորաններ մէկկտեան պատարա-գամառայց սեղաններով, նեղ և երկար պա-տահաններով և գտնուելով : Երեքն ալ մէկտե-կան խաչքար ստեղծած են, սակայն երկրոր-դինը ներկայիս կը պակսի : Առաջինն աւեր-բարդը կը ներկայացնեն Աստուածամայրը իր զրկին մէջ մանուկ Յիսուսը (Ազգ. Հանգ. 1901, էջ 404—405) :

Նշխարատունը «Անկանի յարեւելակողմն այսր գտնի (Ս. Նշանի) և իբր չինդերարդ մասամբ ի չխախտային մասն տրեւելան գտնին է շինուած ինչ ի քաժածոյ քարանց կամարայարկ խորանարդ քառակուսի բա-ներքին զրից և հաստակառայց, շարժանակի ծածկեալ բնոյ հոգով յարաաքստա կողմանէ գտա ի պրեթէն, տնի պատաստահան մի եւեթ բոյրը յառառտայն և գտնն միակ յա-րեւմտից հանդէպ միջնայրան չխախտային գտնի, ներքին տարածութիւն նարա բնոյ լայն և բնոյ երկայն համաշափ, այսինքն՝ մե-տասան քաջաշափ : Այս շինուած սովորո-

բար սյգմ՝ մատակարարելի կոչի, կամ՝ սակ
մատակ եւ ուր ուրեմն նշխարատուն կամ
նշխարախույզ, յարամ պահին միարանիցն
պարկնք եւ են կարտաք զինոյ մեծամեծք եւ
փոքունք ի նմա ի վաղ ժամանակաց անախ
թապկալք ի պետնի բառ սովորաթեան կողմ
մանցս: Փամանակ շինութեան սորա ան-
յայտ. բոցք թափ հնազանդ պոլ եւ իբր ի միա-
սին շինեալ բնոյ տապ տաճարին կամ սուր
ինչ գկնի» (Թ. 239), էջ 67—68):

Համապատասխան կոչում չէնքի կամ պա-
ւիթի եւ Ս. Նշան տաճարի մէջ ինկած սրտ-
հին մէջ Եփեսանէն Դօփեան տառաջնորդը⁷
1273ին կը կանգնէ քառանկիւն պատասան-
պանի վրայ կարմիր քարէ շինուած շատ պե-
ղեցիկ խաչքար մը — ԱՄԵՆԱՔԻԿԻՉ մը
(Արարատ 1887, էջ 32): «Խաչարձանի
բարձրութիւնը յատակից մինչեւ պապաթը
5.17 մետր է, պատասանպանի լայնութիւնը
միջին մասում 1.47, բուն խաչի բարձրու-
թիւնըն է 2.17, իսկ լայնքը 1.08» (Յոզսէ-
փեան, Հատուց թատի Ամենափրկիչը... էջ
65): Խաչքարի վրայ կայ Քրիստոսի մար-
մինը, ձեռքերը պամուած, թեւերը քիչ մը
հարած, գլուխը պէպի աջ թեքուած: Ու-
ղերը մեխուած են իրարու հակասակ ուղ-

⁷ Եփեսանէն Դօփեանի տնիւնը տնօրէնուած է
Ամենափրկիչի տնիւն եւ ունի սա տապանադիրը՝ Այս
է Հանդիսա Տէր Եփեսանի թաին ՊԻԴ (1375)
Աղղը. Հանդ. անդ, էջ 406, թատկանի սխալ կայ):

դաժնամբ : Թաշին հարկադրանքան թեւեքսն
տակ կը գտնուին՝ Զուապին Տիրամայրը
աջակցութիւն է Սիրայ աշակերտը — Զովհան-
նէս — ձախակցութիւն, Ս. Կուսի կցութիւն, քիչ
մը վարձով, կը տեսնուի Զովսէփ Արեւմտեան
ցին, սրտն զիմացն է Նիկոպեմաս : Ասանցմէ
դատ ներկայացուած են ասանակերպս աստ-
քեալները — ազգականի զիրքի մէջ — և ու-
րիշ աստքեալներ, սրտնք խաշկու թեւան հե-
տանշութիւն անին, ինչպէս լուսին ու
արեւ, Ազամի գտնկը :

Այս Ամենափրկիչի պատմութիւնը հե-
տեւեալ արձանագրութիւնները կը հապտ-
ղեն՝ «Շնորհաւոր սուրբ Երրորդութեան և
սգորմութեամբ սուրբ Նշանիս, և Տէր Զո-
վանէս նաւատա ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ
շինեցի զգաւթն, զգրատունա և զարհ նո-
րին տծի զպապատա զիւն և ևտա կապմեյ
զմեծածախ պահարանն ու (՞) Բրդաձորս
սուրբ Նշանին գնեցի զգեղն Բաւրա և րն-
ծայեցի սուրբ Նշիս (ասանց պատախ),
կանգնեցի զխաշս վասն արեւշատութեան
աթարակ Ամիր սպասարար պարան Սաղսնին
և զաւակաց նորա և յիշատակ անանց ինձ
և ծնայաց իմաց և կորարց և հալուար սրգո
թմա Սարգիս վարդապետի, այլ և սահմա-
նեցի Մատգարպարին իրից արարացն Բ. սպի-
տակ յէրէցն տալ և միտրանքս էտան մեյ
Չատկին ճրագալոյցն գամէն Էկեպեցիքս պա-
տարապել. կատարելէն արհնին, (Զովսէ-

փեան, Հասոց Թառի Ամենափրկիչը, Հջ 61—62) :

Թառն ԶԻՔ — 1273 — յիշատակեալն էւ տէրութեան սուրբ սխախտ թաւառի Ամիր սպասապար պարսն Սալսանին եւ Տէր Յովսէփն կանգնեցի զՊաշտ Ամենափրկիչի սպանկան պարսն Սալսանին եւ յիշատակ սպս (կրկ) խմս» (Յովսէփեան, անդ, Հջ 462, Աղպր. Հանդ. 1901, Հջ 406, Արարատ 1887, Հջ 32—35 եւն եւն) :

«Յարեւելից սուրբ Նշանի առաջ ստճարին կամ յարեւելից Նիսիսայ իւր քանն եօթն քայլաչափով բացակայ ի նմանէ կանգնեալ հոց Ջանգալատուն սխախտ, կերտաւած հրաշագան, սչինչ պակաս քան դաւադ ստճարն եւ քան պարեմական պալիքն մեծ, շքեղութեամբ եւ հոյակապութեամբ, հաստակաւոց համակ ի տաշածոյ յարձաքար վիմաց ստարին մասն նարս կխոսով շափ խաշանիչ ձեւեալ բոս գրից ծոցաւորեալ անկեամբ, վասն սրոյ եւ սթանկիւնի բոս ներքին գրից, իսկ վերին մասն մինչեւ ցծոյր ձեւսնին է քաննանկիւնի տափաքակեալ անկեամբք, անկիւնքն ծոցաւորք բոս վերին մասանց սրտաքոստ սցնչափ քաջարուհաք հարտարութեամբ են սրտեւտայարմարեալք, մինչեւ պարմացսցանել պարզեան հարտարութեան» (Թ. 239, Հջ 69) :

Արրատաշ քարերով շինուած է, քառա-

կուսի և 16 արշին երկար ու 16 արշին լայն :
Անոր խրաքանչիւր կողմը ուղիւ անկիւնով
ներս ինկած է՝ կրելով իր վրայ զեղաքան-
դակ կամար մը : Չորս սրտակր ունին մէկ կա-
կան սրտաւ հան : Ներքուստ անտիւն է :

Արեւելեան կողմը ունի երկու սրտա-
րադամաւոյց խորան , սեղաններով միասին :
Ասոնց կողքէն քարեայ նուրբ սանդուխ մը
կը բարձրացնէ ուրիշ խորան մը , սրտն կող-
քէն ալ ուրիշ սանդուխ մը կը հանէ սրահը :
Հոս չորս ամբողջական և ութը կիսասիւն-
ներու վրայ բոլորուող կամարներու առկ
կան չորս Աւետարանիչներու նախքաւած խո-
րաններ : Այս սրահին վրայ կայ զմբէթ մը ,
որ կը հանդէի ևսիւր կլոր սիրտն սխներու
վրայ :

Ձանդակատունը կտրելի է մանկ անոր
արեւմտեան կողմը շինուած սինադորդ և
կամարակապ զսնէն : Անոր ստջիւ ու մերձ
թաղուած են Յովհաննէս Սարկաւոյ (Սա-
կեան , Մատենադարան Քննութիւններ ,
Վիեննա 1922 , էջ 21—23 , Արքահամեան Ա. ,
Յովհաննէս Իմաստասէրի մատենադրու-
թիւնը , Երևան 1956 , էջ 33) , Յովհաննէս
Երզնկացի , Դատիթ Քարայրեցի , Պոպոս Հոյ-
բաղեա , Կիբակոս , Ղուկաս , Աստուածա-
սուր , Մակար , Չաքարիա բարան ևւն ևւն :
Թ. 239 , էջ 97 , Արարտա 1887 , էջ 73 ,
ևւն ևւն) :

Զանդակատունի շինել տաւած է Համայնայ տրքեպիսկոպոսը 1245ին և յայտրեքտն թէ ձեռնեքէց և ճաշակի աչք տնձ է (Հմմտ. Արդր. Հանդ. 1901, էջ 408, Արարատ 1887, էջ 70, Արձապանք 1884, էջ 628 և Տէր Մովսէսեան Մ. Հայկ. երեք մեծ վանքերի շինու թիւնները, էջ 111—112) :

Անտանի է Հայրապետ ՍԵՂԱՆԱՏԱԻՆԸ, որ քարաշէն և ընդարձակ սրահ մըն է : Ներքուստ զոյգ սիւներով և տանց վրայ բոլորուող կամարով մը կը բաժնուի երկու մասի, որոնցմէ խրաքանչիւրը վեց կիսա-սիւներու վրայ կամարներ քաղելով կը վերջանայ նախ քառակուսի և տղա ու թանկիւնի յատամաս ու մըլթով մը : Արևելեան պատի մէջ կայ կամարակապ ներսանկաւած մը, որ զեղեցիկ խաչքար մը կանգնուած է : Դասը սիւնադարպ է, կամարակապ և երկու կողմէ մէկ կտկան երկուս ու նեղ սրտաւ հաննեքով տնտուած (Հմմտ. Տէր Մովսէսեան, անդ, էջ 78) :

Իշխանադաններու և միաբաններու երբեմնի ոյս շրեղ ճաշարանը հարէն Ձիթահանքի և տղա . . . քարզանայի կը վերածուի :

Աստիճակ Համայնայայ յարեւելս կայս կաթուղիկէ եկեղեցւոյ է քերտրաքանդակ ՊԻՏԱՏԱԻՆԸ տանց սեանց շինեալ ի Յովհաննէս և ոյրոսոյսէ Դավեանց, որ կ'ըսէ ևս Տէր Յովհաննէս . . . շինեցի զգաւ թիւս, զգրա-

տունս եւ զսրահն նսրին (Արարատ 1887, էջ 68 եւ Արձապանք 1884, էջ 628⁸) :

Հաղրատի եկեղեցիներսւ եւ զտիթնէրսւ մէջ ու մերձ, ինչպէս նկատուեցաւ, գտնուած են շատ մը գերեզմանաքարեր, սրննց սակ մօտափութած են մեծ մասով մեհտաաւանին քարերարները, իշխանաւորներ, աստճնարդներ եւ երեսկի անձնաւորութիւններ : Իսկ փաքրիկ բլրակի մը հոգերուն սակ իրենց յատկեմական հանդիսար գտած են միաբաններ եւ նմանապէս արիչ անձեր : Արդ բլրակը վանքին եւ զիւղին Գե՛ՐԵԶՄԻՒՆԱՏՈՒՆՆ եղած է եւ զեւ է : Հսն եւ միւս գերեզմատան մէջ կան շատ մը խաչքարեր արձանադրութիւններով : (Արարատ 1887, էջ 173—174 եւ Թ. 239), էջ 87 ու Brosset, Description . . . էջ 38) :

Հաղրատի վանքը շրջադառնուած է հարիւր արշին երկար եւ տասնուհինյ արշին լայն հասաւ ու բոլորակաձեւ ՊԱՐԻՍՊԱՎ, սր ժամանակին ունեցած է վեց աշտարակ եւ երկու դուռ, սրննցմէ մէկը շինուած է 1246ին Համադասոյ աստճնարդի ժամանակ : Պարիսպը սակայ մասնական փլուզամի ենթար-

⁸ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (Զիթահանք) Հաղրատոյ գանդակաւան մերձ քարաշէն եւ զեղեցկաշարժար բաժանեալ յերկուս արձակ գտակարդս Հարաարաշէն կամ ժարոք եւ երկու մեծամեծ գմբէթաշարի յատմաւոր (Արարատ 187, էջ 170) : Զիթահանք այս վարժարանի մէջ երբեմն գտաւխտած է Յովհաննէս Պլուզ (անդ. էջ 170—171) :

կուտած է, բայց նաեւ վերանորոգուած : Ձայնընդարձակել ատում է Սմբատ իշխանի սրբին տեղի հոյ ներս տանելով (Արարատ 1888, էջ 169) եւ Աղղր. Հանդ. 1901, էջ 169) :

Պարխուկէն դուրս կը գտնուի վանքին ԱՂԲԵԼԻՐ, սրուն ջուրը խոցովակներով Լոյս լեանէն բերում է : Ջուրը կու գոյ կը թափի քարեայ հինդ տապաններու մէջ, սրանց վրայ շինուած է սրահ մը սրուն կամարին վրայ կը կարգադուրի. ի թաին Չէ — 1258 — հաստատում կամարակապս ի հոյր Բովհաննիսէ ի հարալ ընչից իւրաց, սրում պարմեացի Քրիստոս տալով հոյուց նարս ի յուսեպէն քարեայ եւ քանձահան ջրայն, ամէն (Արարատ 1888, էջ 171 եւ Աղղր. Հանդ. 1901, էջ 412) :

Հոյրատի վանքի պարխուկէն դուրս, սուկայն տնկէ սչ այնքան հետու, կան քանի մը շինութիւններ եւ մատուաներ, սրանք հաւանորէն մենատաանին սեպհականութիւն եղած են, զի ամանց մօտ ու մէջ ամփոփուած են Հոյրատի տաաջնարդներէն ու միարաններէն եւ նմանապէս բարերարներէն :

Այսպէս Տէրանական լերան ստորտը կայ սիրուն եկեղեցի մը, սը կոչումն է ԿՈՒՍՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՆ : Անհատանական չէ սը անոր հովանիին ներքեւ երբեմն աղքատ ըլլան կուսաններ միարաններու տաաջնարդութեամբ եւ կամ նախապէս կուսաններու վանք եղած ըլլայ (Արարատ 1887, էջ 213 եւ Արձագանք

1884, էջ 629) : Եկեղեցին զմբկթաւսը է և անսխին չէնք մըն է : Սնի պատարագամատուց պեղան, քանի մը լատամուտ և սխնար պարպ ու կամարակապ գետ : Այս պարն մերձ թաղուած են Տէր Յովհաննէս, Տէր Գրիգոր, Տէր Ստեփանոս, Սարգիս վարդապետ, իսկ անսր բաղին մէջ Յովհաննէս ու Համադասաւ սրբեպիսկոպոսները, Գէորգ, Իգնատիոս, Հանդ . 1901, էջ 416⁹ :

Պարխոսին հարաւային կողմը Սեպիկ վաքը պետին մերձ 1279ին Յովհաննէս Գոփեան առաջնորդին տաւն Բարսեղ քահանան կը կանգնէ 20ՐԱՎԱՐՔ Եկեղեցին, սրան մօտ կը գտնուին պերեգմաններ (Արարատ 1887, էջ 214 և Աղբ . Հանդ . 1901, էջ 414—415) :

Հազրատ գիւղին հիւսիսային գին կը տեսնուի կիսաւեր եկեղեցի մը, սը կանխաւ կոչուած է Ս . ՍԻՄՆ, բայց ծագովորդը պոյն սիրով անուանած է ԱՌԱՋԱՆԻՍ Եկեղեցի իբրեւ թէ Ս . Լատարարիչը պոյ կողմեր չըջած տաւն բոլոր եկեղեցիներէն յատաջ պոյ շինած ըլլայ : Անսր հարջը կան բաւական թաւով խաչքարեր և սրճանադրութիւններ (Արարատ 1887, էջ 217) : Նոյն

⁹ Վերջին շրջաններուն անստանի կատարաւ էր Ս . Ստեփանոսի վանքը (Թիֆլիս) սրան միարանները լաւ պարձուելաթիւն կ'ունենան (Արեւելք 1894, թիւ 3119, 3121 և Պոյիկեան, Արարատ-Կովկաս, Բ . էջ 274—275, և ն) :

դիւղի արեւմտեան—հարաւային կողմը կանդ—
նուած է Ս. ԱՍՏՈՒՎԵՐԱՅՆԻ մատուոք —
սովորաբար յարջորջուած Ս. ԿԻՐԱԿԻ, որ
նմանապէս իր շուրջը ունի մեւեարներու
հանդստարաններ (անդ, էջ 214 եւ Աղղր.
Եւն Եւն: (Աղղր. Հանդ. 1901, էջ 414):

Հազրատ ունցած է շատ մը սրբաթիւն—
ներ, որոնցմէ անուանի է Ս. Նշանի մա—
սունքը (Հմմտ. Աղղր. Հանդ. 1901, է—ժ.
էջ 418—419. որչաք եմ չեշտեյ որ այս ամսո—
ղբէն մեծ մասով քաղած եմ Հազրատի նկա—
րագրութիւնը):

Աստուածեան եւ բարեկարծութիւններ
րնելու մէջ իրարու մրցակից թաղաւորներ
եւ իշխաններ իրենց բարեակը ու կրօնաւէր
աիկիւններով, Եպիսկոպոսներ եւ վարդա—
պետներ իրենց հպատակներով եւ հաւատա—
ցեալներով Հազրատը հիմնեցին, դարդացու—
ցին եւ նախանձելի վիճակի հաւացուցին: Սա—
կայն քաղաքական անցուղարձեր եւ անն—
պաստ սպարապաններ, նաեւ անպարտաճանաչ
անձեր պատճառ եղան, որ շէնքերը փլասուին,
քանդուին, անշքանան եւ տապելի գրու—
թեան մատնուին: «Արձապանք» կը գրէր
«Հազրատի հռչակաւոր վանքը իր ներկայ
քայքայման մօտեցած գրութեամբ այցելուի
արտատուքն է շարժում» (1884, էջ 649):
Բայց պէտք է բռնի որ խնամուղ եւ նորոգող
ձեռքեր անպակաս եղան են:

Բարեբաւասօրէն Սովետական կուսակա-
րութեան կողմած ճարտարապետական Յու-
շարճանների Կոմիտէն նկատողութեան տուած
է նաեւ Հազրատի Ազրիբը, Ս. Նշան Եկեղե-
ցին, Փամատունը, Համադասը, Ս. Գրիգոր
Է. Ս. Առատածածին Եկեղեցիները, Գրա-
տունն ու Սեղանատունը Է ջանադած է դա-
նանք վերանորոգել Է կարծանումէ փրկել
(Էջմիածին 1953, Թ. ԺԱ—ԺԲ., էջ 52¹⁰) :

«Էջմիածին» Ամսուրի համաձայն՝ Հազ-
րատի Ազրիբը՝ 1258ին, Ս. Նշան Եկեղեցին՝
Ժ. դարուն, Փամատունը՝ 1161ին, Է
1201ին, Մատենադարանը՝ ԺԳ դարուն Է
Սեղանատունը՝ միւսնայն դարուն, Համա-
դասը՝ 1257ին, Ս. Գրիգոր՝ 1025ին Է Ս.
Առատածածին՝ ԺԲ. դարուն չինուած Էն.
(անդ, 1953, էջ 52) : Խոյ Լուսնեանց աննոց
չինութեան պատկերը կը գտնուի Աւագ Ս.
Նշան՝ 967, Փամատուն՝ 1185, Ս. Գրիգոր,
Ս. Առատածածին Է Համադասը՝ 1257,
Նշարախոյ կամ Մատենադարան՝ 1260,
Սեղանատուն Է Կուսանոց անապատ՝ 1279,
Ջղրաչէն՝ 1195, Ս. Կիրակի 1188 թուական-
ներուն (Ազգ. Հանդ. 1901, Է—Ը, էջ 396) :

¹⁰ Յայտնուորքի համեմատ Հազրատի ծեր միա-
րան Յովհաննէս փարգապետը Շահարաթ քով Աւագ-
հան կ'անցնի ծպտուած Է Պարթիկներէն հան գերի առ-
բուած Ս. Նշանը կ'ունէ Է. շատ մը պատարութիւն-
ներու գիծադրուելով դաշն անկարտատ կը հասցնէ իր
Էրեւնի տեղը (Ս. Նշանի մասին հմտ. նոր Դար
1891, Թ. 49—50) :

Հաղորատի շինքերու նկարագրութիւնը
 և. նմանապէս պատմութիւնը շատ ստեղծ
 պրշի նիւթ եղած են և. սկստք էին ըլլալ
 իրենց կարեւորութեան համար : Անտեսելով
 մատենագիրներու և. հին պրագներու հատ-
 րնտիր տեղեկութիւններն ու նկարագրու-
 թիւնները հոս կը բաւականաւոր յիշելով
 վերջին շրջաններու սցին պրութիւնները,
 սրտնք թերթերու և. պրքերու մէջ լոյս տեսած
 են : (Անոնցմէ քանի մը հատը Բէյրութի մէջ
 հակառակ ջանքերուս աչքի առջեւ չեմ կըր-
 ցած ունենալ և. ոմանցմէ ալ օգտուած եմ
 ցանոնք նմանատիպ յուսանկարել տալով) :

Ջալալեան Ս. , Ճանապարհորդութիւն ի
 Մեծն Հայաստան , Ա. , Տիբիս 1842 ; էջ 58 :

Ինճիճեան Հ. Ղ. , Նոր Հայաստան , Վե-
 նետիկ 1806 , էջ 279 :

Երզնկեանց Ռ. , Արարատ , Ամսագիր ,
 1886 , էջ 444 , 498 , 518 , 1887 , էջ 23 , 68 ,
 168 , 213 , 256 , 300 և 339 (նոյնը Հնախոսա-
 կան տեղագրութիւն Հաղրատայ , Վաղարշա-
 պատ 1886) :

Լոյս , Նոր Նախիջևան 1911 , Թ. 99 ,
 1912 , Թ. 40 , 41 և 49 :

Արձագանք 1884 , էջ 627 , 1888 , էջ 517 ,
 522 , 570 :

Լուսայ 1900 , էջ 247 . 1901 (Բ.) էջ 165
 և 442 և 1898 (Ա.) 261 :

Հովիտ 1911, Թ. 35 (Հջ 557) և 1914
Թ. 9 (138) :

Նոր Դար 1901, Թ. 49—50 :

Մեղու 1860, Թ. 10 :

Ճսաքսոյ, Բ. Հջ 121 :

Աղղաղրական Հանդէս 1901, Է—Ը, ,
Հջ 272 :

Արարատ 1901, Հջ 271 և 337 :

Յովսէփեան Գ. արքեպ., Նիւթեր և
ուսումնասիրութիւններ Հոյ արուեստի և
մշակոյթի պատմութեան, Պրակ Լ., Երու-
սաղէմ 1935, Հջ 40 :

Տէր Մովսէսեան Մեսրոպ Մազիատրոս
արքեպ., Հոյական երեք մեծ վանքերի Տա-
թևի, Հաղարծնի և Դադի եկեղեցիները և
վանական շինութիւնները, Երուսաղէմ 1938 :

Կսուռնի Հոյոց աշխարհին, սամսոյի, ,
1862 (Գ) Հջ 305 կամ Թ. 518 Ձեռագիր
Վիենն. Մխիթարեան մատենադարանի
(Հմմտ. Տաշեան, Մայր Յույ., Հջ 984) :

Յովհաննէս Ղրիմեցոյ Պատմութիւն
Հոգևորական վանից Հաղրատոյ Ս. Նշանի
կամ Թ. 239 Ձեռագիր Ս. Ամենափրկչեան
վանքի Մատենադարանի և Նոր Զուգա :

Մելիքսեթ Բէկ Լ., Վարդապետք Հոյոց
հիւսիսային կողման, Թիֆլիս 1928 :

Մելիքսեթ Բէկ Լ., Վրաց աղբիւրներ

Հայաստանի և Հայերի մասին (Ա., Բ., Գ.
Հտր.) ևն ևն :

Кавказская Старина 1872-3 № 1, 2,
(Еризовъ).

М. Brossetի երկերը, մանաւանդ անոր
Description... (Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1957,
Հջ 419—420) :

ՀԱՂԲԱՏԻ ԲՈՒՋՆՈՐԳՆԵՐԸ¹

Հաղրատի առաջնորդներու շարքն ու պատմութիւնը կրնանք սկսիլ խրաչնելով Յովհաննէս Ղրիմեցիի խօսքերը «Առ յրումն բովանդակութեան կարգի ախոռոց համօրէն առաջնորդոց Հաղրատոց, որք միանգամ ի սկզբանէ եւ այսր յաջորդեցին յայս ախոռ, յարվս տաժանեցաք, բայց յանհնարից եղև զիւտ ամենայնին, ուստի ի շարակարգութեան աստ նոցին, ի միջոցս ինչ ժամանակաց, մանաւանդ ի չորեքտասան եւ ի հնդկատասան զարու պակասին ոմանք յառաջնորդոց, որք թերևս յապա ժամանակս եկեսցեն ի յայտ ի հին պատմադրաց, որք ոչ եկին ի ձեռս մինչև ցայսօր կամ յարձանադրաց այլոց վանորէից կողմանց եւ կամ մանաւանդ ի մատենէն անտի յիշատակարանաց յորժամ ի յայտ եկեսցէ ուրեք (շատ կարեւոր է այս տեղեկութիւնը, որ կը յայտնէ ու կը վկայէ թէ Հաղրատ ունեցած է իր պատուանդիրքը), եւս եւ յարձանադրոց խաչարձանաց եւ մա-

¹ Հաղրատի հիմնարկութեան պատմութիւնը եւ իրանի մը կարեւոր գիտելիքներ նկատի առած եմ Ստանահինի մասին գրած առեւնս (Հմմտ. վերք էջ 85) :

Հարձանաց ամանց եղելոց ի կալուածս Հաղ-
րատաց աստ եւ անդ յանկոխ վայրս բազմա-
խիտ անաստաց խորածորաց եւ յերանց եւ
մասնաւորապէս առ աւերակօք կամ առ աե-
ղեօք Հնապոյն խրճիւաց եւ ճղնարանաց նախ-
նի միանձանց Հաղրատայ, որոց ամենայնի
զհետ կրթիլ անձամբ եւ զննել աչօք չյաջողե-
ցաւ մեղ» (Թ. 239, էջ 105) :

Կարելի է ըսել թէ Հաղրատի առաջնորդ-
ներու կամ վանահայրերու պաշտօնապիւրքը
եւ անոնց պատմութիւնը կը պարտինք Յով-
հաննէս Ղրիմեցիի, որ ջանացած է հնարա-
ւորութեան սահմանին մէջ կատարելալ պարծ
մը երեւան հանել, այդ յաջապութեամբ պիտի
պատկուէր մասով, եթէ իր ակնարկած Գա-
ւապանապիւրք—մատենանը աչքին առջեւ ու-
նենալ կարենար : Անոր գրութենէն մեծապէս
օգտուած են եւ պատկաներ յրացնել աւսխալ-
ներ սրբադրել ջանացած են երզնկեան (Արա-
րատ 1888, էջ 262—265 եւ Brosset, (De-
scription . . . էջ 71) :

Հաղրատի առաջին առաջնորդը կը ներ-
կայանայ Սիմէոն, որ զիտէ խահմօրէն կա-
ռավարել ըստմութիւ միարաններ. «Յաւուրս
սորս շինեցան կրօնաւորանոց ճղնաւորա-
կանաց տեղիք Սեւաւորպեաց աշխարհին հա-
ւասարակեացք, միարանաւանք ըստ յաստջ-
ասացելու կանոնին սահմանադրութեան
որոյն Բարսպի, որոց երկուցունց տեղեացն
անուանք Հաղրատ եւ Սանահին հանդէպ մի-

մեանց, միակրօնք ի տան Աստուծոյ արանց
 Շ. ոց: Եւ տաաջնորդ Սանահնի՝ Յովհաննէս
 Գիւնական այրն Աստուծոյ, իսկ Հաղրատայ
 Սիմէոն ճգնագրեաց ծասայն Քրիստոսի» (Ա-
 սողիկ Պամ. էջ 181): Նոյնը կը հաւատալէ
 Յովհ. Ղըրմեցի աւելի ընդլայնելով «Բայց զի
 Խոսրովանոյշ թաղուհին արդէն նախ քան
 զաւարտումն շինութեան սխախտ իբր տասն
 ամօք յատաջ վախճանեալ էր, որպէս երեւի
 յարձանադիրս անախ որքին մենաստանի,
 որաւ է գնել, թէ նա անդէն ի կենդանու-
 թեան իւրում որոշեաց լինել տաաջնորդ Հաղ-
 րատայ զՍիմէոն, վասն որոյ եւ ի սկզբանէ
 ճիմարկութեան մինչեւ զաւարտումն շինու-
 թեան տաճարին եղեւ նա ինքն Սիմէոն անմի-
 ջական հոգարարձու եւ աշխատակիր ի շի-
 նութեան անդ, որպէս զուցանէ ինքն յար-
 ձանադրի իւրում յասելն՝ Ի ՆՅ թուականիս
 (991) Սիմեոն հայր եւ Տիրանուն երէց շի-
 նեցաք եկեղեցիս Սմրատայ եւ Գուրգէնոյ
 յիրկութան: Եւ այսպէս Սիմէոն եղեւ ոչ մի-
 այն տաաջին վանահայր կամ տաաջնորդ սխա-
 տիս, այլ եւ անընդմիջական սրտաճառ շինու-
 թեան նոցա րոտ հոգարարձութեան կամ ըստ
 վերակացութեան» (Թ. 239 էջ 10): Ուստի
 եթէ խորհինք թէ Սիմէոն ճիմարկութեան
 տարիէն սկսած՝ տաաջնորդութիւն ըրած յը-
 լոյ, այն ատեն քառասուն տարւոյ տաաջնոր-
 դութիւն մը պիտի ընդունինք, իսկ եթէ
 991ին սկսած՝ այն ատեն շատ աւելի

նուազ : Վերջին տնդամ կը յիշուի 1005 թուականի արձանագրութեան մը մէջ² :

Կորովի անձ է Սիմէոն որ կրնայ առաջնորդել, դարդացնել ու շէնցնել : Անոր աջակից եղած է Տիրանուն, որուն մասին դժբախտաբար սակաւ տեղեկութիւն ունինք :

ՏՐԲԱՆՈՒՆ 996ին Սիմէոնի յաջորդ կը նշանակուի «Արարատ» ամսագրին մէջ (1901, էջ 279), սակայն չէ ըսուած թէ ինչ հիման ու տուեալի վրայ : Մինչ Յովհաննէս Ղրբիմեցի կը գրէ «Յետ Սիմէոնի անմիջական յաջորդութեամբ երեւի նոտեալ առաջնորդ ուխտիս ՅովկԱէփ վանահայր» (Թ. 239 էջ 106) : Եւ այս է Ճիշդը, զի 1008ին գրուած արձանագրութեան մը մէջ յատակ կայ «Ի ՆՅէ ի թաղաւորութեան Դութի եւ ի հոյրութեան Յովսէփայ եւ Մեսրոպ կանգնեցի զսուրբ Նշանս յախտիս Հոյրատայ» (Թ. 239 էջ 106 եւ Արարատ 1886, էջ 522) :

Անոր յաջորդներու անունները մեզի չեն հասած : Տառնեակ տարիներ յետոյ Երզնկեանի համեմատ իրարու կը յաջորդեն 1068 ՍԱՐԳԻՍ Ա.

² Աս արեւմտեան որմով մատրան Ս. Սիմոնի «Ի ՆՅԴ» (1005) թուիս ի հոյրութեան Սիմէոնի եւ Աթանազիոնի եւ Փիլաքսոն կանգնեցաք զսուրբ խաչս ի փրկութիւն հոգւոց մերոց եւ ամենայն երկրպագուոց իւրոց եւ ազնականութիւն թաղաւորիս մերոց Դութի» (Թ. 239, էջ 106, Brosset, էջ 42, Արարատ 1887, էջ 217) :

1086 ՍԱՐԳԻՍ Բ. արքեպիսկոպոս³

ՅՈՎԱԿԻՓ արքեպիսկոպոս, Դաւիթ թաղաւորի ժամանակ,

ԲԱՐՍԵՂ արքեպիսկոպոս, Թաճար թաղաւորի կառավարութեան շրջանին,

ԴԷՈՐԳ արքեպիսկոպոս, Ներսէս Շնորհալիի կաթողիկոսութեան ատեն,

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԷՈՐԴԻ, Գրիգոր Տղայի հայրապետութեան շրջանին,

եւ ապա ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱԼԱԳ. եւ հասկ յետոյ ԴԱՒԻԹ ՔՈՒՅՐԵՐԵՅԻ եւ անկէ վերջ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա., Քաւերսդի՝ Զաքարէ եւ Իսանէ իշխաններու (Արարատ 1887, էջ 263) :

Այս անուանացանկը սրբազրութեան կը կարօտի :

Թէ 1068ին Հայրառաւանդած է Սարգիս անուն տառջնորդ մը եւ ապա թէ անոր յաջորդած ըլլայ ուրիշ Սարգիս մը, այդ չենք կրնար հաստատել, բայց զիտենք որ 1082 Հայրառաւանդենայ Սարգիս արքեպիսկոպոս վանահայր մը : Մխիթար Անեցի (էջ 106) եւ Կիրակոս Գանձակեցի (էջ 56) կը հաղորդեն թէ Հայրառաւ մէջ 1082ին տեղի կ'ունենայ ժողով մը եւ հոն Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսը կաթողիկոս կ'ընտրուի՝ յարմար դատուելով : Հայրապետական ձեռնադրութիւնն ալ կը կատարուի նոյն վանքին մէջ եւ կարելի է

³ 1068ին յիշուած Սարգիսը եւ 1082ին եպիսկոպոսացած Սարգիսը, որ մինչեւ 1089 ստոյգ կը յիշուի, գուցէ միեւնոյն անձն ըլլան :

մատածել՝ թէ այդ օրը սրբան շատ ժողովուրդ
հաւաքուած էր հոն, ուր Կիւրիկէ թաղաւսըն
եւս իր արքունիքով փութացած էր: Քանի մը
օր յետոյ ուրիշ ճոխ հանդէս մը տեղի կու-
նենայ եւ այդ՝ Հաղբասացիներու համար
աւելի հաճելի է, զի Կիւրիկէ թաղաւսը իր
զրան երկըր Սարգիս Հաղբասի եպիսկոպոս
ձեռնադրել կու տայ «Էւ յայնրմ հետէ եղև
աթիս եպիսկոպոսի» (Կիր., էջ 56): Յովհ.
Ղրիմեցին կը դրէ—ամփոփելով սրտամայր-
ներս. տեղեկութիւնները. «Նոյն բնիկ թե-
մորայք նորա եւ տպա սկսան բնդարձակիլ ի
ժամանակն անտի, յսրում այս մենաստան
եղև. արքեպիսկոպոսութիւն յասրա կաթու-
ղիկսութեան Գրիգորի Վկայասէրի եւ թա-
ղաւսութեան Կիւրիկեայ արքայի Բաղբա-
սունայ, որ նստէր ի Լօռի: Քանզի նորին
Վկայասիրի հաւանութեամբ իրրև. ձեռնա-
դրեցաւ ասանն ի Հաղբաս քեռորդի ներս
Բարսեղ արքեպիսկոպոս Անի քաղաքի ի Յով-
սէփայ կամ ըստ այլոց ի Ստեփաննոսէ Կա-
թուղիկոսէ Աղստանից կաթուղիկոս արեւել-
եան Հայոց, յամի Տեառն 1082 եւ Հայոց ՇԼԱ,
նոյն երկու կաթուղիկոսունք ապա ի նմին
ժամանակի հրամանաւ վերոյիշատակեալ

⁴ «Ի ՇԼԵ Թուականիս (1086) եւ Տէր Սարգիս
առաջնորդ սուրբ աւխտիս Հաղբասոց շինեցի զջրա-
ղացս եւ արարի տպասպայ, արկի եւ զայգիս,
անկեցի եւ զզրախոս զանազան մրդարեւաք ի փառս
սրբոց Նշանին եւ ի վայելումս ասնն Հաղբասոց...»
(Թ. 239, էջ 154, Արարատ 1887, էջ 219):

Կիւրիկէ արքայի զՍարգիս աւագ երէց արքունի զբան նորին Կիւրիկայ ձեռնադրեն միանգամայն արքեպիսկոպոս Հաղբատայ եւ հաստատեալ զայս վանք՝ յինկէ աթոռ մեծ, ընծայեն սմա թեմոս ընդարձակս ի վիճակաց իւրեանց երկաքանչիւր կաթուղիկոսունք» (Թ. 239 էջ 99 հմմտ. Մովսէսեան Հ. Ղ. Լօսիի Կիւրիկեան թաղաւսրներու պատմութիւնը էջ 53—54) : Սարգիս կ'ըլլայ ձեռնեղէց եւ ժրաջան տառջնորդ եւ կը ստեղծէ հաստ-թարեք տղերներ : Հետամուտ կ'ըլլայ միաբաններու բարօրութեան եւ հանդարտութեան (հմմտ. Թ. 239 էջ 107, Արարատ 1886, էջ 489 1887, էջ 219. Brosset, էջ 43) :

Հասած է մեր ձեռքը «Մեծամեծ կայսերաց թուղթ, որ կան հանդուցեալ ի Հաղբատ յառահայիքն այնք» (Լուսնայ 1898, Ա. էջ 260—264) :

Անոր վերջաւորութենէն սկսինք եւ սկիզբը դանք : «Նմանապէս հաստատ պահօգքն եւ կատարողքն սորին եղիցին օրհնեալք յԱստուծոյ . . . յաւիտեանս յաւիտենից ամէն : Գրեցաւ ի թուին Հոյոց հինգ հարիւր եւ երկու տասանին :» Որ է ըսել 1063ին : Իսկ սկիզբն է «Ի ժամանակս թաղաւսրացն Յունաց Միքայէլի, Վրաց Բաղբատունեան Բաղարատին եւ որդւոյ նորին Գէւորգեայ եւ Հայոց Գաղկայ եւ որդւոյ նորին Սմբատայ եւ որդւոյ Աշոտեան Բաղբատունւոյ եւ Աղուանից Կիւրիկէի եւ որդւոյ նորին Ոնորիտի եւ

Ներսէսի որ միարանութեամբ և սիրով պատրաստեցան երթալ ի Պարս ի սպաս Մէլիք շահ մեծ թագաւորին . . .» (որ գահ բարձրանալէ վերջ կը ցանկաց քրիստոնեաներու հետ լուսաբարեութիւններ մշակել և իր հաւատարիմ պաշտօնեաներէն Արդուլ գեսպան կ'առաքէ «սո ի գնալ ի դուռն մեծ թագաւորին») : Այս՝ տեղի ունեցած պիտի ըլլայ սրբմն 1063էն յատաջ, մինչ իրականին հաւանօրէն կատարուած ըլլալու է 1089ին : Սակայն կանգ տանենք աստջին թուականէն յատաջ :

Արդ Բիւզանդիոնի գահին վրայ կը գտնենք Միքայէլ Զ. 1056—1057, Իսահակ Ա. 1057—1059, Կոստանդին Ժ. 1059—1067, Ռամանոս Դ 1067—1071 և Միքայէլ Է 1071—1078 (և յետոյ չատուչ՝ Միքայէլ Ը (1261—1281) : Հետեւաբար երկու Միքայէլներն ալ չեն կրնար նկատի տանուիլ, զի մէկը 1063էն յատաջ և միւսը 1089 էն յատաջ մեռած են : Վրացիներու Բագարատ թագաւորը և իր որդին (յոյժ հետաքրքրական է սրղիններու յիշատակութիւնը, դուք չեղտելու համար թուղթին վաւերականութիւնը և նմանապէս յաջորդներու և ժառանգներու համամատուցութիւնը) Գէորգ ժամանակակից են. (մէկը՝ կը թագաւորէ 1027—1072 և միւսը՝ 1072—1088, նայն իսկ թերեւս 1089) : Յետոյ գրուած են Գաղիկ և անոր որդին Սմբատ թագաւորները : Բոլորովին սխալ է եթէ հաս տկնար-

կէլ ապաւում ըլլան Գագիկ Ա. (989—1020) եւ Յովհաննէս Սմբատ (1020—1040) : Աւելցաւ ք նաեւ Գագիկ Բ. Բագրատունի զժրախտ գահակալը, ուստի հարկ է մտածել որ հոս ակնարկուած Գագիկ թագաւորը Կարսի գահակալն է (1029—1064) որ ունեցած կ'ըլլայ Սմբատ անուն որդի մը : Իսկ Ազուանի ք Կիւրիկէ թագաւորն է՝ Կիւրիկէ Ա. որ 1048—1089 կ'իշխէ, սակայն թէ սա՝ Ոսորիս եւ Ներսէս անուն որդիներ ունեցած ըլլայ՝ այդ կը վկայէ այս թուղթը, մինչ անոր որդիներ են Դաւիթ թագաւոր Մածնաբերդի, Արաթ թագաւոր Տաւուշի եւ Ստեփանոս Եպիսկոպոս (հմմտ. Մովսէսեան Հ. Ղ. Լօսիի Կիւրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, էջ 49—62) :

Արդ այս թագաւորները համաձիտ համաշունչ կը ցանկան ինքնուրոյն Մելիք Շահ սուլթանին այցելել եւ անոր բարեկամութիւնը շահիլ (հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 118, Վարդան, էջ 169) «Եւ այնու միարանութեամբ Եկին ի պատն սրբոյ եւ մեծի վանիցն Հաղբատու ի տգաչել զԱստուած եւ զսուրբ Նշանն տէրանական՝ թերեւս օգնեսցէ եւ յաջողեսցէ զճանապարհս նոցին մտղթանօք արքայիսկապաւին Հաղբատայ եւ խոստացան արեամբ ներկեալ սուրբ Նշանին Քրիստոսի խոստմունս եւ բնծայս մեծամեծս ...» (անդ էջ 261) : Յաջողութեամբ կը պսակուի անոնց սցար եւ անոնք զոհ արամբ կը վերադառնան

Հաղրատ , որ կը գտնեն «Յայնմ ժամու եւ երկու կաթսիկոսք Հայոց Բարսեղ եւ Ազուանից Ստեփաննոս սրբ եկեալ էին ի թաղումն հանդսցեալ արքեպիսկոպոսին Հաղրատոյ . . . եւ ընտրեցին անդ քահանայ ոմն ի յառաջագրութեան տանն Հաղրատոյ , Գաղիկ արքայի սուրբ եւ փրկիսովոյ խաղաղ եւ ամենայն ատաքինութեամբ զարդարեալ Բարսեղ անուն եւ հրամանաւ երկու թաղաւորաց կաթսիկոսքն ձեռնադրեցին զքահանայն ի յատաճնարութիւն որոց ժանիցն Հաղրատաւ» (անդ էջ 262) : Ուրեմն Բարսեղ կաթսիկոսքը համանուն Բարսեղ քահանայ մը Հաղրատի արքեպիսկոպոս առաջնորդ կը ձեռնադրէ , մինչ Կիրիկէի դրան երէցը Սարգիս է , որ այդ պաշտօնին կը կոչուի եւ ոչ թէ Գաղիկի սուրբ քահանան Բարսեղ :

Այս վերջին պարտպան , թաղաւորներու անունները եւ անոնց գահակալութեանց թաւականները եւ ուրիշ տուեալներ կը ցուցնեն թէ «Մեծամեծ կայսերաց» այս թուղթը անվաւեր է եւ խմբագրուած է Հաղրատի կայսածներն ընդլայնելու եւ գտնոնք թշնամիներու զէմ պաշտպանելու համար :

Կիրակոս Գանձակեցի Սարգիսի յաջորդ կը նշանակէ Գէորգ «Եւ յեա Սարգիսի Գէորգ» (Պատմ . էջ 56) , զոր կը մեկնեմ Սարգիսի աչքի դարնալ , անուն ունեցող յաջորդներէն՝ Գէորգ : Կու ստամ այս մեկնութիւնը , զի Սարգիսի մահէն յետոյ (հաւանօրէն հանդիպած

1089) էն քանի մը տարի վերջ՝ մինչեւ Գէորգ Երկրորդի ժամանակամիջոց կայ, ինչպէս Յովհ. Ղրիմեցի ալ ուշագիր եղած է, երբ կը գրէ «Կիրակոս ցուցանէ զսա (Գէորգ) լինել յաջորդ Սարգիսի յասկն եւ յեա Սարգիսի եղեւ եպիսկոպոս Գէորգ : Բայց յայտ է թէ ի մէջ սորա եւ նորա է միջոց Երկրորդի» (Թ. 239 էջ 108) : Եւ ինքը Յովհ. Ղրիմեցի կը գնէ յաջորդ Սարգիսի Յովհաննէս Ա. (անդ. էջ 107) , որուն համար կ'արտայայտուի «Երեւի յաջորդեալ պատաճնորդութիւն ախտիս զկնի Սարգիսի, բայց թէ Ե՞րբ, անյայտ է. յիշատակի միայն ի ատպանադրի իւրում սա եկեղեցեաւն Տիրամօր պստկս՝ Այս է հանդիսա Տեառնն Յահանիսի : Զսա համարիմ այն յարայ աւուրս Գաւիթ արքայ Վրաց բնծայեալ ախտիս զեօդ մի եւ սղիս բոտ արձանադրին, զոր եղաք ի Գլ. եւ. յարում արձանադրի անուն ատաճնորդի զլիսովին եղծեալ զոլով, այսչափ ինչ գրուած զնմանէ Երեւի ամբողջ Գրեցաւ. զիրս յարքեպիսկոպոսութեանն ատաճնորդի Հաղբատայ, որ է Եղբայր Գրիգորի ի թաւին ԾՀ... այսչափ : Եւ բոս այսմ համարի սա ինքն Յովհաննէս յաջորդ Սարգիսի եւ միանգամայն նախորդ Գէորգայ» (անդ. էջ 107—108) : Հարկ է զիտել որ վերայիշեալ պատճառադիրք կրնայ Յովհաննէս եպիսկոպոսի մը ըլլալ որ Հաղբատի ատաճնորդ չէ եղած եւ կամ նայն իսկ եթէ ատաճնորդի մը՝ կրնայ նա եւ յեաին շրջանի մը ատաճնորդի մըն ալ ըլլալ

ևս դարձեալ չէ կարելի հաստատու հաստատել որ երկրորդ արձանագրութեան մէջ եղծուած տնտէնը՝ Յովհաննէս ըլլայ, զի Գրիգոր կրնայ աւրիչ անունով եղբայր մը եւս տնեցած ըլլալ:

Յովհաննէսով կարելի չէ Սարգիսէ մինչեւ Գէորգ երկարող ժամանակը յեցնել: «Արարատ»ի մէջ (համառ. վերը), ինչպէս յիշինք, կը արտի Յովսէփ արքեպիսկոպոսի մը տնտէնը Սարգիսէ վերջ, բայց չէ նշանակուած թէ ի՞նչ հիման վրայ: Նաեւ այժմէն իսկ բռնք որ՝ Յովհ. Սարկիսապ եւ Դաւիթ Քորայրեցի Հաղրատի տառջնարդ չեն եղած: Այս՝ եղած են աչքասու զէմքեր, սակայն այդ չ'ենթադրեր որ տառջնարդ ալ եղած ըլլան: Յովհաննէս Սարկիսապի մասին արդէն այսուր պիտի խօսիմ:

Անցնինք արդ Գէորգի, որուն համար կ'ըսէ Յովհաննէս Ղրիմեցին «Երեւելին իմաստութեամբ եւ սրբութեամբ, նստի տառջնարդ Հաղրատայ, բայց թէ ե՞րբ՝ տնայտէ յարձանադրայ, նաեւ ի պատմութեանց...: Սոյն այս Գէորգ տառջնարդ էր ժամանակակից Շնորհալույն Ներսէսի, ընդ սրտմ տնեյով բնտանութիւն մեծ, թղթակցութիւնք յայտլ ի միջի առ միմեանս եղեն չորջ զթատկանուս ՈԺԵ եւ զամառ Փրկչին 1166: Յիշատակի ի պատմադիրս արարեալ սորին Գէորգեայ եւ զմեկնութիւն Եսայեայ մարդարէութեան ի թաւին ՈԻԲ յամի ՏԵ-

կաննների գերեզմանների վերայ կանգնած աղօթատունը Ուլի — 1185 — թուին եւ այն երեք առաջնակարգ գեղեցկութեամբ խաչերը, որ հաստատուած են այդ շէնքի արեւելեան պատին» (Յովսէփեան, անդ էջ 66) :

Հետեւեալ յիշատակադրութեան մէջ Բարսեղի մասին կան կարեւոր տեղեկութիւններ՝

...Յոյժ քղձիւ եւ յաւէտ տարփմամբ անձկոյ ի վազուց ժամանակաց տոչորեալ այսմ աստուածահրաշ վարդապետութեան սիրով սրբոյն Բարսղի, սուրբ ուխտս Հայրապետաց ... ոչ գրեալ եւ ոչ ստացեալ ումեք զայս գիրս եւ ամենափարթեամ գանձարանս այսմ ուխտի ոչ ունէր զսա, որոյ թերութիւն գիրն խնդրէր լրումն, որ պահիւր համանուանս իւրոյ Տեառն Բարսղի արհիւղիսկոպոսի աստուածարնակ այսմ սրբաբանիս ... որ եկեալ ի գաւառէն Սաշենոյ ... յաջորդեալ զաթոս Տեառն Գեորգեայ ամենայնիւ առաւելեալ քան զառաջինսն ի փոյթ շինութեան սրբոյ ուխտիս : Քանցի թէպէտ եւ էր ի հարց եւ ի հաւուց յազատաց եւ եւս առաւել զայր արժանաւոր մեծի գովութեան վասն հպույ անարատութեան եւ փորոց մաքրութեան, սրով եւ կոչեցաւ իսկ յայս յաթոս ըստ վկայելոյ թաղաւորիս եւ համայն ազատաց, այլ եւ ճշնաւորական զասու կրօնաւորաց եւ յամենեցունց եղեւ պատուեալ ըստ արժանոյն : Եւս առաւել ի մեծ Ամիր

սպասարարէն յիւանէէ եւ ի զուգակցէ նորին ի բարեակէր թաղուհւոյն Ռուսուպանայ . . որ ցուցանէր զգութ չարց իւրոց եւ նարոզէր զիւրայ նախնեացն սէր առ ամենեւին առ հետաւոր եւ մերձաւոր ուխտս սուրբս : Քանզի ամենայն տեղի , որ ի նախնեացն սորա շինեալ էին , եւ նուազեալ յետոյ , ի սորա աւաւրս պայծառանային եւ նարոզէին վերստին , եթէ ի մերում գաւառիս եւ եթէ . . . Քանզի յամենայն տեղի շինութեան . . . Իւանէի տան սորա հասանէր եւ սա ջանայր զի զիւր նախնեացն շինեալ եկեղեցիսն պայծառացուցէ , որ եւ կամեցաւ զգերեզմանս ասաջնոց թագաւորացն որ ի սուրբ ուխտիս ասուել զատուել եւ պայծառացուցանել , վասն որոյ եւ զսուրբ ուխտս ի ձեռն Տեառնս Բարսղի եւ սա ելից բնոյ այլ թերութեանցս բաղմաց եւ զայսմ զբոց պակասութիւն եւ հաստատեաց ի սուրբ տեղւոջն . . .

Գրեցաւ զիրքս ի թաւականիս հայոց նորումս ԶԹ—ՏԾ (1172) . . . Գրեցաւ ձեռամբ Սարգսի նուաստ զբշի եւ ախմարի եւ յետին աշակերտի եկեղեցւոյ սրբոյ ուխտիս . . . Կազմեցաւ ձեռամբ Յովսէփոյ վարդապետի եւ եղաւ յարկեղ սրբոյ նշանիս ⁶ . . . » (Հայաստանի պատմութիւն , Գրեցաւ . . .)

⁶ Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «Գրեցաւ աստաւածային տառս ձեռամբ նուաստ զբշի Գրիգորոյ ի մայրաքաղաքիս Հայրապետ յատջնորդութեան Տեառն Բարսղի , զոր սկիզբն արարաք զարարածոց մեկնութիւն , զոր ոմն ի վարդապետաց եկեղեցւոյ համաստեալ էր . . . » (Ջարրհանէլեան , Մատենա-

պատում, Բ. էջ 382 եւ Զարրհանէլեան, Մատենադարան էջ 339 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ. Ա էջ 407 եւ Սարգիսեան, Մայր ցուց. Բ. էջ 1267—1268) :

Այս շրջաններուն տեղի կ'ունենան Գրիգոր Տղայի եւ Ներսէս Լամբրոնացւոյ թղթակցութիւնները : Այս է՝ Գրիգոր Տղայ Հաղրատացիներու եւ Սանահնիցիներու յորդոր կը կարգաց եկեղեցական միութեան, իսկ Ներսէս Տարսոնի եպիսկոպոսը անոնց, մանաւանդ Գրիգոր Տուռէսրպւոյն մասին աննպատ կ'արտայայտուի (Հմմտ. Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ Նամականի, Վենետիկ 1865 էջ, 5, 53 եւ 207) :

Յովհ. Ղրիմեցւոյ համաձայն Բարսեղ մասնակցած է Հոռմկլայի Ժողովին — 1179ին եւ «Ի Թուղթն Ժողովոյն առ Յայնս ստորադրեաց եւ ինքն զանուն իւր պոստէս՝ Բասիլիոս արքեպիսկոպոս Թաղաւորանիստ քաղաքին Վրաց Տփլսեաց» (Թ. 239 էջ 109) :

Նոյն հեղինակը Բարսեղի յաջորդ կը

դարան, էջ 344) : — Ժամատան դրան ճակատին վրայ արձանագրուած է՝ «Ի ՈՒԸ Թուին (1189) յառաջնորդաթեան Տեառն Բարսղի հաւրեղրաւ իմոյ եւ Դաւիթ որդի Արանին... չինեցի զխորանս եւ զեկեղեցիս ի վերայ հանդստարանի հաւր իմոյ եւ քվեր Բուրդուխանայ, արդ ազաշեմ սուրբ եղբայրութիւնդ սր զաղուհացիցն զշարաթն եւ զկիւրակէն... իմ մաւրն Վանէի զստեր կիւրիկէի Թաղաւորի եւ իմ քվերն Բուրդուխանայ եւ իմ հաւրն Արանին եւ յետիս ինձ եւ իմ քվերն առնեն եւ ով խափանէ մեր խղճիս պարտական է առաջի Աստուծոյ» (Թ. 239, էջ 56, Արատ 1886, էջ 523) :

նշանակէ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա (հմմտ. անդ էջ 109) բայց ըստ իրեն ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. (հմմտ. վերը), մինչ Կիրակոս Գանձակեցին ԳՐԻԳՈՐԻՍ, «Որ է տղայական Ձաքարիայի եւ Իւանէի, այս է Որդի Տուտեայ կամ Տուտէսրդի Գրիգոր» (հմմտ. նաեւ Օրբէլեան, Պտմ. էջ 343) : Երկու պատմադիրներն իրարու հետ հաշտեցնելը շատ դիւրին է. Բուրսեղի անմիջական յաջորդը կ'ըլլայ Յովհաննէս Խաչենցի, բայց կարճ ժամանակէն կը թողու իր աթոռը աննպաստ պարագաներու պատճառով եւ կը քաշուի Խաչենք եւ Գրիգոր անոր պաշին վրայ կը բազմի : ⁷

Տուտէսրդին բուռն բնուորութիւն ունի, թէեւ կարող անձ : Եւ եթէ դիտնար խոհեմօրէն վարուիլ եւ դուստը ըլլայ աւելի արդիւնաւոր դործունէութիւն պիտի ունենար եւ պնահատուէր :

Ձաքարիա Սպասալար Լօռիի մէջ եկեղեցական ժողով մը կը դումարէ եւ անոր անդամներէն է նմանապէս «Գրիգորիա եպ. Հաղրատայ» (Կիր. էջ 84) : Ժողովը փոթարկալից կ'ըլլայ. «Ոմանք հաւանեցան եւ կէսքն ոչ եւ սյսպէս անմիարան լեալք քակտեցան ի միմեանց :» Ձաքարիա բռնութեան կը դիմէ եւ կ'ուղէ որ՝ Հաղրատի մէջ ալ Ս. Կոյսի փոխման եւ Ս. Խաչի տօները պատկերը ինչօր բերէ այդ օրը տօնուին եւ ոչ թէ Կիրակի :

⁷ Միւրթար Գօշ կը յիշէ «...Յեպիսկսոյոսութեան Տեառն Բարսղի Հոշակաւոր ուխտիս Հաղրատայ» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ. Ա., էջ 522) :

Մինաս Եպիսկոպոսը Հաղբատ կ'երթայ այդ սրուշումը ընդունելի եւ պարտաւորիչ ընելու : Սակայն Գրիգորիս , որ համակարծիք չէ , անոր ճամբան կարել կ'ուզէ՝ մարդ զրկելով եւ ասոնք «Հարին զնա բրօք եւ զսլաշտօնեայս նորա եւ վէրս ի վերայ եղեալ թողին կիսամահ եւ զջորիսն որք էին ընդ նմա բեռնակիրք զահաւիժ արարեալ սատակեցին» (Կիր . էջ 85) : Կիսամահ Եպիսկոպոսը կը տարուի Զաքարիայի մօտ եւ անիկա «Բարկացեալ յոյժ ի վերայ Եպիսկոպոսին , այս է՝ Գրիգորի , հրամայեալ ըմբօնել զնա , մահուչափ սպառնացեալ ի վերայ նորա» (անդ . էջ 85) : Տուտէորդի փախստի կը դիմէ . նախ՝ Գետիկ վանքը եւ ապա՝ Կեչառուս կ'ապրաւինի , բայց կը բռնուի հոն եւ Զաքարիա «եւ զնա ի բանդի եւ զՅովհաննէս կացոյց Եպիսկոպոս Հաղբատայ փոխանակ նորա , որ այն որ յառաջն եթով զաթոսն եւ զնաց ի խաչէն»⁸ (անդ . էջ 85) :

Յովհաննէս Ա . «այր հեղ եւ առաքինի , ազդական իշխանաց խաչենոյ» (Կիր . էջ 56) այլ եւս անխոտով ու ապահով կը բաղմի Հաղ-

⁸ Ներսէս Համբարձումի Յովհաննու Մեկնութեան ետեւ հեղինակին յիշատակարանէն վերջ կայ «Ի յուլիոյց եղեալ զանխուլ այս առ մեկնութեանս Յովհաննու աստուածաբան աւետարտնչիս : Սակա որոյ մերոյին սրբազան վարդապետին Դաւթայ խընդրեալ զսա յորժամ զնաց առ տէր Գրիգոր կաթուղիկոսն Հայոց : Եւ զառեալն աւրինակ ի նմանէ տայ սպարեւ տեսոն Գրիգորի Հաղբատայ առաջնորդին» (Զարբանէլեան Հ . Գ . Մատենադարան , էջ 303) :

րատի սոսաջնորդական եւ հայրապետական
աթոսին վրայ եւ կը սկսի ստուգիւ շինարար-
ական դնահատելի գործունէութեան: «Բա-
ղում գործս յիշատակի արժանիս գործեաց
ի Հաղրատ, ընդ սրս եւ զհաշակաւոր գաւիթս
շինեաց եկեղեցւոյն որ հիօցայանէ գտեսող-
սին» (Կիր. էջ 85 Յովսէփեան կը գրէ
«Արդարեւ Հաղրատի այս մեծ եւ հոյակաոյ
գաւիթը հայ ճարտարապետութեան ամենա-
փառաւոր կոթողներէց մէկն է, իսկ գաւիթ-
ների ճարտարապետութեան մէջ առաջինը»
(Նիւթեր եւ սասումնասիրութիւններ Ա. էջ
66, հմմտ. Արարատ 1887, էջ 264):

«Ի ճակատ գրան արեւմտեան մեծ գաւ-
թի կամ ժամոտան աւաղ սահարին» կայ սո-
կարեւոր արձանադրութիւնը.

«Կամաւք եւ ոչսրմութեամբն Աստուծոյ
Հաւր հգաւրի եւ Միածնի Բանին եւ ամենա-
սուրբ Հոգոյն այս գիր արձանադրեցաւ կոտակ
մշտնջենաւոր յամս աւժելոյ Աստուծոյ Թա-
գաւորաց Թապաւորին Գէորգէ որդոյ մեծ
Թապաւորին Թամարին յորոյ ժամանակս եւս
Աստուած ի ձեռս Բ. հարսպատացս Զաքարէի
եւ Իւանէի գեփհական զգեական մեր գրերթ
զշինեալն ի նախնեաց մերոց եւ զայլ բազում
ամբոցքս: Արդ ես մանկատուր Թախուչէս
բարեպաշտի իշխանաց իշխանին Սարգսի՝
ետու ի սուրբ ուխտս Հաղրատոյ գիւմ հայրե-
նի գեղերն որ յԱշոցք, զՀալալաշէն եւ ...
եւ գի այս գեղերս հեռի էին ի Հաղրատոյ,

փոխեցի եւ ետու հայրենիք Դաւթի որդոյ
Շոթոռկայ եւ առի Բ. զեղին փոխան զՀաղ-
րատ հայրենիք եւ ընծայ սուրբ Նշանին Հաղ-
րատոյ ամենայն սահմանաւք ոնց բնական
եղեալ է (բ) հողով եւ ջրով, խոտամար-
դերով. մայրիւք եւ ջաղացովք գոմամար-
դերով, լերամբ եւ գաշտով վասն երկար
կենդանութեան թաղաւորին եւ արեւչատու-
թեան որդոյ իմոյ Շահնշահի եւ եղբար իմոյ
Իւսնէի եւ որդոյ իւրոյ Աւաղին եւ յիշատակ
մեզ եւ ծնողաց մերոց: Եւ է այս զեզ սպաս
յամենայն հարկէ, ի սպառնաց, ի ձեռնա-
ւորաց, ի զեւղաւայաց: Եւ եղի յուծ ի վերայ
սոցա զայս որ ի մեծ եկեղեցին գաւազ խորա-
նին սրատարազն անխափան յիմ Զաքարիայի
անուն մատուցանեն յայսմ հետէ, որ թիւ
Հայոցս է ՈՅԹ մինչ ի դալաստն Քրիստոսի:
Եթէ հակառակի ոք եւ զմեր յիշատակս խա-
փանել ջանայ յիմոց կամ յատարաց. մեծ
կամ փոքր, ի վրաց կամ ի Հայոց, ի Լօսու-
տերանց, յեպիսկոպոսաց, ի քահանայից եւ
յաշխարհականաց արունց կամ Հաղբատս յետ
սանու եւ զիմ սրատարազն խափանէ նզովի
յամենակալ բերանէն Աստուծոյ եւ սուան-
դոյ հոգւոյ նորա ստատանոյ լիցի» (Թ. 239, էջ
37—38: Արարատ 1886, էջ 525 եւ Brosset, 6
—7, Զաւարեան, (Ա.) էջ 58—59):

Յովհաննէսի ասաջնորդութեան ընթաց-
քին Հաղբատի մէջ կը ծաղկի զբնագրա-
թիւնը. այսպէս՝

1195ին Հայրատի մէջ կը գրուի Եփրեմի Համարարբառի մեկնութիւնը. «Որպէս աւանդ հայրենի յաղաղս որդւոց յառաջագահեալ արարեալ դանձեալ եւ եղեալ սուրբ եւ արդիւնակատար ոմն Անանիա ժառանգաւորաց տանա Հայրատաց եւ ի լուսաւորութիւն հանուրց տշխուրհաց . . . Արդ եւ Խաչատուր, այր ոմն անտոհմիկ թափառական եւ աղքատ սուտանուն արեղայ, զիմեալ ի հրահանգս վարժից առ սառ իմաստուն եւ սրբազնեալ վարդապետաց, գտեալ ազալ զայս աստուածատուր դանձարանս առ մեծարդի եւ իմաստուն վարդապետի իմոյ Դաւթի եւ ինչրեալ շարադրեցի անարուեստ եւ անվարժ դրով . . . Բայց (զրեցաւ) զիրքս այս ի դատօրեա Զորոյեկաց ի վանքս Հայրատ, . . . յեպիսկոպոսութեան Տեառն Յովհաննիսի . . . ի վարդապետութեան Դաւթի, Պետրոսի, Իսկանդրոսի, եւ զկնի մահուան Վարդան վարդապետի, յորում ամի զերեալ ի Վրաց դաւառն Կարնոյ եւ ի վանորոյն յաւերումն յաս. եւ ի զերութիւն մատնեցան: Յայսմ ժամանակի եւ Խաչատուրս տկարացեալ եւ խելացեղեալ զրեցի զգիրս այս խոշոր եւ անյարմար յանպիտան նիւթի . . . զարդիւնակատար եւ ամենաերջանիկ վարդապետ . . . զհավիւն բանաւոր ոչխարաց . . . զհանդուցեալն (ի Քրիստոս եւ զԳրիգոր վարդապետ, նորին հարազատ եւ զԽաչատուր սրբազնեալ աշակերտ յիշենջիք յաղուիթս» (Ալիշան,

Հայապատում, էջ 383, Մատենադարձիւն
Ներբեմի, Ա. Վենետիկ 1836, էջ 7, հմմտ.
Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա. էջ 589—
592) :

Յովսէփեան կը կարծէ թէ նաեւ Նսոյի
և Պօղոսի ԺԴ. թուղթերու արտայայտութիւն-
ներն ալ ԺԲ. դարուն Հաղբատի մէջ գրուած
ըլլան (հմմտ. Հաղբատի գպրոցը) :

Հաղբատի գլխի գործոց Աւետարանին —
որ Գեղտալէնի Աւետարան կը կոչուի, զի հոն
դառնուած է — Յիշատակադարձեան կարեւոր
մասերն է՝ . . . «Որում եւ այսպիսոյ յոքնա-
պատիկ բարեաց բաղձացող եղեալ իմ ամենա-
նուաաստի եւ տրուող սպասաւորի տան Աստու-
ծոյ Սահակ կրանաւորի եւ յետին քահա-
նայի, որ էի աշակերտ սուրբ ուխտիս Հաղ-
բատու, ազգու եւ տոհմիւ ի մեծ մայրաքա-
ղաքէն յԱնոյ, սնեալ ի սրբարան ուխտիս ի
Հաղբատ, ատացոյ զսուրբ Աւետարանս
իմովք արդեամբք առ ի յիշատակ անպոպից
ինձ նուաստից Սահակոյ եւ ծնողացն իմոյ
Ռովմանոսի եւ Կատային եւ երկուց հարա-
պատաց եղբարցն իմոց Իսպատոսին եւ Առա-
քելին եւ խրեանցն զաւակաց եւ քերցն իմոց
եւ զաւակացն նոցուն եւ աղբայնոց ամենից
կենդանեաց եւ մեռելոց: Եւ ետու զծաղրել
զսա եւ կաղմել ներքոյ եւ արտաքոյ յաւրի-
նուածով ըստ իմում կարի եւ կատարեալ սի-
րով: . . . Յորժամ տանուք զսա ի ձեռն ձեր
զիս զՍահակ ատացող սորա եւ զվերողրեալ

ծնողսն իմ եւ զեղբարսն եւ զՍարգիս հոգեւոր
 ծնողսն իմ զՅակովբոսն եւ զՎարդն: Որպէս
 զի ձերային սուրբ տղաութիւքդ արժանասցաւք
 հանդիպել ի զէսլ ժամանակի հանդերձելոցն
 բարեաց պատրաստելոցն ի Քրիստոս: ... Եւ
 արդ զրեցաւ սա եւ ծաղկեալ կազմեցաւ յամի
 յորում էր թիւ համարոյ թուականութեանս
 Հայոց հարիւրոց վեցից եւ նոյնքանեաց տա-
 ոանց, իսկ նորոյ շրջանի միոյ հարիւրոյ քսան
 եւ ութեակ թուով, ի սուրբ ուխտս Հաղբա-
 տոյ զծաղրեցաւ ձեռամբ Յակոբայ յա-
 ոաջնորդութեան Տեառն Յովհաննիսի սրբա-
 սիրի, ի թաղաւորութեան Հայոց արեւ-
 մասային կողման Լեւոնի քրիստոսասէր թու-
 դաւորի եւ ի սպարապետութեան Զաքարիայ
 Շահնշահի, յորոյ յաւուրս ժամանակաց
 յալալո կատարեաց Առտուած յազթութիւն ի
 բազում տեղիո, զորմէ այլք պատմեացեն զայլ
 ինչ եւ մեղ վասն զի խնդիր է առ սրբութիւնդ
 ձեր մատուցանել մագթանս հոգեհեծ պաղա-
 տանաւք, ով լուսերամ բնակիչք սրբոյ ուխ-
 տից Արջուասնի, առ որ զյոյս հաւատոյ մեր
 եղեալ զբովանդակ զոյք ծնողաց մերոց եւ
 եղբարց ծախեցաք եւ շինեցաք զաստուած-
 բնակ եկեղեցիքս եւ ստանկեցաք զսուրբ Աւե-
 տարանս յԱռտուծոյ սուրբ եկեղեցիս, որ շի-
 նեցաւ ի մէնջ ի վանս Արջուատնի, որպէս զի
 սուրբ եկեղեցեալս եւ սուրբ Աւետարանաւս
 մեք եւ ծնաւորն մեր եւ եղբարք եւ աղղա-
 կանք զոցուք ողորմութիւն ... Հրամանաւ

հաւր Մխիթարայ կազմեցաւ ի վանքս Հոռոմոսի, որոյ ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած : Զկազմող սորին զԱրքահամ եւ զնկարիչս սորին զՄարգարէն եւ զողորմութիւն խնդրող զՅովհաննէս յիշեսջիք յապաւթս» (Յովսէփեան, Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հոյ արուեստի եւ մշակոյթի, Պր. Ա. էջ 42, հմտ. նոյնը, Յիշատակարանք, Ա. էջ 749—750) :

Յովհաննէսի առաջնորդութիւնը երկարատեւ կ'ըլլայ : Կը յիշուի զեռ 1218ին⁹. «Ի թուականութեան Հայոց Ոկէ եւ ի հայրապետութեան սուրբ ուխտիս Հաղրատայ Տեան Յովհաննէսի հեղի եւ առաքինւոյ եւ ի սղարապետութեանս Հայոց եւ Վրաց Իւանէի եւ մանկանն Շահնշահի, ես նուազոս Ստեփանոս հանգերձ եղբարս իմով Սարգսիւ յետին աշակերտ հոգեւոր վարդապետին Իգնատիոսի, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ (եղիցի) սնեալ եւ վարժեալ առ սոսս սրբոյ Նշանիս Հաղրատայ : Արդ ցանկացաւդ եղեալ իմ այս Տաւնոմաւոյս լցեալ հոգեւոր դանձիւք եւ յերկնային մանանայիւն, զոր շարայարեալ սրբոց վարդապետաց» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ. էջ 795) :

Յովհ. Ղրիմեցի կը դրէ «Ամք առաջնորթեան սորին Յովհաննու յայս նուագ (այս է

⁹ Կարեւոր արձանագրութիւն մը կայ իր օրերէն 1211ին (հմտ. Արարատ 1887, էջ 108) : Եւ ուրիշ աւելի կարեւոր մը 1221ին (անդ 1886, էջ 521—522) :

երկրորդ անգամ) ի նախադրեալ ՈԾ Ե թուականէ հաշուեալ մինչեւ յայս ՈՂ (1221) թուական երեւին առ առաւելն հնդեատաւան, ըստ թէ սրչափ եկաց աւելի քան զհինգ ամ, զի տրճանադիր ինչ ի Սանահին ընդ ՈՂԶ թուականաւ (1227) որ թուի լինել յաջորդի նորին միւս Յովհաննու» (Թ. 239 էջ 113) .

Ուստի եւ 1227ին Յովհաննէս Ա. ի յաջորդ է արդէն Յովհաննէս Բ. որ անոր եղբորորդին է եւ քեոսրդին Զաքարէ եւ Իւանէ իշխաններու : Կիրակոս անոր զործունչութիւնը կը նկարագրէ «Սա շինեաց բերդ մի ամբաղոյն պարսպօք ի մէջ Հաղրատոյ եւ Սանահինի, զսան սրոյ զժառութիւն ընդ երկուս մեծամեծ վանորայս եղեւ, որպէս թէ ի հոգոյ Սանահինին իցէ եւ վրէժխնդիր եղեւ իշխանն Շահնշահ որդին Զաքարէի Սանահինի, զի հոցր նորա անդ թաղեալ էր եւ իւրեանց սեփական համարէին, զի Հաղրատ ի Վրաց թաղաւորին հաշուին էր յայնմ ժամանակին» (Պատմ. էջ 56) : Յովհաննէսի այս ձեռնարկը մեծ դարձ էր եւ շատ դրամի կարօտ, ինչպէս եւ շատ յայնութիւն կը պատճառէ իրեն, սուկայն հարկաւոր էր այդ վանքին ապահովութեան եւ պաշտպանութեան համար : Թէեւ կ'ունենայ հակասակորոյներ, ըստ Յովհաննէս Յովհաննէս կորսովի է եւ աննկուն եւ դարձեալ հրամանով ժամանակի մեծ իշխաններուն ձեռնարկած էր զործին եւ անոնց հետ արիւնի կապ եւս ունէր, ոչ ոք կը համար-

ձակի շինութեան արդեւք ըլլալ: Նոյն իսկ Շահնշահ՝ որ համամիտ չէր եւ զԺգոհ էր, բայց խոհեմական կը համարի անոր կենդանութեանը շատ անհաճոյ քայլ չառնելու (հմմտ Կիր. էջ 56): Արձանադրութիւն մը կ'աւանդէ «Ի թաին Հայոց ՈԶԲ (1233) կամաւն Աստուծոյ եւ Տէր Յովհաննէս առաջնորդ Հայրապետ քուերորդի մեծ պարոնացն Զաքարէի եւ Իւանէի ի Ժամանակի որ եհաս սասանումն աշխարհիս մերոյ ի խորագմեանցն, ոչ ոյ տեղի ապաստանի սուրը Նշանիս ... հրամանաւ քեռորդոյն իմոյ (քոււոյ որդոյն) եւ որդւոյն իւրոյ Ասաղին եւ Շահնշահի որդոյ Զաքարէի շինեցի զամբոյս եւ զեկեղեցիս Հայրապետ սուրբ Նշանիս բողմաւ աշխատութեամբ: Արդ եթէ ոք զոս ի Հայրապետ հանէ, եթէ մեծոց թէ ի փոքունց, զինչ եւ իցէ սրտաճառաւ, մարդն այն նորովեալ եղիցի ի մահ եւ ի կեանս ... մինչեւ ի զարուսան Քրիստոսի, ինչ նորովք կայ ի վերայ նորա եղիցի, երեքեալ եւ տատանեալ եղիցի որպէս Կայեն եւ բաժան (բաժին) զՅուդային տոցէ եւ աւանդիչ հոգւոյն նորա սատանայ իցէ ... (լիցից⁹) ... կամ նախանձու կամ ծուլութեամբ կամ կաշառաւ զոս ի Հայրապետ հանէ, զվերոյդրեալ նորվն տոցէ: Եւ որք հաստատեն աւրհնին յԱստուծոյ: Եւ սրարաին ինձ Տէր Յովհաննէսիս զԱստուածածնին տաւնի Գաւրն ի սմա զպատարագն ինձ (վասն ի մատուցանելի)» (Թ., 239)

էջ 114—115, Արարատ 1887 էջ 220—221, Զաւակեան, էջ 80, Brosset էջ 44) :

Հաղրատի Դրսի վանքն է Կսյան բերդը՝ *odmoutad* եկեղեցիով եւ ամուր պարիսպներով : Բերդին շինութենէն քանի մը տարի յետոյ կը մեանի Յովհաննէս եւ անոր տաղանաքարին վրայ կը դրուի «Զաքարէի եւ Իււնէի քեօսրդի Յովհաննէս եպիսկոպոս աւդոյս» (Թ. 239, էջ 114—116 եւ Brosset, էջ 45) :

Անոր մահէն վերջ «Քակեցին եւ զսարիսպն բերդին հրամանաւ Թաթարին» (Կիր. Պատմ. էջ 56) եւ անոր կը յաջորդէ Կիրակոսի համաձայն «ՅՈՎՀԱՆՆՍ Գ, որդի Աղսարթանոյ Մածնարեայէ Բաղրատաւեալն, ամս երկու որ չեւ էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս վասն շրթման ժամանակին, որ յետոյ ձեռնադրեցաւ ի կաթուղիկոսէն Աղսանից Ներսէսէ կաղմանցն Մածնարեային» (Պատմ. էջ 56—57) : Եւ սոցա անոր կը յաջորդէ Համազասպ «ի քաղաքէն Անույ» (անոյ էջ 57) : Իսկ Յովհաննէս Ղրիմեցիի համաձայն Յովհաննէս Բ. ի յաջորդ կ'ըլլայ Համապասպ եւ ասոր՝ Յովհաննէս եւ պարձեալ՝ Համապասպ (Թ. 239 էջ 116) :

Կիրակոս Գանձակեցիի Պատմութեան շատ ծանօթ Յովհաննէս Ղրիմեցի Համապասպի մասին կը գրէ «Համապասպ Անեցի իշխանապն յաջորդէ յաթոսն անմիջապէս զկնի Յովհաննու Երբսրդի (ըստ իրեն, բայց մեր կար-

ծիքին համեմատ երկրորդի) : Ձսա Կիրակոս
 զնէ յաջորդեալ զինի Յովհաննու Չորրորդի
 (սակայն կը համարիմ թէ զնեյու է Երրորդի)
 Բաղրատունոյ, բայց ըստ որում յայտնի
 երեւի յարձանադրաց ոչ միայն եղեւ նա յա-
 ջորդ նորա ոյլ եւ նախորդ նորա, զի ի թուա-
 կանէ Հայոց ՈՂԱ մինչեւ ցթուականն ՈՂԸ ի
 բոլորս արձանադիրս սրարդասէս յիշատակի
 տառնորդութիւն նորա» (Թ. 239 էջ 116) :
 Եւ կը պատճառարանէ որ այս թուական-
 ներուն պէտք է որ Համադասպ տառնորդ
 ԸԼԱՅ, քանի որ կը յիշուի թէ Կոստանդին
 կաթողիկոսի թուղթին — զոր Վարդան Ար-
 եւելցին կը բերէ — համամիտ կ'ըլլայ եւ թէ
 Դաւիթ Մայրեկոյցիչին սաստի թուղթ կը
 դրէ (անդ էջ 116—117 եւ Կիր. Պոմ. էջ 174
 եւ 184) : Յովհաննէս Ղրիմեցին ինքն եւս ան-
 տեղեակ է թէ ի՞նչ պատճառով Համադասպ
 տառնորդութենէ կը հեռանայ եւ կամ կը
 հեռացուի, եւ անոր կը յաջորդէ Յովհաննէս
 Գ (անդ էջ 117) : Այս վերջինին յաջորդու-
 թիւնը արդ մեզ չի հետաքրքրեր, զի կարճ
 ժամանակ պաշտօնավարած է եւ կարեւոր
 ձեռնարկ մը չունի, ուստի անցնինք Համա-
 դասպի դործունէութեան : «Սա չինեալ է կե-
 ղեցի ի տեղին հրաշայի եւ զանդակատուն եւ
 ժամատուն մեծ եւ սքանչելի» (Կիր. Պոմ. էջ
 114—116) : «Ի թուին ՈՂԳ (1245) շինեցաւ
 զկեկեցկաւարդ տաճարս զարթուցանող փա-
 տարանշայ Տեառն Եօթն խորանաւ ի Տէր Հա-

մայապապայ, որում ուղորմեացի Քրիստոսս եւ տայէ ի յուսեղէն յարկաց իւրոց ողւոյ նորա եւ Յովհաննէսի քուերորդոյ իւրոյ եւ այլ աշխատողացն, զի բազում ջանիւ շինեաց զսա ի գտան ժամանակիս Թաթարաց» (Ջալալեան, Ճամբ. Ա. էջ 76 Արարատ 1887 էջ 72 եւն) : «Սա է երկրորդ մեծ եւ զեղարուեստասէր անձն Հազրատի առաջնորդների մէջ» (Յովսէփեան, Նիւթեր ... էջ 67) : Անոր շինութիւնները մէկական կոթողներ են անխանջ եւ զիտակից առաջնորդութեան : Գիտցեր է զժուարտութիւններու կուրծք ապլ եւ հետամտաւ եղած է յաւր շինելու եւ յաւազայնը բնելու : Անունը միշտ պիտի յիշուի իր կերտած «Համապապայ» սլ : Սիրած է նմանապէս զիտութիւնը եւ խնդրած Վարդան Արեւելցի վարդապետէն Ս. Գրքի մատենաններու մեկնութիւններ (հմմտ. Հազրատի Դպրոցը եւ Արարատ 1888, էջ 580) :

Համապապի առաջնորդութեան շրջանին կը գրուի հետեւեալը, որ իր բովանդակութեամբ հետաքրքրական է եւ կարեւոր.

Փառք ... Յրնտրեյապունից մերոց եղբարց մաւրս յուսոյ բաղմապան զաւակաց նոր Սիոնի կաթուղիկէիս Հազրատայ ցանկացող եղեալ եւ բազում ժամանակաց Սարգիս անուն որ եւ Սամսիլեանց երէց կոչիմք ետ գրել զպատմութիւնս ... սքանչելագործ Աւետարանչին Յովհաննու, զսր զբեաց Պրոխորսն ... եւ գտեսիլ նորին Աւետարանչին սպա-

զայիցն ցուցմանց զոր ետես հողւոյ ակամբ
ի Պատմոս կզգւոջ: Ընդ նմին ետ զբել եւ
զպատմութիւն զգարձ զերութեան անուանի...
Սր. Նշանիս մերոյ զոր Աւաղիսոյ անուանի
(երկու տող քերուած) ... Եւ ես նուաւս եւ
անպիտոն հոգս Սարգիս ... ետու զբել
զպատմութիւններս վասն յիշատակի ինձ եւ
ծնողոս իմոց եւ եղբարց եւ իմ սնուցած
տղայիս Սուքիասիս եւ բնծայեցի տառջի
սուրբ Կարապետիւ եւ պատուական եւ վառ-
տւոր սուրբ Եղբայրութեանդ եւ զիմ մահու
ձայն լսէք, զիմ միտքանութեանն յիշատակն
կատարէք եւ զինչ որ այլ յիս կարալութիւն
լինիցի տոնեմ:

Գրեցաւ սուրբ պատմութիւնս ի Հաղբատ
տառջի տասուած ընկալ սուրբ Նշանիս, եւթն
հարիւր եւ մի (1252) թուականութեան
Հայ(ոց) ... (քունի մը տառ աւրուած) ի հայ-
րապետութեան Կոստանդնոյ Հայոց Կաթու-
ղիկոսի, յեպիսկոպոսութեան երկուց լուսա-
ւոր տրանց (բոս մը քերուած) մերոյ տէր
Համապոս (երկու բառ նորէն քերուած) նա-
հանդիս եւ մեծաշարկ տանս Հաղբատոյ եւ
յառաջնորդութեան Այրարատեան պաւառին
սուրբ Կարապետին Յովհաննու վանից մեծա-
պատիւ բարունոյ տէր Մկրտիչին...

Կատարեցաւ Պատմութիւն սրբոյ Առա-
քելոյն Յովհաննու Աւետարանչի: Զմեկա-
պարտ զբիշս Վարդան յիշեցէք յազաթս
ձեր, ոյլ սուրբ Հարք» (Ստմուէլեան Ս. Վ.

Յուլյ . Հայ . ձև . Պոնտոսի Թ . 1 , անտիպ) :

Այս թուականին տուր տարի տուջ «Մեր ոմն Պետրոս սպասաւոր Ս . Նշանիս Հաղրասայ» Սահմանաց զիրքը զրել կու տայ Յովհաննէսի (Յովսէփեան , Յիշատակարանք , Ա . էջ 951) :

Համազասպ եպիսկոպոսի յաջորդն է Յովհաննէս ԴՕՓԵԱՆ , որ 1265ին արդէն իրրեւ արքեպիսկոպոս կը ներկայանայ : Յովհաննէս երջնկացի զինքը կ'անուանէ «Մեծարդ Տէր Յահան յայնուական զարմից եւ բարեւոյնի հարց ծնունդ» , զի Դօփեան տահմէն էր : Հաղրասի եւ այլ վանքերի արձանագրութիւնների մէջ Յովհաննէս եպիսկոպոսը յիշուած է որպէս շինարար , նուէրընկալ , եւ տաշնորդ , բայց նաեւ ձեռագրական յիշատակարանների մէջ որպէս մեկենաս , վարդապետ եւ սրբաղբոյ» (Յովսէփեան , Հաւուց Թատի Ամենափրկիչը . . . էջ 64 , Նայնը , Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ , Ա . էջ 67 , եւ Հայաստան , Բ . էջ 537) : Լոկ զավեստի համար այդ սրակումները չեն շոյլուած : Անոնց արժանի էր : Ժամանակակից կարեւոր հարցերու մէջ մտած է : Հաւանօրէն անոր եռանդուն զործունէութեամբ զամարուած է Հաղրասի Ժողովը , որուն զրազման Նիւթը մօտաւորապէս կարելի է կոահել Չաղավանքի Ժողովի կանոններէ (Յովսէփեան , Հաւուց Թատի Ամենափրկիչը էջ 64) : Վարդանի Երզնկացի մեկնութիւնը 1265ին կը զրուի

«Յաստուածամերձ սուրբ ուխտս... յարհիւսկոսպոսութեան Տէր Յովհաննէսի» (Գէորգեան, Յուշ. էջմ. էջ 532 եւ 1267ին Տօնապատճառ մը (Յովսէփեան, Քարտէզ հայ հնդր. էջ 36) :

Հաւանական է որ Սիւնեաց Ստեփանոս Եպիսկոպոսի առ Գրիգոր Անաւարդացի դրուած թուղթի ստորագրողներէն մէկն ալ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Լղաժ Ըլլայ (Օրբէլեան, Պամ. էջ 461) : Անոր Եղբորորդին դրամական կարեւոր նսիրատուութիւն մը կ'ընէ Հաղբաւի զինքը քաջայերելով եւ անոր շինարարական զործունէութեան աջակցելով. «Ես Յիթվասան ծասայ սուրբ Նշանիս, Եղբաւորդի տէր Յովհաննիսի, Կացեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս զիմ հոգւոյ արդիւնս ի հալալ վաստակոց ընծայեցի ի սուրբ Նշանս եւ ի միտրանքս ԺՁ Լոյն, ԳՌ. սալիտակ յառաջնորդութեան տէր Յովհաննէսի Եպիսկոպոսիս եւ միտրանքս սահմանեցին մեզ սրատարաւ զՅայտնութեան տնաւրինեցաւ աւրն զամէն Եկեղեցիքս մեզ սլատարաւել, մինչ մեք Կենդանի եմք մեր հաւր Գարբանէլին եւ մուրն Յացային, յեա մեր Ելից Բ. սլատարագ իմ Եղբաւրն Վաչէի, Աղբերաղէղին եւ զայլն մեզ տանեն Յիթվասանիս... թուին Զիէ» (Թ. 239, էջ 78—88, Արարատ 1886, էջ 528 եւ Զարալեան, էջ 64 եւն) :

Նմանապէս Յովհաննէսի օրով 1279ին Բարսեղ քահանան կը շինէ Ս. Զօրավարք

եկեղեցին իր սրահովը. «Կամաւ նախախնամութեան Աստուծոյ Հաւր եւ յառաջնորդութեան տէր Յովանիսի ի Թուին Հայոց ՁԻԸ եւ Բարսեղ քահանայ կանգնեցի զսուրբ Զօրավարքս եւ շինեցի զսուրբ խորանս լուսոյ յանուն սրբոցս մեծաւ ջանիւ եւ քրտնամուխ անձամբ ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ եւ յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ սնուցողացն» (Թ. 239 էջ 84, Արարատ 1887 էջ 215, Բրտսսէ էջ 36) :

Իսկ ինքը Յովհաննէս իր շինարարական ընտիր զսրծունէութիւնը կը պատմէ Ամենափրկիչի ընդարձակ արձանադրութեան մէջ եւ սոյնուր (համա. Յովսէփեան, Հաւուց Թաոի Ամենափրկիչը . . . էջ 65, Թ. 239 էջ 119 եւ Արարատ 1887 էջ 34) :

Յովհաննէս Դօփեան, որ եւ Արմանեցի, նախապէս եղած է Գեաթիկի եւ Հաղարծնի առաջնորդ. «Եւ ապա զնաց ի մեծ աթոսն Հաղարատ» (Կիր. Պատմ. էջ 116), ուր հաւանօրէն երեսուն տարիէն աւելի առաջնորդութիւն կ'ընէ : Յովհ. Ղըրմէցին կը դրէ «Ի վերոյգրեալ Թուականացդ (արձանադրութիւններու) յայտնի չափ ժամանակի առաջնորդութեան նորա, զի ձդի ընդ ամս երեսուն եւ վեց սկսեալ ի Ձէ Թուականէ մինչեւ ցՁԽԳ : Այլ թէ որչափ եկաց եւ անդր մինչեւ ցվախճան իւր ոչ է յայտ : Գերեզման նորա . . երեւի աորնթեր սեմոց հիւսիսային դրան աւազ տաճարին, յորոյ վերայ թէպէտ չիք

տապանադրութիւն՝ ըստ ի խաչարձան անդր (Ամենափրկչի) յառաջնայ կողմանէ կայ գրոշմեալ վերտառութիւն Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հօօր սուրբ եւ անմահ որ խաչեցար, սղորմեա տէր Յովնանիսի» (Թ. 239, էջ 120, Բրսէ էջ 46) :

Յովհաննէս Արմանեցիին հաւանօրէն յաջորդած ըլլայ Աստուածատուր արքեպիսկոպոսը :

Ունիմ յիշատակադրութիւն մը 1281 թուականէն. ըստ մէջը առաջնորդի անունը լուծած է : Կարդանք դայն՝ «ԶԲարսեղս սղասաւոր լանի որ եւ զգիրքս զրեցի խոշոր եւ անյարմար, յիշեցէք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր. ի ծաղկերանդ մարդս յորժամ մտանէ ոք ախորժելի է ի նմա լարածամ մնալ անդրէն, ... ուստի վոյելել կտմելով նալաստ եւ աղիկար սմն Բարսեղ կոչեցեալ ... ընթացս ի մարդս աստուածային ... բանից հարց սրբոց տոնելով ի նոցունց լանից որքան կարացի, վասն որոյ ազաչեմ ... յիշել զանարժանութիւնս մեր միով այսու աղերսիւ Տէր Յիսուս սղորմեա մեղուցեալ ծառայի քո Բարսղի սաացոյի զրոցս եւ Հազարադեղի նորին հարազատի, յառաջագոյն ի Քրիստոս զնոցելոյ եւ այլոց եւս կրարց եւ ազգավանաց ... ամէն :

Եւ է որ զրեցաւ իմով ձեռամբ խոշոր եւ անյարմար, եւ է սր ի ձեռս այլոց ի հալալ արդեանց իմոց, ի դերահռչակ ուխտս Հաղ-

րատայ, յորում եղէ արժանի կոչել սպասուոր քանի յաղաղս որոյ ծաղկաքաղ արարի սակս խմոց պիտոյից ... Եւ եղև աւարտ սորին ի մերումս թուականի եւթնհարիւրերորդի երեսներորդի ԶԼ (1281) ամէն:» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 1324):

Երկու տարի յետոյ կը գրուի Շարակնոց մը Եւ անոր մէջ յստակօրէն յիշուած է Աստուածատուրի անունը.

«Փառք գրեցու շարունակ աստուածաշունչ տառի շարակնացս ի թմալանութեան հայկազան տումարի (այս է Հայկայ — ԶԼԲ) ձեռամբ որրասէր կրանաւորի եւ զեղեցկաշար գրչապետի Յովհաննէս գրչի: Ի հոյակապ եւ հոչակաւոր սուրբ ուխտս Հազարասոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանացս, որ աստ կան հաւաքեալ եւ Ամենափրկչիս: Ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Աստուածատուր արքեպիսկոպոսի եւ յայլ միաբանիցս որ աստ կան հաւաքեալ տէր Գանիկ վարդապետի, տէր Գրիգորի եւ տէր Մանուէլի, տէր Մկրտչի եւ տէր Խաչատրի, տէր Կարապետ Եկեղեցապանի եւ տէր Ներսէս ձեռնասնունդ աշակերտի խմոց որ քաղում աշխատութեամբ ուսուցի ...» (Արարտ 1909 էջ 871, Ակինեան, Հաւաք Յիշատ. Էջմ. 1577):

Աստուածատուր կ'երեւայ թէ իր ծերութեան ատեն կամ ուրիշ պատճառով մը իրեն օգնական կ'ունենայ ՂՈՒԿԱՅ, որուն հետ կը

յիշուի սա արձանագրութեան մէջ «Կամաւ սմենակալին Աստուծոյ եւ Յոհանն փակակայ սուրբ ուխտիս Սանահնոյ եկի ի գուռս Ս. Նշանիս առաջնորդութեամբ տէր Ղուկաս արքեպիսկոպոսի եւ տէր Աստուածատրի ետու մեծածախ սկի(հ) կամակցութեամբ եղբարորդւոյս Ներսէս փիլիսոփայի ...» (Թ. 239 էջ 121) : Յովհաննէս Ղըրիմեցին կը խորհի թէ ասոնցմէ մէկը կրնայ Սանահինի առաջնորդ ըլլալ եւ միւսը Հաղբատի, որ անընդունելի չ'երեւար, երբ խորհինք թէ Սանահինի փակակայր եղած է Հաղբատ եւ նուէրը ըրած ժամանակ կը յիշէ նախ իր առաջնորդը (այս է Սանահինի) եւ ապա Հաղբատի վանահայրը :

Ինչպէս երբեմն վարդան Մեծ վարդապետը կը նստի Հաղբատի մէջ եւ գրելով կը գրագի, այսպէս նմանապէս հոն կը բնակի Յովհաննէս Երզնկացի եւ գրութիւններով կը պարտալի (հմտ. Արարատ 1887, էջ 264) :

Աստուածատուրի (կամ Ղուկասի) յաջորդներու անունները մեզի չեն հասած : Տապանաքարի մը վրայ կայ «ՊԽԴ (1395) Այս է հանդիսա տէր Յովաննիսի» եւ Յովհաննէս Ղըրիմեցի կը համարի թէ այս ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԸ Հաղբատի առաջնորդ եղած ըլլայ (Թ. 239 էջ 121) .

Ասոր յաջորդը կրնայ ըլլալ ՅԱԿՈԲ, որ 1423ին Կաֆայի մէջ գրուած Շարակնոցի մը մէջ կը խնդրուի յիշել. «Զտէր Յակոբ վա-

նահայր մեծահռչակ ուխտին Հաղբատայ»
(Հմմտ. Խաչիկեան, ԺԵ. դարի հայ. Զեռ.
Յիշատ. Ա. էջ 312) :

Յավհ. Ղրիմեցի ինչպէս անոր՝ նաեւ
ԶԱՔԱՐԻԱ առաջնորդին անուանեցու անծա-
նօթ է :

Հաղբատի մէջ 1437ին «ի յառաջնորդու-
թեան տէր Զաքարէի» Մարտիրոս կը գրէ
Շարակնոց մը (Նօտարք, էջ 112), իսկ
1438ին հսն կ'արտադրուի ձաշոց մը¹⁰ :

«Փառք . . . Արդ եւ Աստուածատուր մե-
ղադարտ երէց բազում ժամանակաց այրի,
ի Կոսեւուց երկրէն ի Ղեղջէն Արծնոյ, ցան-
կացոյ կ'է այս հոգեկից ատոն ի դառն եւ
ի նեղ ժամանակիս, որ որդի մեծի Խարազ-
մին Թամուր Շահ Ռուխ կոչեցեալ չորս ան-
գամ բազում հեծեյօք անդուլթ եւ անա-
ղորոյն եւ անոցորմ եւ ծարաւի արեան քրիս-
տոնէից, երեկ ի վերոյ աշխարհիս Թաւրի-
ոյց, որ բազում անտեսիլ տւեր ած ի վերոյ
աշխարհիս Հայոց . . . Յայս դառն եւ կոկծա-
լի ժամանակիս կարի աղքատութեամբ եւ
չքուսրութեամբ ետու զրել զյիրքս ի յօտար
երկիրս Վրաց ի ձեռս Յովհաննէս քահանայի
ի վանքս Հաղբատայ առ զբան սուրբ Նշանիս
եւ սուրբ մայրաքաղաք Խմբարանիս եւ սուրբ

¹⁰ Արէլ 1410ին ի վանս Սարկուսդանց կոչե-
ցելոյ ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետիս կը գրէ Գր.
Տաթեւացոյ Մատթէի մեկնութիւնը (Նօտարք էջ 35,
ուր կը կարծուի թէ Սարկուսդանց վանքի տակ կա-
րելի է հասկնալ Հաղբատ) :

Աստուածածնիւս եւ սուրբ Գրիգորիս առ
զրան սուրբ վարդապետաց եւ սուրբ Հայրա-
պետաց եւ մեղսաբաւիչ եւ աստուածարնակ
տաճարացս ի յառաջնորդութիւն տէր Զա-
քարիս արհի եպիսկոպոսիս եւ ի թագա-
սորութեան Վրաց Ալեքսանդրէի եւ պարո-
նութեան տեղւոյս եւ նահանգիս Լօոց մե-
ծափառ եւ աստուածասէր իշխանաց իշխա-
նիս պարսն Բեշքենին յապղէն Օրրէյեանց,
թոսին մեծի պարսնին Բիւրթեւի ի թուա-
կանիս Հայկապեան տումարիս ՊՁԷ ամին»
(1438, Նօտարք, էջ 115—116, Հմմտ. Հայա-
պատում Բ. էջ 557—558 եւ Խաչիկեան, ԺԵ.
Դարի Հայ. Ձեռ. Յիշատ. Ա. էջ 485) :

Զաքարիայի յաջորդը եղած պիտի բլլայ
Գրիգոր, որ համամիտ ու համակարծիք
կ'ըլլայ Հայոց կաթողիկոսութեան էջմիածին
փոխադրութեան : Յովհ. Ղըրմեյին կը գրէ
«Գրիգոր երկրորդ ի հնպետաւան զարու կու-
ցեալ տառաջնորդ յախտիս ի թաւականի
Հայոց ՊՂ յամի Տեառն 1441, գտու եւ ինքն
լնդ սյոց բաղմաց ի մեծ Ժողովն յայն գու-
մարեալ ի սուրբ էջմիածին վասն նորոյ ու-
թեան նորին, ուր եւ բնութեցաւ եւ նստու
կաթողիկոս Կիրակոս Վիրապեցի ի գուա-
ռէն Քաջրերունոյ : Այս Գրիգոր գտանի ի
պատմութեան յիշատակեալ Ժողովոյց, իսկ
յարձանադիրս չերեւի ուրեք բնութիւն յիշա-
տակութիւն զնմանէ, սորայն ե՛ւ նախորդ
ե՛ւ յաջորդ եւ ամք տառաջնորդութեանն ուն-

յայտ» (Թ. 239 էջ 121) :

Դաւիթ Բաղիշեցի ժամանակագիրը ժողովականներու մէջ կը յիշատակէ Գրիգոր վարդապետ ի սուրբ Թաղէոսէ, «Գրիգոր միւս վարդապետ Հազրատու» (Հմմտ. Նօսարք էջ 122) : ¹¹

Գրիգոր ապրած է խռովայայց շրջանի մը մէջ, ինչպէս 1441ին գրուած յիշատակագրութիւն մը այնքան յուզումնալից կը նկարագրէ :

«Փառք ... արդ յանկ ելեալ աւարտեալաւ ... ի մեծահոգակ եւ տատուածարնակ եւ հրեշտակահեմ յաթոսս Հախրատայ ընդ հովանեաւ աստուածապաւր եւ արեամբ ներկեալ սուրբ Նըշանիս եւ Երկնանման կաթուղիկէիս եւ բարձրաջեալ բազկատարած Փրկչիս եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս եւ Առաքելոց եւ սուրբ Կարապետիս (այսպէս) եւ սուրբ Գրիգորիս եւ սուրբ Յակոբիս եւ սուրբ Նիկողայոսի եւ սուրբ տէրունականիս եւ Լեզունի սուրբ Նշանիս եւ Շեքիքարի սուրբ Սարգիսիս եւ սուրբ Երրորդութենիս եւ Սարկաւոց վարդապետի սուրբ զամբարանիս եւ թեփակեր ճղնաւորի սուրբ չիրմիս եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս, որ տաս կան հաւաքեալ, ի սլատիւ արեամբն ներկեալ սուրբ Նշանիս ի թուականու-

¹¹ Հմմտ. նաեւ Յակոբեան Վ. Ա., Մանր ժամանակագրութիւններ. Բ. էջ 353) :

Թեանս տուժարի Պ Երրորդի եւ իննսուներորդի — 1441 — ի զառն յանրարի ժամանակի, յորում սաստկացեալ էր սուրն Իսմայելացւոց ի վերայ մեր հալածանաւք ըստ յառաջատես տեսեանն որոյն Սահակայ, որ եւ տատանեալ ծփիմք ամենաներհակ արկածիւք ի ներքուստ եւ արտաքուստ, որ ամբողջին տեսականի եւ միջնամն զործոյս: Զի յայսմ ամի Ղանն Դարձրժու Զահնշահ Իմիրդոյն որդի Թուրքման Ուսուֆին որդւոյ Ղարս Մահմուտին ելեալ բազում դաւաւք եւ անթիւ հեծերաւք մահմետականաւք եկն ի Վերաստան ի վերայ Վրաց, զի ոչ հնազանդէին սոլդին Տաճկաց, փախստական եղեն սոլդն Վրաց եւ մտան յԱրխաղս եւ մնաց սոլդս Հայոց, որք եկեալ էին եւ բնակեալ ի Վրաց տունս ի ձեռն անաւրինաց եւ իրեւ զկառաւած զսոլդն յարձակեցան ի վերայ Հայոց եւ սուր եղին ի վերայ եւ սպանին եւ բազում եկեղեցիք ի հիմանց տապալեցին եւ զրազում մանկունս ի մարցըն խլէին եւ ընդ քարիւ հարկանէին եւ մայրն զայն տեսանէր եւ զրազում մանկունս անմեղս մերկացուցանէին եւ սրով խոցստէին եւ տղայն ճէէր եւ աղաղակէր եւ լոյր եւ անաւրէնքն ծիծաղէին եւ տակին ահա ձայն որ յիւրեանց Բեհեշտէն կու գայ եւ մայրն եւ զայն տեսանէր եւ աղէկարչեալ մարմաքէր եւ լոյր եւ ոչ ոք էր որ աւզնէր, ըստում

կանայք զազայն ի գիրկն աթնէին եւ քարի վայր անկանէին եւ զ. ամիս նստան ի վերայ ամուրին Սամշուլտու եւ յորժամ խարէսթեամբ առին զբերդն, յափշտակեցին զինչս եւ բաժանեցին զարքունի կանայքն կամ որպէս խլէին» (Պաշիկեան Ժե. զարի հայ Զեռ. Յիշատ. Ա. էջ 514) :

Գրիգորի յաջորդած պիտի ըլլայ Թովթ ՄԱՅ Լախիսպոսը, որ Յովհ. Ղրիմեցիին անձանօթ կը մնայ : Հետեւեալ յիշատակազրութեան մէջ կայ անոր անունը. «Յանուն ... Եւ Մուտաշէս ծախեցի զիմ հարկնի աւետարանս քեզ Պաշտաուր իրիցիդ որդայ Յոհաննիս ի զաւանէն Եղիշէ Առաքելոյն ի յաթսոյն Զրվչկայ վկայութեամբ մեր Լախիսպոսի Թումի եւ սպասաւորի սուրբ սխաին Հաղրատայ» (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 269 եւ Պաշիկեան, Ժե. զարի հայ. Զեռ. Յիշատ. Ա. էջ 618) :

Թումայի թափուր թողուցած առաջնորդական զահի վրայ կը բազմի Տէր ՂովկԱՍ, եւ այն զուցէ 1452ին (ամէն պարագայի այդ թուականին վանահայր է) : Այդ թուականին կը գրուի Քարապղիրք մը «Ի վերադիտողութեան նահանգիս Վրայ տէր Ղուկասու Հաղրատայ արքեպիսկոպոսի» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. Թ. 2156) :

Երեք տարի յետոյ 1455ին «Ի վերայ — զիտողութեան մերոյ նահանգիս տէր Ղու-

կասու» Յովհաննէս քահանան Աւետարան մը կ'արտագրէ (անդ, ասնուած Էնֆիտ-ճեանցի Հայ. Ձեռ. ցուցակէն, Թ. 79) :

Նաեւ ճիշդ միեւնոյն տարին ԱՍՏՈՒԱ-ԾԱՏՈՒՐ առաջնորդի օրով Գրիգոր կը գրէ Աւետարան մը (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 281), որով կարծեմ թէ կարելի է խորհիլ թէ Ղուկաս 1455ին մեռած ըլլայ եւ անոր յաջորդած՝ Աստուածատուր : Ասոնց անունները Յ. Ղրիմեցին չի յիշատակեր : ¹²

Աստուածատուրի առաջնորդութեան շրջանին Հաղրատի մէջ բաւական թուով միարաններ կային, ինչպէս սա յիշատակագրութիւնը կը ցուցնէ .

«Արդ եղև զրու. գրչութեան սորա (ճաշաց) ի շրջադայութեան հայկոյեան տումարի Զ եւ է (1458) ի հայրապետութեան Տևտոն Գրիգորի ի Վաղարշապատ արքայանիստ քաղաքի ի բուն քահանայապետական յաթոս. որ է Իջումն Աստուծոյ Բանին եւ յաշխարհակալութեան տանս Հոյսց Զահանշահի Թուրքմանի եւ արեանարբու դաւանի, յատուածապա՛հ պաւսոս Լաւոյ ի յերկնահանգէտ մեծարդոյ եւ գերահռչակ ուխտի Հախրատ վերածայնելոյ ի գրան

¹² Երզնկայի Ասպ վանքի մէջ կը յիշուի Ներսէս Հաղրատացի մը (1464ին), որ ինչպէս կը կարծեմ Հաղրատ գիւղէն ըլլալու է (Արարատ 1918, էջ 600—604) :

մաւրս լուսոյ Ս. Սիովնի ի հրաշափառ կաթսւղիկէ սուրբ տաճարիս եւ արեամբ ներկեալ տառուած ընկալ սուրբ Նշանիս : եւ յառաջնորդութեան սորա տէր Աստուածատրոյ, զոր ի յաւուրս եւ ի ժամանակս յայս կան բաղում կրաւնաւորք եւ ազաւթարարք տէր Ղաւկաս, տէր Աստուածատուր, փակակալ, Տիրատուր, Գրիգոր, Պետրոս, Գաւրղի, Յովսէփ, Միխիթար, Ներսէս, Յովս, Ոհն, Վարդան, Հայրապետ, Դաւիթ, Արքահամ, Արթուր, զոր Տէր Աստուած ընդ երկար աւուրս արասցէ զսոսա : ... Յիշել ի Տէր զՅովհաննէս վարդապետն, որ զարինակն շնորհեաց : ... նաեւ զեղրոյրն իմ ըստ հոգւոյ զԳրիգոր կրաւնաւորն եւ զստացաւ զրոցս զՋանաղիկ վարդապետն եւ զկենակիցն իւր զՄինա խաթուն (եթէ Մինա խաթուն զեռ կենդանի է վարդապետն կարգալու է վարդապետն) եւ զհանդուցեալ սրգիքն իւր զՄկրտիչ եւ զԱստուածատուրն» ... Դրիչն է Յովհաննէս, որ է «Ծեր եւ ծանրացեալ աշաւք» (Ակինեան, Հատաք. Յիշտա. Cod. Arm. Laz. 8. f. 582) :

Աստուածատուրի յաջորդած կրնայ ըլլալ ՊԵՏՐՈՍ հայրապետ, որ 1491ին կը մեռնի, ինչպէս իր տապանադրէն յայտնի է «Այս է հանդիստ Պետրոս հայրապետին, թուին ԶԽ» (Թ. 239, էջ 122, Արարատ 1887, էջ 72, Արձապանք 1884, էջ 628) :

Անոր մասին անդրադոյն տեղեկութիւններ
կը պակսին: Ապա իրարու յաջորդած կ'ըլ-
լան Դէմոֆ Լալիակսոյս, ՅԱԿՈՒՅ, ՎԱՐ-
ԴԱՆ մէկնիչ քաջարան, ՌՈՒՍԻՆՈՍ, ԲԱՐ-
ՍԵՂ և. ԳՐԻԳՈՐ առաջնորդները: Այսպէս՝
Երզնկեանցի Համեմատ (Արարտ 1887 էջ
264): ¹³

Պատրասի յաջորդ ընտրուած է ՅՈՒՎ-
ՀԱՆՆԷՍ ¹⁴, որուն օրով 1494ին Խաչատուր
արեւոյն կը գրէ Շարականոց մը (Ակինեան,
անդ, Թ. 1627):

Դարձեալ նոյն Թուականին «Եղև զրաւ
դրչութեան ... ի սուրբ և ի հռչակաւոր
ուխտս Հաղրատու ընդ հովանեաւ կա-
թողիկէիս և աստուածընկալ սուրբ Նշա-

¹³ 1488ին Վարդան Աւետարան մը կը գրէ «Ի
յերկնահանգէտ և. զերհոշակ ուխտս Հաղրատ» (Էջ-
միածին, ամսագիր, 1950, Թ. ԺԱ—ԺԲ, էջ 84):

¹⁴ Գանձարանի մը մէջ կը մագթուի «Ջսակաւ
աշխատող զիղնատիոս Լալիակսոյս Հաղրատացի յիշե-
ցէք ի սուրբ յաղաթս» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ.
Երեւան, 354: Հաղրատ զիղէն է սա թէ Հաղրատ
Վանքի անձանթ առաջնորդ մը երևան կու գայ: —
1498ին «Ի սուրբ ուխտս ի Հաղրատ տառտոս Տէառն
Սարգիս կաթողիկոսի կը գրուի Մաշթոց մը (անդ
էջմ. 1084, համտ. Կարենեան, Յուշ. էջմ. 1055): —
«Մագիկ»ի մէջ (1898, էջ 438—439) կայ՝ «Ի ժամա-
նակս փայաշահութեան Ղուտայրանտին և ի Թաղա-
ւորութեան Վրաց Սիմրն Թաղաւորին (ուստի 1619—
1630 Թուականներուն) որ նա աւերակաց Լոռի և. զվա-
նորացս և. զերացաց բազում անօթս և. զբեանքս
եկեղեցեաց: Եւ Տաւրեցի պարոն Փիլոյի սրդի պա-
րոն Բայինդուրս ի հալալ արդեանց իմաց զնեցի
սուրբ Աւետարանս և. զարծայթած արակաքն Հաղ-
րատաց, այլ և. ետու ի դուն Հաղրատայ սուրբ Նշա-
նին վասն յիշատակի հոգւոյ իմոյ»:

նիս եւ այլ սրբութեանց, որ աստ կան
հաւաքեալ ի հայրապետութեան Սարգսի
Հայոց կաթողիկոսի եւ ի զանութեան
Թաւրիթի Թաղտի Ռբսամբ բէկի ... սան
բէկին: Եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխ-
տիս աէր Յոհաննէս արհեպիսկոպոսին եւ
միեղէն եղբարցս: Արդ զբեցաւ Մաշտոցս
ձեռամբ յոյնամեղ եւ անարհեստ զբէի
սուտանուն արեղայի, որ անուամբ միայն
եմ եւ ոչ զործով: Եւ Յակոբ քահանայս
ետու զբել զՄաշտոցս ի հալալ լնչից իմաց
ի վայելումն անձին իմոյ եւ յիշատակ
ինձ եւ ծնողաց իմաց եւ մաւրն իմոյ
Շամամին» (Ակինեան, անդ, Երեւան, Թ.
455):

Գրեթէ ամբողջ դար մը թանձր խա-
ւար մը կ'իջնէ Հաղրատի պաամութեան
վրայ եւ այդ խորհիլ կու տայ թէ վանքը
ծանր օրեր անցուցած պիտի ըլլայ:

Արձանադրութենէ մը կ'իմանանք թէ
1586 թն¹⁵ առաջնորդ է Մատթէոս. «բայց
ամք առաջնորդութեան նորա անյայտ, նոյն
պէս եւ նախորդն», բայց յաջորդը հաւա-

¹⁵ Վասիլ քահանան 1594ին իր դրած Յիշատա-
կագրութեան մէջ կը գրէ «Քանզի աւրինակեցաւ դա
ի Ասիկատոս Արկուսոյ վարդապետին յաւրինակէն. .
զնացի հետ իմով ի վանքն նորուն եւ համբարեցի
զերկնային գանձարանն, զկենդանի եւ զբժշկարաշի
զերեզման նորա եւ առեալ զնորա սաղմոսարանն եղի
ի վերայ աշաց իմոց եւ որպէս էր բանքն այն սոյն-
պէս զբեցի անթերի» (Սիւրմէեան, Ցուց. հայ. Զեռ.
Հալէպի Ա. էջ 124—125):

նական թուի թէ է՝ Կիրակոս, զի «մերձ է ժամանակաւ» (Յովհ. Ղըրմեցի, Թ. 239 էջ 122) :

Կիրակոսի գործունէութիւնը կը մնայ անձանօթ, միայն անոր մահը ծանօթ է. այդ կը հանդիպի 1629ին, ինչպէս իր առաջնագիրը կը ցուցնէ «Կիրակոս տեղոյս թուին ՌՀԸ» (Թ. 239 էջ 123 եւս Արարատ 1887, էջ 72) :

Անոր յաջորդած կ'երեւայ Միմաս : 1641ին «Արդ եղև գրաւ աւարա Աւետարանիս ի թուին Հոյսոյ ՈՂի ի գաւաղանութեան Հազրատոյ սուրբ Նշանին Մինաս վարդապետին...» (Կարենեանց, Յուցակ. էջմ. Թ. 1848) : ¹⁶

Անիկա 1649ին նորէն կը յիշուի «Փառք աւարտեցաւ ... ի քաղաքն Տփլիս ի գաւոն Փեթլայիմու սուրբ Աստուածածնոյ ... ի թաղաւորութեան Վրաց տան Բաղրատունեան ազգէ Ռոստոմ խանին, զորնդ երկար սրահեցէ Տէր Աստուածն ամենայնի : Եւ ի հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնի Տեառն Փիլիպոս կաթողիկոսին եւ յասաջնորդութեան Հազրատոյ Մինաս րարունապետին ձեռամբ ... Սարգիս իրիցի ... ի խնդրոյ Շահաբարսին» (Ակինեան, Հատք. Յիշատ. Երեւան 24) :

¹⁶ 1643ին Յովհաննէս կրօնաւորը կը գրէ Հազրատի մէջ Դաւթի Սահմանացը (Կարենեան, Յուց. էջմ. Թ. 1848) :

Մինտսի պարտայ թողուցած զահին վրայ կը բարձրանայ ԱԽՏԻՍ, որ ծերերու աւանդութեան համաձայն կը պաշտօնավարէ ԲԱՐՍԵՂԻ հետ (Թ. 239 էջ 124) : Արձանադրութեան մը մէջ կայ «Յառաջնորդութեան Թումանի սրգի Բարսեղ Եղիսկոպոսի եւ Աւետիս Եղիսկոպոսի Հալրատայ եւ Թիֆլիսցի խօճայ Մարութենց Յակոբ տղի ի գունն Հալրատայ սուրբ Նշանին մէկ գանդակս յիշատակ հօրն իմոյ Գուլասպին, Թունն ՌՃԴ» (սնդ էջ 123) :

Աւետիսի մասին ունինք «Փառք . . . կատարեցաւ խնդրածս յԱւետիս Եղիսկոպոսիս եւ միտրանայն ոմենեքեան, որ է առաջնորդ Հալրատայ սուրբ Նշանիս . յիշեցէք . . . : Դարձեալ յիշեցէք հոգեւոր մայր մեր Աղիզ տղաշխարոյս, որ շատ աշխատանք ունի այս սրբոյ գոսնո . . . : Զվերջին կողմով մեղայցարտ եւ սուտանուն Գարիանէ տղաշխարաւոյս յիշեցէք եւ Աստուած զձեզ յիշէ, Եղրարք իմ թողութիւն շնորհեցէք ինձ աչքս վստայանէր, խիտ խաղաղութիւն էր ժամանակս թաղաւարութեան Առեւտում խանին էր, առաջնորդութիւն էջմիածնոյ Տեանն Յակոբոյ որ երեկ Վրաստուն Թիսլիս քաղաքն Եւսմիս Եկոց Եղիսկոպոսունք ոմենեքեան յինքեան ունէր, շէն կենաց պարձաւ ուրախութեամբ աթոսն իւր, որ շինել էր,

յԱւետիս Լալիսկոպոսն, Եկեղեցին իւր Էւ լսիստ ուշխատեցան ամենեքեան յիշեցէք ... թվին (Ռ (ՃԶ)» 1657, Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Երեւան Թ. 207) :

Աւետիս¹⁷ վանքին պարիսպը կը նորոգէ Էւ ուրիշ վերջինութիւններով կը դրադի: Հողային հարցի մը առթիւ 1660ին սպանութիւն տեղի կ'ունենայ «ի Հախրատայ տիրոջ Էւ կամակցութեամբ Աւետիս Լալիսկոպոսի» (Conybeare, Cat. Brit. Mus. էջ 302) :

Իսկ 1663ին Աւետիսի օրով Դսեղի մէջ կը դրուի Աւետարան մը (Մատ. Ն. Յուց. ԶԼԱ. Սեւանայ, էջ 43): Ապա՝ չատ ժամանակ յետոյ 1675ին սրբաւէր Էւ հեղահոգի տէր Աւետիս արհիեպիսկոպոսի ստան կը դրուի Մաշտոց մը (Ակինեան, անդ Թ. 78) :

Հեռեւեալ կարեւոր Յիշատակագրութեան մէջ տրոյէն կը յիշուի ԲԱՐՍԵՂ.

«Եւ տմենամեղս ... Զաքարիա յոկ տնուամբ Էւեթ հանդիպեալ ի կարգս սպասաւորաց ըսնի ըստ վարդապետական ձեւոյ ... բազում ամաւք ... ցանկութիւն ի մտի կտլեալ կտրի փոփաղմամբ ստանալ զդիրս արարողութեան ըստ Էթեանց խորհրդոց սուրբ Եկեղեցւոյ արարեալ Է

¹⁷ ԺԵ. դարուն ծանօթ է Աւետիս Էպ. Հաղ-րատացի գրիչը, որ Երուսաղէմ ապրած է (Աղաւ-նուհի, Հայ Երուսաղէմ, էջ 40—41) :

Եղեալ ի մէջ հայասեռ ազգի սուրբ վար-
 դապետին Մաշտոցի Սեանցւոյ. որ էր
 Եղծեալ խառնակութեամբ այլեւայլ կերպից
 արարողութեանց եւ ի բազումս ի նոցանէ
 կորուսեալ եւ անհետ արարեալ ի թուրու-
 թենէ եւ յանհոյութենէ բազմաց: Իսկ իմ
 յոյսվալոյն աշխատութեամբ ի խնդիր Ելեալ
 խնամօք եւ սղարմութեամբ ամենազաւրին
 զտեալ զբովանդակն եւ ի մի վայր հա-
 ւաքեալ, սրպէս եւ տեսնի ի սիրելիս-
 թենէ ձերմէ: Եւ վարձատրութեամբ բարե-
 պաշտ եւ մեծահաւատս ... սղարոն խոճա-
 սայրն, զի յորչորեցաք զնա եւ տուաք
 զրել ի հալալ եւ յարգար վաստակոց
 իւրոց եւ Եզաք յիշատակ անջինջ ... ի
 զուտն եւ ի ծոց զերահաչակ եւ մեծա-
 վոյելուչ Ամատունեաց սուրբ Կարապետիս
 Յովհաննավանից, որ է ի յստն Արապածու
 սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կաթնալի-
 կէիս ... բայց զիտասցէ սիրելիթիւն ձեր,
 զի որպէս զրեցաքն ի վերոյ վառն բազում
 պատճառաց Երաք ի խնդիր վասն ժողով-
 ման սուրբ զրոցս, մանաւանդ սուկս Եր-
 կուց հարկաւոր պատճառաց, քանզի սո-
 վորութիւնն է ի մէջ կարգացալոց ազգիս
 մերոյ, զի այնոքիկ, որ աշակերտք են
 զրոց եւ տնուանի վարպտակաք անհոգա-
 ցեալ եւ անլարժ զսլով իրբեւ զհեշտ ինչ
 համարեալ զարարողութեան կարգ սորա,
 ոչ երբեք հոգան, բայց ի ժամու կատար-

ման զործոյն անհմուտս երեւին : Իսկ տղէաքն
 եւ տնուամուռնքն ի զեղջկաց եւ յաշխարհիկ քահանայից ոչ երբեք զիտելով ընաւ
 զկարդ սորին արարողութեանց , որպէս
 զիտէին այնպէս աներկիւղածութեամբ վարէին : Վասն որոյ հաւաքեալ ի միտսին
 զրաբանդակ շարժմունս կարգաց ըստ իւրաքանչիւր
 յաճախութեան զնացից , եղաք ի ծոց մաւրս լուսոյ վերայդրեալ սուրբ Աթոռոյս՝
 զի սովաւ ի ձեռն առեալ անթթար եւ թարց
 խառնակման զկտրուորութիւն օրինաց
 յառաջնոցեալ բարեպէս վարեացին բարւոյն
 կամեցողքն . . . Սկսեալ եղեւ ի ժամանակս
 թաղաւորութեան Պարսից Շահարասի երկրորդի
 եւ ի հայրապետութեան սրբազան կաթողիկոսին
 Հայոց Տեառն Փլիլիպոսի Աղբակեցւոյ , որ է փոխանորդ
 եւ աշտկերս Տեառն Մովսէսի Տաթեւացւոյ
 կրկին Լուսաւորչի հայկազանս տոհմի եւ
 իմոյս վարժապետի եւ հոյեւոր երկամբք զտախարակոյի :
 Բայց կտտարեցաւ յամի Ռձ հնգին թւոց
 յաւելուածի ի ժամանակս Տեառն Յակոբայ
 նոցունց փոխանորդի Զուխայեցւոյ : Որ եւ մեք . . .
 չողաք ի Շօշ քաղաք որ այժմ ասի ըԱպահան ,
 եւ անդ մեծաւ աշխատութեամբ եւ բոլորմ երկունս
 կրելով ի տեղեաց տեղեաց զուամբեալ զրազում
 աւրինակսն հաւաքեցաք ի մի տաան տմաւ
 հաղիւ թէ կտտարունմս տոնելով ,
 սակս զազտիարացն առձեռն պատ-

բաստ ոչ գտանելոյն եւ անտի գործեալ
 եկոք աթոս մեր եւ ի վանս մակապրեալ
 Ս. Յովհաննու որ էր հանգստարան մեր
 եւ տեղիք բնակութեան: Բայց ի վաղ ժամա-
 նակաց էր խախտեալ եւ հնացեալ բովան-
 դակ շինուածքն սուրբ եկեղեցեացն եւ ոմանց
 ի նոցանէ վայտիւ գտանիսն ծածկեալ: Որ
 եւ օգնականութեամբ Աստուծոյ վերստին
 նորոգեցաք մեծապայծառ ճոխութեամբ զրո-
 վանդակ հնութիւն սրբոց եկեղեցեացն զե-
 գեցկապէս յօրինմամբ: Նաեւ տունս զե-
 գեցկաշէնս եւ սենեակս բոտ բաւականի
 հաստատեցաք, ի ներքուստ կողմանէ շուրջ
 զպարսպուն եւ զայգիս եւ զմիւլքս եւ
 զոնդատտանս եւ զբովանդակ ջուլբոս կեն-
 դանեաց ի թաղաւորական հարկոց ի դուրս
 հանեալ արատեցաք, նամասաւ եւ կնքով
 հաստատեալ: Դարձեալ ... յիշեալիք ...
 զաշտկերտեալ սրգեակս եւ զմանկունս
 զՅովհաննէս վարդապետն, որ է յաջորդ
 իմ եւ փոխանարդ ի սուրբ աթոսս ի կեն-
 դանութեան իմում եւ ի մահուան եւ
 զհարսեղ եպիսկոպոսն մեծահոգակ սուրբ
 աթոսոյն Հազարատայ, յազատ տունէ, եւ
 զՊաշտառք վարդապետն սո Տէր հան-
 դուցեալ եւ զփոքրիկ տէր Մովսէս սպա-
 սաւոր ծերունոյս եւ զայլ համարէն զասս
 տրեղայից եւ ստրկուսպաց եւ զմիտրա-
 նելոց բազմութիւնս, որ աստ հաւաքեալ
 կան ի ծոց սուրբ աթոսոյս» (Ակինեան

Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ., էջմ. 953) :

Բարսեղ՝ Թումանեան զարմէն է եւ պաշտօնակից կ'ունենայ Փիլիպպոս արքեպիսկոպոսը, ինչպէս կ'երեւայ սա յիշատակագրութենէն՝

«Փառք ... անպիտան Թումայ սուտանուն զսլիբս զրեցի սուրբ Աւետարանս ի զեօդս Աղթալայ ի դուռն նահապետացն Սահակայ եւ Յովսէփայ եւ այլ սրբոցն որ աստ կան հաւաքեալ ... : Աւարտեցաւ զիրքս ի թվին Հայոց ՌՃԼԱ - 1682 - ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Եղիազարի, որ է աւարտ զրոյս նստաւ յաթոս : Ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Հախապատայ տէր Բարսեղ¹⁸ եւ տէր Փիլիպպոս արհեպիսկոպոսացն : Արդ յիշեցէք զիս զանպիտանս եւ զհայրս եւ ուսուցիչն իմ՝ Սարգիս քահանայն, այր արհեստիւ, որ տեղեակ իսկ է հին եւ նոր Կառկարանացն

¹⁸ «Գիր աղերսանաց զրեալ առ Եղիազար կաթողիկոսն ի միարանիցն սրբոյ Էջմիածնի ի սուրբ Երուսաղէմ» (Հմմտ. Միթթարեան Խ. Վ. Համառօտ պատմ. Երուսաղէմի, էջ 107—111) զրութեան ստորագրողներէն են՝ «Եւ Բարսեղ վարդապետս Հաղբատցի, եւ Սահակ վարդապետս Մակուեցի... եւ Սարգիս վարդապետս Հաղբատցի» (Պողարեան Ն. Եպ. Մայր ցուց. հայ Զեռ. Ս. Յակովբեանց Բ. էջ 2) : — «Առնթեր հանդսարանի Աւետիս Եպիսկոպոսի յանդիման ժամատան Հաղբատայ յարեմատից առ արտաքին պարսպաւ կայ՝ «Այս է հանդիստ Բարսեղ եպիսկոպոսի. եւ էի յազգէ Թումաների, որ բաղում ամս ի յաստ կացի եւ զկեանս իմ առտ անցուցի. Իկ. տմ առաջնորդ կացի, թաին ՌՃՄԲ» (1703, Թ. 239, էջ 124) :

ևւ մայրն իմ Հերիքնազան ևւ կողակիցն
 իմ Լարիէրօզն ևւ եղբարքն իմ Թումազն,
 Առաքեալն. Դաւիթ» (Ակինեան Հ. Ն. Հա-
 ւաք. Յիշատ. 1682) :

Նոյն տահմէն Բարսեղի կը յաջորդէ
 Թովմաս ևւ «Վարէ զիշխանութիւնն առաջ-
 նորդական ամս իրբ երկսաստան» (Թ. 239
 էջ 124) :

Թովմասի մահէն վերջ Հազրատի
 հայրապետական աթոռը կը բարձրանայ
 Գրիգոր «Ի Տփիսեայ, Սուրկունեան մակա-
 նուանեալ, սր ևւ Պարսն տէր յսրջոր-
 ջեալ պատուոյ անուամբ ... Սա բաղմաշ-
 խատ եղև ի ճոխացուցանել զայս մենաս-
 տան տմենայն կարեւորօք» (Յովհ. Ղրի-
 մեցի, Թ. 239 էջ 124—125) : Անոր տան
 քաղաքական կարեւոր անցքեր տեղի կ'ու-
 նենան հոյ աշխարհի մէջ ևւ ան պարապա-
 ներս. համաձայն իրեն յանձնուած նաւը կը
 զեկաւարէ :

Գրիգորի թաղումէն¹⁹ յետոյ «Զաքա-
 րիա Պալիմեան ի քաղաքէն Տփիսեայ ...
 յաջորդէ զառաջնորդութիւն ուխտիս անձամբ
 զբաւեալ զայն, զի ոչ ոք ի քահանայից,
 յիշխանաց ևւ ի ժողովրդաց քաղաքին հաճ
 ևւ հաւան էր ընդ առաջնորդութիւն նորա

¹⁹ Ի Թիֆլիս՝ տաղանազիր Գրիգոր առաջ-
 նորդի «Այս է հանդիստ աշխատաւոր սուրբ ուխտիս
 առաջնորդ Գրիգոր վարդապետի Թիֆլիսեցւոյ ի
 թաին Թի» (1751, Թ. 239, էջ 127) :

ևւ ինքն իսկ չեւ ևւս էր ձեռնագրեալ
 եպիսկոպոս : Այսու օրինակաւ եկաց նա
 ընդ. ամս ինչ ի նմին իշխանութեան
 ընդդէմ կամաց հասարակութեան, մինչեւ
 ապա ի զօրանալ շփոթի ևւ հակառակու-
 թեան ի մէջ նորա ևւ ժողովրդեան, բռնու-
 թեամբ արտաքսեն զնա ի քաղաքէ անտի
 ևւ նա շկարացեալ առնել ինչ ևւ չկացեալ
 ուրեք ի մերձեկայս գէմ եղեալ զնայ
 ուղղակի ի հեռաւոր աշխարհ Պարսկուս-
 տանի» (Թ. 239 էջ 130) : Հոն Քէրիմ
 խանին սլաշտօնեաներէն մէկը բուժելով՝
 անոր շնորհքին կ'արժանանայ ևւ անկէ
 Յակոբ Կաթողիկոսին թուղթ մը կը ստա-
 նայ, որ զինքը եպիսկոպոս ձեռնասրէ :
 Կ'անցնի էջմիածին ևւ կաթողիկոսը խանին
 լապճանքը կը կատարէ : Զաքարիա իրբեւ
 եպիսկոպոս կը դառնայ Թիֆլիս, ուր կը
 ներկայանայ Հերակլ Թաղսուորին, որ զինքը
 մեծապէս կը յարգէ : Այս տեսնելով Հաղ-
 րատացիները, մանաւանդ որ անոր հան-
 դէպ եղած տեսլութիւնն ու զրգոսմն ալ
 նուազած էր, զինքը կ'ընդունին իրբեւ
 հօտապետ : «Եւ նա այնպէս վարեաց զիշ-
 խանութիւն աստջնորդական մինչեւ ցմահ
 իւր, կացեալ յոռաջնորդութեան ամս իրր
 ատան ևւ ինն ի մահուանէ անտի Գրիգորի
 ևւ ի ՌՄԺԹ Թուականին Հայոց . յամի
 Տեառն 1770 վաթճանի ի քաղաքի անդ ի
 Տփլիս ևւ թաղի ի կաթողիկէ եկեղեցւոջ

հանդէպ բեմի սեղանոյն» (Թ. 239 էջ 132) : Բայց դեռ երկու խօսք :

Զաքարիա տռաջնորդը²⁰ «կամէր յափըստակել անիրաւութեամբ զթեմս Սանահնոյ եւ Աղարծնոյ», բայց, Ղազարիսցիները Սիմէոն Կաթողիկոսին բողոք կը ներկայացնեն եւ բացառապէս կ'ըսեն «թէ տայցեա եւս զմեզ Զաքարիա վարդապետին, մեք նմա ոչ եմ ծառայելոց» (Դիւան Գ. էջ 138) :

Սիմոն Կաթողիկոսը²¹ թէ եւ Ղազարիսցիները կը յորդորէ Զաքարիայի ընդդիմանալ եւ անոր մարդիկը չընդունիլ, սակայն յետոյ Զաքարիային, որ Հերակլ թաղաւորին սիրելին էր եւ անոր վրայ իր յոյսը դրած էր «եւս զսրբոյ Աթոռոյս թեմի եւ յՍանահնոյ թեմի առաջնորդութիւնս եւ զնուիրակութիւնս ամենայն երկրին մինչեւ ցերիս ամս» (անդ. էջ 533) : Բայց այդ կ'ընէր իրրեւ ուրո՛յն վանքի եւ ոչ թէ Հաղլատի ենթարկուած վանքի մը,

²⁰ Շինարարական գործունէութիւն սկսեցած է (Դիւան, Թ. էջ 215—217) :

²¹ Զար լեզուներ կը գրողարտեն թէ «Զախապատու արդիւնսն զաւթել կամի սրբապան վեհն (Սիմէոն), (գոր ան կը հերքէ) եւ Փոստուլայ եւս զրեաց առ սա սրբապան վեհն ասել արքային, զի վասն Հալսպատու արդեացն զմէկ կարողեսցէ դանձապետ, եւ կամ Առաջնորդին յանձնեսցէ, զի զարդիւնսն Հալսպատու ժողովեալ առ ինքն պահեսցէ, զի մի ոք ձեռնամուխ լիցի նմա եւ յետոյ ինքն որպէս կամիցի այնպէս արասցէ» (Դիւան Ը. էջ 284—285, հմմտ. էջ 593) :

ուստի եւ անոր անկախութիւնը կը պահուէր (անդ. էջ 138, 268 եւ 710) :

Սիմէոն կաթողիկոսի կամօքն էր նայն իսկ, որ Զաքարիա Հաղրատի առաջնորդութեան տիրապետէն հրաժարի եւ «տէրունի լիցի թեմն Հաղրատու, որովհետեւ սցծըմ տւերակ կայր սուրբ վանքն (ըստ որում Ազէքսանդր սրբազան Հաղրատեան արարեալ էր տէրունի, վասն աւերելոյ վանիցն») եւ լոկ թիֆլիցի առաջնորդ կոչուի: Սակայն Հերակլ թաղաւորը, Զաքարիա առաջնորդը եւ ժողովուրդը (թիֆլիցի) «սրբ Հախպատու էին թէմ» այդ տրամադրութեան եւ որոշումին կը հակառակին. «Ասէին զանուն առաջնորդութեան Հախպատու ոչ կամիմք թէ պակասեցի ի միջոյ մերմէ, այլ ի քաղաքս ի միջի մերում նստցի, որքան աւեր կայ սուրբ վանքն» (անդ. էջ 532) : Այս հարցը Յակոբ կաթողիկոսի տունն ալ յարուցուած է (անդ. էջ 532) :

Զաքարիայի մահէն վերջ Հաղրատի եւ Տփլիսի առաջնորդութիւնը կը ստանձնէ 1771ին Ռէքէոս, որ «այր հեզ եւ սուաքինի» է եւ հինգ տարի պաշտօնավարելէ յետոյ կը քաշուի էջմիածին, ուր ծեր հասակին մէջ կը մեռնի: Անոր օրով Մխիթար քալանթար «Գոյ նախ ի Հաղրատ՝ եւ մտեալ զառաջինն յաւազ եկեղեցին սուրբ Նշանի Էրկրպագէ ի նմա բարձրե-

լոյն Աստուծոյ եւ ապա հայեցեալ ի խրթնութիւն նորա եւ յանչքութիւն, զի այր աւազակաց էր լեալ ի բազում ժամանակաց հետէ յամայութեան կալով ... զի ազտեղեալ էին բովանդակ եկեղեցիք ուխտիս յաւազակաց անտի եւ բազմութիւնք բուսոց եւ թփոց խիտ առ խիտ բուսեալ զնոքօք ծածկեալ ունէին զգլուխս նոցա եւ զսրմունս առհասարակ, վազվազակի հրամայէ բազմութեան արանցն սրբել եւ մաքրել եւ զամենայն բոյսս եւ աւանկ առհասարակ յարմատոց խլել: ... չքջեալ ապա ի զնին համօրէն տեղեացն եւ անկեանց մենաստանիս եւ մատրանցն եւ խորանաց, զտանէ զերկասին վերանխորանս սուրբ Գրիգոր եկեղեցւոյ լի անհամար զբչազիր եւ երկաթազիր հնազայն մատենիւք, նայնպէս եւ զչորեալն խորանս միջնայարկի զանդակատանն, յորոց զբազմս ի վայր բերեալ զննէ միառմի եւ անդէն ի տեղիս իւրեանց ամփոփէ ...» (Բազմ. 1956, էջ 108, Թ. 239, էջ 132—134):

Զաքարիա իր առաջնարկութեան ամբողջ շրջանին Տփլիսի կը բնակի եւ որքան կ'երեւի Հազրատի վանքով շատ չի հետաքրքուիր: Նաեւ Ռէթէսս հսն կ'անցնէ իր տարիները եւ անկէ կը կտստվարէ վանքը, սր զանէ Մխրթար Քալանթարի նման անձի մը խնամքին կ'արժանանայ:

Ռէթէոս անշուշտ ցաւով կը տեսնէ այն ասպատակութիւններն ու աւերումներն ու աւարումները, որոնք Նոտրլաճի մահէն ետքը սկսան՝ եւ շարունակուեցան: Անոնց հարստները հասան նմանապէս հազարաւոր եւ ան մնաց առանց առաջնորդի, զի առաջնորդը կամ ճշդագոյնս առաջնորդները, ինչպէս տեսանք, այդ շրջանին Տփլիս ընտրած են իրենց ընակութեան վայր (Հմմտ. Բաղմ. 1956, էջ 108—109):

Ռէթէոս Աշտարակեցի Գօյօշեանցի կը յաջորդէ Արքահամ Թէֆիքաղցի 1777ին Հերակի Թագաւորին հրամանով-ղանիկա «Հաճեցուցեալ էր Երեւելի ընծայելոք» (Բաղմ. 1956, էջ 109 եւ Թ. 239, էջ 135—137): Ձեռներէջ է եւ իր անունը կ'ուզէ որ տպագայ սերունդը օրհնութեամբ յիշէ, ուստի եւ Երեսուն տարի անխնամ մնացած եւ հետեւաբար շատ վնասուած վանքը կը քանկայ վերանորոգել, մանաւանդ որ ժամանակն ալ նպաստաւոր էր, «Քանզի ի նմին ժամանակի նուազեալ էին արշաւանք եւ ասպատակութիւնք» (տե՛ս էջ 109): Նորոգութեան համար կը դորձածէ ժողովուրդէն ստացած նպաստները եւ իր անհատական սեպհական գրումները, բայց անոնք չուտ կը սպասին եւ գրամի կտրիքը զինքը կը նեղէ եւ քանի մը ծրագիրներու գործադրութեան արդեւք կ'ըլլայ: Ան «Ձեռն ի դորձ առնէ եւ շինէ

զկրկնայարկ առաջնորդարան զեզեցիկ ի
 հիւսիստկողմն նշխարատան հարուստ մի
 բացաղայն առ որմով հնաղայն սեզանա-
 տանն . . . եւ զայլ սենեակս ինչ յայլեւայլ
 պէտս :» Ապա զբամբի պահասութիւնը զինքը
 կը ճնշէ եւ «Ակսաւ որսնել զաւհարանս
 եւ զամենայն վայր եւ անկիւն բանալով
 եւ քանդելով առ ի զտանել զպահաւոր
 ինչ երեւելի, թաղուցեալ ի ժամանակէ
 անտի Սուրբունեան Գրիգորի, բայց ոչինչ
 կամ սակաւ ինչ շահէր անպատա եւ ոչ
 որպէս ակն ունէր, բաւական ինչ յօժան-
 պակութիւն զործոյն :» (անդ էջ 109) :
 Անոր վնաստութներուն կ'օժանդակէ իր
 Պետրոս սարկաւազ փոքրաւորը, որ ազա-
 ղլայով եւ ճարտիկ, «Մոյկալ ի սէր
 զանձուց եւ առաւել քան զվարդապետ իւր
 վառեալ ի խնդիր նոցա, ոչինչ վայր
 եթող, զոր ոչ բրեւաց եւ ոչինչ շինուած,
 զոր ոչ խախտեաց, որոց խախտուածք
 երեւին մինչեւ ցայսօր» (անդ էջ 109) :
 Երանի՜ թէ այսքանն բլրաբ անոր անկուշտ
 ազահութեան վնասը : Շարունակենք ցուով .
 «Այլ ոչինչ օգտեալ ձեռն տրկանէ ապա
 ի բազմապարեան պահարանն կամ ի
 քարայրն զբաց եւ մատենից ուխտիս որ
 կայ յարեւմտից մենաստանիս . . . բացա-
 ղայն ի վանաղս իրբու քառորդիւ ժամու,
 յորում էին ըստ պատմելոյ ականատեսից
 անհամար զրչաղիր եւ երկաթաղիր հնա-

դոյն եւ ընտիր մատեանք մեծամեծք եւ փոքունք ի յայտլ դարուց ժողովեալք, թող զմատեանսն որք կային ի վերնախորանս եկեղեցւոյն սրբոյն Գրիգորի եւ զանգոտեանսն: Այս այն քարոյր է, առ որ յաճախէր միշտ Յովհանէս սարկաւազ վարդապետն յընթերցումն զրոց, որոյէս զբէ կիրակոս ի վարս նորա: Եւ ահա զայնչափ բաղմութիւն մատենից, չգիտեմ յինչ պատճառս Արքայազամ վարդապետ տմասորեայ ժամանակօք աշխատեալ ընդ սորկուտդի իւրում, բովանդակ ի վայր իջուցանէ եւ բերեալ աստ ի վանքս դնէ ի ներքնայարկն զանպատան եւ յոչ բաւեալ տեղւոյն զբովանդակն տանել, ընու եւ յայլ զանոպան տեղիս ի խորանս եւ ի մատրոնս, յորմէ օր ըստ օրէ սրակասեալ ցրուեալ եւ յափշտակեալ ի զողոց եւ յամենեցունց, որոց միանգամ հասին ձեռքս յայժմ եւ ոչ տեսրակ մի ի նոցունց երեւի ի միջի չգիտեմ թէ զիա՛րդ կորեան կամ տնհետ եղեն ոյնչափ տնհամար մատեանք, մանաւանդ ստուարապոյնքն ի նոցանէ եւ ոտուել մեծամեծքն: Ասի յակոնտուսիցն թէ վերոյիշատակեալ Պետրոս սարկաւազ զհալովս ի մատենից տնտի, որ փտեալք էին ըստ մասին կամ ցրուեալ ի թերթս թերթս եւ ի տեսրակս, ժողովեալ ոտհասարակ հանդէպ զանգատան իրրեւ տան կամ երկոտասան ոտնաչափ թոնձրու-

թեամբ, հոր էարկ եւ սյրեաց զամենայն իրրեւ զանպիտանս» (անգ. էջ 109—110, Հմմտ. նաեւ Արարատ 1887, էջ 68—69) :

Սիմէոն կաթողիկոսի մահուան եւ Ղուկաս կաթողիկոսի յաջորդութեան ժամանակաշրջաններու Աղուաններուն Իսրայէլ կաթողիկոսը «սպարազաներէն օղտուելով կ'անցնի Հայրատ — զապանի զիտաւորութեամբ «յնա— Հայրատ— ինքեան տեղի բնակութեան» ընելու (Դիւան Դ. էջ 17 եւ 39) : Եւ իր նապատակին կը հասնի որոշ զիջումներով : Բայց Գիօրկի Միրզա արքայորդին Ղուկաս կաթողիկոսին կը ներկայացնէ Դաւիթ Թիֆլիզցի վարդապետը փափաքելով որ զանիկա Հաղրատի վրայ Եպիսկոպոս ձեռնադրէ : Ղուկաս կը հաւանի, սակայն պահանջելով Իսրայէլի²² մեկնումը : Գիօրկի Միրզա իր խնդրքը կը կրկնէ եւ Էջմիածնի Հայրապետը անոր «խաթեր» համար Դաւիթ վարդապետը Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ եւ Հայրատի առաջնորդ կը նշանակէ : Դժբախտաբար անիկա արքայորդւոյն իր վրայ զրած յոյսերը չարզարացներ եւ իրրեւ վարձկան «ի յատենէ Լէզկեացն» վանքը կը սրարայէ եւ մինչ այդ տառնները քայքայուած ու վնասուած ուրիշ վանքեր կը վերաշինուին, անիկա այլուր կ'անցնէ իր օրերը : Բնականաբար Ղուկաս կաթողիկոսը եզածէն զժղոհ՝ «Դաւիթ սեւազ—

լուխն եւ զլիւր արեւոյն» իւր կարգէն կը լուծէ (անդ. էջ 579—583) : Բայց յետոյ Հերակլիւ ըստեթեան ունկընդիւր՝ զինքը առաջնորդութեան մէջ կը վերահաստատէ, միայն թէ իբրեւ պատիժ երկու տարի եպիսկոպոսական իշխանութենէ կը կախակայէ (անդ. էջ 588—591) : Կը ցանկայ որ վանքն ու իւր թեմը վերստանան իրենց նախնական «բարեկրօն եւ ըստեթեան» միճակը եւ Դաւիթ ալ երկու տարիէն ընդունի «Դարձեալ պատիւ եպիսկոպոսութեան իւրոյ» (անդ. 590—591 եւ հմմտ. Թ. 239, էջ 137—142) :

Դաւիթ զժրախտ առաջնորդ կ'ըլլայ քաղաքական անհաճոյ գէտքերու պատճառներով եւ կը մեռնի 1796ին (Թ. 239 էջ 142) : ²²

Ղուկաս Կաթողիկոսէն Դաւիթի յաջորդ կը նշանակուի ՍԱՐԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՋԱԼԻԿԵԱՆՅ, որ Ազատանից Յովհաննէս կաթողիկոսին կրտսեր եղբայրն էր եւ Խորայէլ կաթողիկոսին ալ ազգական (Դիւան Դ. էջ 6677—6696 Թ. 239 էջ 142) : Անիկա «եկոյց յառաջնորդութեան ամս ութ, յորս վերանորոգեաց զեկիոսին այգիս վանացս, որ ի

²² Յովհ. Ղրիմեցի կը գրէ թէ ականատեսներու միացութեան համաձայն «Խորայէլ էր բոս հանգամանաց անձին ըստ ըրաւս, փառահեղ, եւ զեզեցկաղէմ, այլ եւ վեհանձն, քաղցրախոս եւ առատաձեռն» (Թ. 239, էջ 139) :

Հաղրատածոր, որք էին աւերեալք եւ ամայացեալք» (Թ. 239 էջ 143)։ Նաեւ Հաղրատի կալուածական իրաւունքները կը պաշտպանէ Զուրէկի տոնձղութիւններու գէմ (անդ էջ 48, հմմտ. եւ վարը)։

Սարգիսի յաջորդ կ'ըլլայ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԿՆՅԻ արքեպիսկոպոսը, որ նաեւ առաջնորդ էր «Հայոցն Վրացտանու սահմանացն» (Դիւան Դ. էջ 605)։ Անոր հակադրութեան տակ Գրիգոր վարդապետը կը ձեռնարկէ վանքին վերաշինութեան (եւ որ սակայն նախապէս գովելի գործունէութիւն չէ ցուցաբերած, Դիւան Դ. էջ 545—546, 579, 605 եւ Դիւան Զ. էջ 108—111)։²³

Յովհաննէս որ էր «Այր հանճարեղ, մեծազոր՝ եւ աստատձեռն», կոչուած է «Կենդանի նահատակ»։ Հաղիւ երեք տարի առաջնորդութիւն կ'ընէ մեռնելով արդէն 1811ին, սակայն «Ի սակաւ միջոցի անդ վոյթ մեծ կալեալ նորա պայծառացուցանել զայս ուխտ ձեռն էարկ եւ վերանորոգեաց զգլուխ վերնոյորկի զանգակատանն, որ քանդեալ կայր ի վաղուց ի պապաթոն նորա կանգնեալ զխաչ զեղեցիկ Էւ փառաւոր։ Շինեաց եւ զանգակարան վաքրիկ ի զլուխ արեւմտեան մեծ գութի աւազ տաճարին, որ ըստ բոլորովին քանդեալ։

²³ Գանձասարի Սարգիս կաթողիկոսը ժամանակ մը Հաղրատի առաջնորդութիւնը կը վարէ (Բաֆֆի, Խամսայի մելիքութիւնները, էջ 223)։

կերայ ճանապարհ սոյլի մեծ ծախիւք ընդ ծոցն Խրամաձորայ մինչեւ ի դեռն Սեւուրպայ ձորոյն, որ այժմ կոյ խափանեալ առ ժողովոյն» (Թ. 239 էջ 144) :

Նկատողութեան տրժանի ևն Դանիէլ կաթողիկոսին Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին պրած սա տողերը «Յորժամ ասարեացուք զկոնպակ առաջնորդութեան Հաղրատայ վիճակին նոր իմն թուի ոյն առաջնորդութիւն և իրաւն նոր է, քանզի և նորոգութիւն քարձրացոյն խորհրդարանի նոր է և վասն քարոք կառավարութեան նորապունից պէտք են, զի հինն օրբստօրէ նստակալ յետին աստիճան խանդարման էած ոչ միայն զսուրբ վանան Հաղրատ, ոյլ և զսուրբ կաթուղիկէն էջմիածին» (Դիւան Ե. էջ 584) : Միեւնոյն Դանիէլ կ'օրհնէ ու կը զովէ Ձալ Դաւիթեան Բարաթով և անոր կինը, զի Հաղրատի վանքի նորոգութեան և պոյժառութեան ձեռնարկած են (տնյ. էջ 545—546, հմմտ. և էջ 583—584) :

«Աստուածատուր արքեպիսկոպոս Արձախայ, ձեռնասուն տշակերտ Ղուկաս կաթուղիկոսի յետ մահուն Յովհաննու առաքի ի տեղի նորա յնիքեմայ սրբապնասուրբ կաթուղիկոսէ տաջնորդ Հաղրատայ և Տփիսեայ» (Թ. 239 էջ 145) Բայց հապիւ երկու տարի պաշտօնավարած՝ նոյն կաթողիկոսէն կը յղուի Պոլիս, ուսկէ

վերագարձին 1824ին էջմիածնի մէջ կը մեռնի եւ վառաչութ յազարկաւորութիւն կ'ունենայ :

Աստուածատուրի հետանալէն յետոյ ներսէս արքեպիսկոպոսն Աշտարակեցի «Յազգէ Կոմսարականաց տառքի ի նայն սրբազանագոյն Կաթողիկոսէ տառջնորդական պարտաւորութեամբ . . . ի թաւականի Հայոց ՌԻԿԳ. յամի Տեառն 1814 յամսեան Փետրվարի : Եւ սա Կայ այժմ եւ վարէ զառաջնորդական տնտեսութիւն ինքեան յանձնեալ արիական քաջարթուն զխաղաթեամբ» (Թ. 239 էջ 146) : Կը ձեռնակէ «ի նորոգութիւն եւ բարեկարգութիւն սորին մենաստանի», զլիաւորարար սանիքներու նորոգութիւնը զինքը կը զրաղեցնէ ինչպէս արտաքին պարիտպին ընդարձակումը : Կայն խորհուրդութեան եւ ուժեղ կամքի տէր տնձ՝ կը ծրարէ շատ բան ընել, բայց 1827ին յանկարծ ծաղած պտտերաղմբ իր ձեռքերը կը կապէ եւ կը ստիպուի սպառել անոր աւարտումին : Անոր առաջնորդութեան իննեքուրդ տարին Եփրեմ Կաթողիկոսը Հոգրատ կու գայ, «սր տոտել քան զամս չորս» կը մնայ²⁴

²⁴ Հմմտ. Ստ. Օրբէլեանի Պատմութեան (Ղաւկասեան հրատ.) Յտեւոյումը էջ 533 : Եփրեմէ յառաջ եւ վերջ Հոգրատ Կաթողիկոսական այցելութեան արժանացած է — Սանահինի հետ (հմմտ. Աբրահամ Կաթողիկոսի Կրեւոցոյ Պատմադրութիւն անցիցն իւրոց . . . Վազարշապատ 1870, էջ 26) :

(թ. 239) էջ 147—150, ուր եւ պատեւապաշտօն թագաւորին մասին մանրամասն տեղեկութիւններ) :

Ներսէս Աշտարակեցիի առաջնորդութեան շրջանին Հայրատի մէջ ապրած է Յովհաննէս Սուրէնեան Ղրիմեցին, որ իր ժամանակը կ'օգտաւորէր ոլորտումներ ընկնող եւ Հայրատի պատմութիւնը դրելով : Ան առենադալիրն եղած է եփրեմ կաթողիկոսի եւ ոսրո Նսր Զուլայի Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդը :

Երզնկեան «Արարատի» մէջ վերջին դարերու առաջնորդներու անուանացանկը կու տայ այսպէս՝ Ղուկաս Կուսակրօն վարդապետ ի թուին Հայոց Ռ, Կիրակոս եպ. Հայրատայ 1629, Բարսեղ արքեպ. Թումանեանց 1668, Աւետիս արքեպ., նորոգող պարիսպի եւ կաթուղիկէի, Աբրահամ արքեպ., Հերակլի օրով վանքը կը պայծառացնէ, Դաւիթ արքեպ. Խէրողինեանց որ կը նստի Թիֆլիս եւ 1779ին կը մեանի, Սարգիս արքեպ. Կախէթի, ի թուին 1800, Զաքարիա Ն. Վարդապետ (1810), Զաքարիա արքեպ. Գուլապեան (տնդ 1887, էջ 264—265, հմմտ. Արձ. Թ. 25) :

Հարեանցի ակնարկ մը կը ցուցնէ թէ սրբան թերի է այս եւ նաեւ բուական տարրեր :

Ձաքարիա արքեպիսկոպոսը Բէհրու-
ղեան տոհմէն է եւ զրադած է նաեւ զրե-
ւոյ : Անոր զրչէն են Քարոզիւրք, Վէպ
Սեւանայ եւ ուրիշ երկեր²⁵ (անս Հաղարատի
զպրոցը) : Անոր մահէն վերջ ըստ նոր
կանոնադրութեան Հաղարատի եպիսկոպո-
սական թեմը կը ջնջուի եւ կ'ըլլայ լոկ
փոխաւորութիւն, այս է՝ վանահայրը իշ-
խանութիւն կ'ունենայ միայն վանքի միա-
րաններու եւ զոյգերու վրայ, ըստ այս
ալ ժամանակուոր կ'ըլլայ — աւելի ճիշդը
փոփոխական՝ սրտազաններու պատճառով :

²⁵ Հաղարատի մէջ 1827ին կը գրուի Տաղարան մը
(Անտուան Հ., Յուլ. Հայ. Ձեռ. նոր Բայազէտի,
Վիեննա 1924, էջ 52) : — Ձաքարիա Գուլաստեանի
շիրմին վրայ արձանագրած է :

«Էին անեղին ժիր սլաշտօնակիր
Տէր Ձաքարիաս բարուն անպատիր,
Հովիւ քաջակիր թ աշխոյժ եւ բնաիր,
Արքեպիսկոպոս էջմիածնի ձիր :
Քարոզ սուրբ տասից անխոնջ տնձանձիր
Փառաց Արամեանց յար խուղախնդիր
Ձարմին Գուլաստեանց վեհ արձանագիր
Տահմին Բէհրուտեանց ոստ վայելչագիր
Այլ ահ եւ աւագ տունկոյ բարեղիր
Ձիարդ զօտացար մորչ սաղարթակիր
Իննեբեակ հնդիւք աիօք ծագկածիր
Էլեր ի կենացս կեանս յանախտակի
Յետնորդք յարդութեամբ ելցեն ի խնդիր :
Աւագ զի յարդեացս յանդէտս կացիր
Ողբով անդադար հեծէ վշտակիր
Մոտայ քո Գրեդոր եւ եղբայր կրտսեր
Այլ եւ աղեխարչ դասն արտու առաւիր
Ընծայէ զբուազս եւ զեղերագիր :

Ի 1835 սմի Յունիսի 5 աւուրն» (Աղղր. Հանդ.
1901, է—Ը, էջ 410) :

Այդ տեղի կունենայ 1836ին (Հմմտ. Արարատ, 1887, էջ 265 եւ 1888 էջ 76) :

Հազարաւոր առաջին վանահայրը կ'ըլլայ Եփրեմ Ծ. վ. Երզնկեանց, որ զայն կը շնորհէ, ապա իրարու կը յաջորդեն Պետրոս վ. Շինօղեցի, Աստուածատուր վ. Շինօղեցի, Յարութիւն վ. վախրամեանց Օսնեցի, Մովսէս վ. Մաղափեան, Թաղէաս վ. Յակոբեանց Ախալցխեցի, Յովհաննէս Բհ. Երզնկեանց, Հաղբատացի, Առաքել վ. Քարուամորեցի, Յովսէփ վ. Խարազեանց, որ թէեւ նոր սենեակներ կը շինէ ու զպրոց ալ կը բանայ, բայց անհոյ առաջնորդեցած է. «Իւր վերին աստիճանի անփութութեան շնորհիւ նա քոյքայել է վանքի հնութիւնները, զիւղացիները օգտուելով նրա թուրութիւնից, տարել են զարուոր շինութիւնների սրբատաշ քարերը եւ իրանց տների վրայ դարձ դրել: Մի քանի խորհրիթների ճակատներում մենք տեսանք մինչեւ անցած դեղեցիկ քանդակադարձում խաչերի եւ դանազան պատկերների բեկորներ» (Արձապանք 1888, էջ 571) : Անոր յաջորդը կ'ըլլայ Գեղամ վարդապետը (տեղ էջ 571) : Շինարար առաջնորդեցած է ՍԵՐՈՎԲԷՊ. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ, որ 1873ին Դէպէզի վրայ կամուրջ մը երկնցընել կու տայ (Արարատ 1887, էջ 265) : Ասոնք եւ ասանց յաջորդներէն սմանք, որոնց անստանալարքը հոս յոտով չենք

րերեր, երբեմն աթուէն հետացած կամ հետացած են եւ վերստին եկած ու բաղմամբ են անար վրայ։ Ձեն ունեցած տկնրախ գործունէութիւն։ Թէեւ ժամանակ մը էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը մտածած է Հազրատ վանահայր անաքիւ Ղապարոս Աղայեան, որ ուրած է վարդապետ ըլլալ, սակայն անիկա մերժած է Գուպարքի մէկ անկիւնը պաշտօնավարել (Արձագանք 1888, էջ 571)։ Մինչ Դաւիթ տաաջնորդի օրով Հազրատի մէջ կ'առանձնանայ Սայեաթ Նովա, որ 1795ին կը նահատակուի (Հայ Նոր Վկաներ, էջ 616—618 եւ Ակօս 1957, Թ. 12 էջ 53)։

Իրրեւ լրացացիչ եւ կարեւոր յաւելում հոս կը զեռեզեմ Յովհ. Ղրիմեցիի՝²⁶

«Պրակ տաանձին

Միահապոյն ի մի վայր շարակարգութիւն տաաջնորդաց Հազրատայ։

Կարգ անուանց տաաջնորդաց ուխտախրնթացս ճասիգ պոլով մասնատեալ եւ ի գանազան պլախոս ցրուեալ, պատշաճ պատեցաք տատէն յայս պրակ ի մի վայր շարակարգել զնսսին, զի իբր յամբոսի ինչ տեսարանի միանպամայն երեւեսցին յանդ

²⁶ Ատաջնորդներէն Նորատունկեան վարդապետը կը սպաննուի (Նոր Դար 1896, Թ. 153)։ Ալամ-գարեանի մասին համա. երեցեան, Կովկասի Հայք, էջ 650—651)։

զիման աչաց . եղևոյ հանդէպ իւրաքան-
չիւրոցն զթուականս նոցին եւ զամս ըստ
կարգի :

Ա. ՆԽ-991 Սիմէոն առաջին վանո-
հայր , որոչի յառաջնորդութիւն Հաղրատայ
ի Խոսրովանոյչ թաղուհւոյ անդէն ի սկիզբն
կամ յընթացս հիմնարկութեան ուխտիս ,
որոյ անմիջական հոգարարձութեամբն իսկ
ատարտի շինութիւն սուրբ Նշան աւագ
տաճարին ի սմին ՆԽ թուականի Հայսց ,
յորմէ եւ անդր հաշուեալ ամք առաջնոր-
դութեան նորա համարին շարեքտասան ,
իսկ ի հիմնարկութենէ անտի կամ իսկի-
րանէ շինութեան տաճարին առաւելուն
ամք նորա ցքառասուն եւ անդր :

Բ. ՆԾԷ - 1008 - Յովսէփ Էրկրորդ վա-
նահայր յաջորդէ Սիմէոնի , ամ յաջորդու-
թեան անյայտ յիշատակի ի միում եւեթ
արձանադրի ընդ թուականաւ ՆԾԷ , զսրմէ
տես ի զյ. ԺԵ :

Գ. ՇԼԱ - 1082 - Սարգիս Ա. ձեռնադրի
եպիսկոպոս եւ նստի առաջնորդ ի սմին
ՇԼԱ թուականի , յորում ժամանակի այս
ուխտ հաստատեցաւ յինեկ աթոռ մեծ եւ
արքեպիսկոպոսանիստ , յայանի ամք առաջ-
նորդութեան սորին ի թուականէ անտի
ձեռնադրութեան նորա եւ անդր Էրեւին
Եօթն կամ սէթ , այլք յամոցն անյայտք :

Դ. ՇՀ - 1121 Յովհաննէս Ա. յի-
շատակի ի տաղանադրի իւրում որպէս եւ

յայլում միակ արձանագրի ընդ թուակա-
նուս ԾՀ. որոյ վերջին թուագիր է եղծեալ,
տես ի նոյն ԺԵ. ԿԼ.:

Ե. ՈԺԵ – 1166 – Գէորգ, յիշատակի ի
տապանադրի իւրում եւ այն է առանց թուա-
ականի, իսկ յայլ արձանագիրս չիք պնմանէ
յիշատակութիւն, այլ ի պատմութիւնս յի-
շատակի թղթակցութիւն նորա ընդ Շնոր-
հաւոյն Ներսիսի շուրջ զթուականսն ՈԺԵ
եւ ի ՈԻԲ թուին. պատմի արարեալ ի
նմանէ մեկնութեան Լսայեայ մարդարէոս-
թեան, ըստ որոյ յայտնիքն յամաց առաջ-
նորդութեան նորա երեւին Լօթն կամ
ութ:

Զ. ՈԻԸ – 1176 – Բարսեղ Ա. յաջորդէ
Գէորգոյ. պաաւ ի մեծ ժողովն Հռոմկ-
յայս որ եւ ասի ժողով Տարսնի, որ
եղև ի թուին ՈԻԸ եւ յարձանագիրս յի-
շատակի առաջնորդութիւն որոա մինչև
ի թուականն ՈԼԸ ցամն Տեառն 1189, ըստ
որոյ յայտնիքն ամաց առաջնորդութեան
նորա ինն կամ տասն, այլ թէ ո՞րչափ
են ամք նորա նախնիթացք եւ Հեաեւորդք
անյայտք:

Է. ՈԽԵ – 1196 – Յովհաննէս Բ. Խա-
չենեցի, յաջորդ Բարսղի ի սմին ՈԽԵ թու-
ականի առաջնորդ. Հաղրատայ զոյով պաաւ
ի հանդիսի նաաակատեաց աւարտման չինու-
թեան Գեական սուրբ Աստուածածնոյ եկև-

ղեցւոյն, որպէս պատմէ Կիր(արակոս),
 դորոյ զրանս տես ի զյ. ԺԵ. :

Ը. ՈՅԴ - 1205 - Գրիգոր Ա. որդի
 Տաւեայ Խաչենեցւոյ, յաջորդէ ի տեղի
 Յովհաննու վաթարեայ զնա յաթոոյ իւրմէ,
 ամ յաջորդելոյն անյոյա, այլ ի ամին
 ՈՅԴ. Թուականի գոլով առաջնորդ Հաղ-
 բատայ գտաւ ի ժողովն զոր գումարեաց
 Զաքարէ սպասալար ի Լօսի եւ ի ՈՅԵ
 Թուին խոյս ետ յաթոոյն. տես ի զյ.
 ԺԶ. :

ՈՅԵ - 1206 - Յովհաննէս Խաչենեցի,
 երկրորդ անգամ կարգի առաջնորդ յետ
 փախստեան Գրիգորի, ի ամին ՈՅԵ Թու-
 ականի. ամք առաջնորդութեան նորա յոյս
 նուազ երևին չորեքտասան կամ հնդկա-
 սան ըստ արձանագրաց. ամք նորա վեր-
 ջին անորոշք :

Թ. ՈՀԶ - 1227 - Յովհաննէս Գ. քեռորդի
 իշխանոցն Զաքարէի եւ Իւանէի, յաջորդէ
 զաթոոն զկնի Խաչենեցւոյն. ամ յաջոր-
 դելոյն անյոյա, ի ամին ՈՀԶ Թուականի
 յիշատակի առաջնորդութիւն նորա յար-
 ձանադրի իւրում ի Ստեփան, եւ ի ՈԶԲ
 Թուին, յամի 1233 շինեաց զերդն Կայանոյ,
 ըստ որոյ յոյսնին չորեքտասան ամք առաջ-
 նորդութեան նորա առաջին եւ վերջին ամք
 նորա անորոշք :

Ժ. ՈՂԱ - 1242 - Համադասպ Անեցի իշ-
 խանադնեայ, յաջորդ Յովհաննու երրորդի,

յիշատակի աստճնորդութիւնն սորա ի բազում արձանադիրս սկսեալ ի սմին ՈՂԱ թուականէ մինչեւ ցՈՂԸ ցամն Տեառն 1249 եւ Կիրակոս ի թուին ՈՂԹ, յիշատակէ զնա եպիսկոպոս Հաղբատայ 'ըստ որոյ ամք աստճնորդութեան նորա երևին ութ կամ ինն :

ԺԱ. ՈՂԹ - 1250 - Յովհաննէս Դ. յապէ Բաղրատունեաց, յաջորդէ զաթոռն զկնի Համադասպայ ի ՈՂԹ կամ ի 2 թուականին, ամք աստճնորդութեան նորա երկու, ըստ որում զնէ Կիրակոս, որպէս եւ յարձանադրացն յորս Համադասպ յիշատակի, յայտնի երևի :

ՉԱ - 1252 - Համադասպ զարձեալ, զկնի Յովհաննու Բաղրատունեոյ նստի աստճնորդ ի սմին ՉԱ կամ 2Բ թուականի, աստճնորդութիւնն նորա յայս նուազ յիշատակի յարձանադիրս սկսեալ ի վերջին թուականէ մինչեւ ցՉԶ, ցամն Տեառն 1257, ըստ որոյ ամք նորա Համարին իրր հինգ :

ԺԲ. ՉԶ - 1257 - Յովաննէս Ե. Արմանեցի, յաջորդէ զաթոռն յետ Համադասպայ ի թուի ՉԶ. յիշատակի յարձանադիրս աստճնորդութիւնն սորա սկսեալ ի ՉԷ թուականէ մինչեւ ցՉԻԲ, ցամ Տեառն 1273, իսկ եւ անդր մինչեւ ցթուականն ՉԽԳ ցամն Տեառն 1294 յիշատակի ի պատմադիրս, ըստ որոյ ամք նորա ձգին ցերեսուն եւ վեղ. վերջին ամք նորա տնյայաք են :

ԺԳ. ՉԾԶ - 1307 - Ղուկաս եւ Աստու-

ածատուր, յիշատակին ի միում եւեթ արձանադրի եւ այն է առանց թուականի, իսկ Ղուկաս երեւի եւ յայլում արձանադրի ընդ թուականաւս 282, ամք սոցա անյայտք:

ԺԴ. ՊԽԴ - 1395 - Յովհաննէս 2. յիշատակեալ միայն ի տապանադրի իւրում ընդ թուականաւս ՊԽԴ. յաջորդ սորա եւ նախորդ եւ ամք առաջնորդութեան անյայտք:

ԺԵ. ՊՂ - 1441 - Գրիգոր Բ. զամանկ չիք ամենեւին յիշատակութիւն յարձանադիրս, այլ ըստ ցուցանելոյ պատմութեանց ի սմին ՊՂ թուականի զսլով առաջնորդ Հապրատայ զառւ ի մեծ ժողովն յայն զսմարեալ ի սուրբ էջմիածին վասն նորստութեան այնր աթոռոյ. յաջորդ սորա եւս եւ ամք առաջնորդութեան անյայտք:

ԺԶ. ԶԽ - 1491 - Պետրոս, յիշատակի միայն ի տապանադրի իւրում առնթեր զանպակատան ընդ թուականաւս ԶԽ, սորայն եւս յաջորդ եւ ամք առաջնորդութեան անյայտք:

ԺԷ. ՌԼԵ - 1586 - Մատթէոս, յիշատակեալ մի միայն արձանադիր ընդ թուականաւս, ՌԼԵ, իսկ յայլ արձանադիրս չերեւի յիշատակութիւն զնմանկ եւ ոչ իսկ ի պատմութիւնս. ուստի եւ ամք նորա անյայտք, յաջորդն հնար է թէ իցէ Կիրակոս:

ԺԸ. ՌՀԸ - 1629 - Կիրակոս, եւ սամրայն ի տանազիրի իւրում յիշատակեալ ընդ թուականաւ ՌՀԸ, ամք նորա անյայտք, նոյնպէս եւ յաջորդն:

ԺԹ. ՌՃ - 1651 - Աւետիս, յիշատակի ի կրկին արձանազիրս ի թուին ՌՃ եւ ՌՃԴ, այլ եւ ի տապանազրի իւրում ի թուին ՌՃԻԶ ըստ որոց ամք ասաջնորդութեան յառաջնոյ թուականէ հաշուեալ երեւին առ ոտուէրն քսան եւ վեց, իսկ ամք նորա նախընթացք քան զՃԹ թուականն անյայտք:

Ի. ՌՃԻԶ - 1677 - Բարսեղ Բ. յազդէ թումանեանց Մամիկոնեան, յիշատակի յարձանազրի իւրում ընդ Աւետիս եղիակոսոսի եւ ի տապանազրի իւրում առանձինն ի թուին ՌՃԾԲ յամի Տեառն 1703. Ժամանակ ասաջնորդութեան սորա որոշակի զնի ի տապանազրի անդ նորին, որ են ամք քսան եւ եօթն, ի մահուանէ անտի Աւետիսի:

ԻԱ. ՌՃԾԳ - 1704 - Թովմայ, յազդէ թումանեանց զարձեալ, համարի յաջորդեալ յետ Բարսղի ի թուին ՌՃԾԳ եւ կացեալ յառաջնորդութեան ամս իրր երկոտասան:

ԻԲ. ՌՃԿԵ - 1716 - Գրիգոր Գ. ի Տփիսեաց, Սուրկունեան մականուանեալ, համարի յաջորդեալ Թովմայի ի թուին ՌՃԿԵ, իսկ ի ՌՄ թուին, յամի 1751

վախճանի, կացեալ յառաջնորդութեան ամս երեսուն եւ հինգ :

ԻԳ. ՌՄԱ. — 1752 — Ջաքարիս Պաթի-
նեան, ի Տփիսեաց, համարի ի սմին ՌՄԱ
թուականի յաջորդեալ զկնի Գրիգորի,
վախճան կենաց նորա ի թուին ՌՄԺԹ
յամի Տեառն 1770 ըստ որոյ ամք ստաջ-
նարդութեան նորա հաշուին իրր տասն
եւ ութ :

ԻԴ. ՌՄԻ — 1771 — Ռէթէոս Աշտարակեցի
Գոյօշեան, նուիրակ սրբոյ էջմիածնի
ի Տփիսիս յետ մահուն Ջաքարիս վարէ
յառաջնորդութիւն ուխտիս ամս իրր հինգ
եւ ասոս դարձ ամնէ ի սուրբ էջմիածին
եւ անդ վախճանի :

ԻԵ. ՌՄԻԶ — 1777 — Աբրահամ Թէ-
քիրտապցի, յետ զնաւոյ Ռէթէոսի առնու
յառաջնորդութիւն Հաղբատոյ ի թուին
ՌՄԻԶ եւ կացեալ ի նմին ամս իրր երեք
զնոյ ասոս ի Սանահին եւ անդ նստի
ստաջնար :

ԻԶ. ՌՄԻԹ — 1780 — Իսրայէլ յազդէ
Ջալալեանց, որ եղև կաթողիկոս Աղու-
անից, ասեալ զառաջնորդութիւն ուխտիս
ի թուին ՌՄԻԹ եկաց ի նմին ամս իրր
չորս եւ ասոս հրաժարեալ զնաց յաշխարհ
իւր յԱրձախ :

ԻԷ. ՌՄԼԳ — 1784 — Դաւիթ ի Տփիսեաց
Թաււիլարով, յաջորդէ զաթոսն ի տեղի
Իսրայէլի ի թուին ՌՄԼԳ եւ կացեալ

յառաջնորդութեան ամս իրը երկոտասան վախճանի ի թուին ՌՄԽԵ, յամի Տեառն 1796:

ԻԲ. ՌՄԽԷ - 1798 - Սարգիս Բ. Ջալալեան, նախ առաջնորդ ի թուին ՌՄԽԷ ևւ էացեալ յառաջնորդութեան ամս ինն իրը թողու զայն ևւ պնա(յ) յԱրձախ ի թուին ՌՄԾԷ:

ԻԹ. ՌՄԾԷ - 1808 - Յովհաննէս Է. Ակնցի, զսլով արդէն առաջնորդ վրաստանոյ Հայոց ի Տփլիսիս, առնու զառաջնորդութիւն Հազրատոյ ի թուին ՌՄԾԷ ևւ միացուցանէ զվիճակ ուխտիս քնդ վիճակաց ևւ թեմից սրբոյ էջմիածնի հաստատեալ քնդ իշխանութեամբ միոյ առաջնորդի որպէս ևւ էր վաղապոյն ևւ կեցեալ ամս իրը երիս յետ տիբեյոյ առաջնորդութեան սորին վախճանի ի թուին ՌՄԿ՝ յամի Տեառն 1811:

Լ. ՌՄԿԱ - 1812 - Աստուածաաւոր յԱրձախոյ ձեռնասուն աշակերտ Ղուկաս կաթուղիկոսի յաջորդէ զառաջնորդութիւն Հազրատոյ ևւ Տփլիսեաց յետ մահուն Յովհաննու ի թուին ՌՄԿԱ ևւ յետ կարոյ յառաջնորդութեան ամս իրը երկուս, վերակուչի անդբէն ի սուրբ Աթոսն ի որբապան Հայրապետէն ի թուին ՌՄԿԳ յամի Տեառն 1814 ևւ առաքի զործով ծայրապոյն նուիրակութեան ի Կոստանդինուպօլիս ևւ յետ ժամանակոյ վերա-

դարձեալ ի սուրբ Էջմիածին ի ամին 1827 ամի վախճանեցաւ անդէն :

ԼՍ. 1814 — ՌՄԿԳ — Ներսէս արքեպիսկոպոս Կոմսարական յաջորդէ զառաջնորդութիւն զինի Աստուածատրոյ ի թուին ՌՄԿԳ առաքեալ ի սրբոյ Աթոռոյ անտի յնվորեմոյ սրբազնասուրբ Կաթուղիկոսէ , սր եւ կայ այժմ , զոործ տեսչութեան ամենազգաստ արթնութեամբ վարելով եւ դրարեկարդութիւն սրբոյ Աթոռոյն ինքեան յանձն եղեալ զերաւանճար խոհականութեամբ տնօրինելով , զսրոյ դրազմարդին կեանս հաճեացի Աստուած երկարածղել եւ եւս քնոհարուստ ամանակս յօդուտ եւ ի սրբծանս եկեղեցւոյ իւրում սրբոյ ամէն : (Աւարտ պատմութեան Հաղորատոյ , Թ. 239 , էջ 156—162) :

ՀԱՂԲԱՏԻ ՊՊՐԱՅԸ

Հաղրատի ամէնէն սնուանի անդամներէն եւ աչքասու մատենադիրներէն է Յովհաննէս Սարկաւազ, որ կը հռչակուի իրրեւ «Մեծիմաստն զիտութեամբ ... քան զյուսովս եւ հաճարեղն ամենայնի, մտահարուան, յոյժ իմաստուն ... սուրբ ... իմաստասէրն աստուածային... Սուրբատէս» (Կիր. Պամ. էջ 64—65, Վարդան, Պմա. էջ 122 եւ Սամ. Անեցի, Ժամանակադրութիւն, էջ 115)։ Քահանայական սերունդէ է. ծնած հաւանօրէն ԺԱ. դարուն առաջին կիսուն վերջերը Փառխոսս զաւառին մէջ եւ մեծած ԺԲ. դարու առաջին կիսուն սկիզբները։ Կը զաստիարակուի «սոռորասնունդ քեռւոյն իւրոյ ի վանսն Հաղրատայ ... ուր սնաւ եւ վարժեցաւ» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ա. էջ 342)։

«Յովհաննէս Հաղրատում կրթութիւնն սուրտեւոյ յետոյ եկել է Անի եւ այն տեղ զարօց հիմնել, որը ինչպէս երեւում է շատ խոշոր դեր է խաղացել միջնադարեան Հայաստանում։ Ըստ կենսագրի վկա-

յութեան Անիկոյ Յովհաննէսի հոգակր ատ-
րածուել է շատ հեռուները» (Արքահա-
մեան Ա. Յովհաննէս Իմաստասէրի մա-
տենագրութիւնը, Երեւան 1956 թ. էջ 25,
հմմտ. էջմիածին, ամսագիր, 1949 թ. Ե
— ԺԲ. էջ 50) :

«Եւ ծաղկաւէտեալ արձակեաց բոլ-
րոջս եւ բուսոյց բոցս արդիւնարար :
Շուրջ բակ բոլորեալ զմանկունս զիւրեաւ
խոնարհարար եւ ակորթելի սիրով ուսու-
ցանէր զխրթին եւ զխորին իրս . . . եւ
ամենայն նսեմացեալ եւ խամբացեալ զի-
տութիւնք որ ի աղխաութենէ եւ ի ծու-
լացելոց եւ խաւարելոց մտաւք ծածկեալ
բոցաւաղեցան՝ որ ի նախնեացն, նորին
աշխատաջան երկովք եւ արազութեամբ
մտաց զարդարեցան, ցնծացան անձինք տե-
ասէր եւ յասէր արանց» (անդ էջ 25—
27) : Անոր աշակերտներէն ոմանց անուն-
ները հասած են մեզի՝ Երեմիա Անձ-
րեւիկ, Սամուէլ Անեցի, Սարգիս, Խաչա-
տուր, Գրիգոր եւ Յովհաննէս Անեցիները,
խիկ անոր բնիկերներէն եղած են՝ Գրիգոր
Թոքակերի որդի եւ Դաւիթ Ալաւկայ
որդի :

Կը խորհիմ թէ եղած են յուրջ պա-
րագաներ, սրանք ստիպած են Յովհաննէս
Սարկաւապ, որ թողու լքէ Անիի իր ծաղ-
կած զայրոցն ու կրթարանը եւ քաջութի
վերստին Հաղրատի վանքը, զի երբեք

կարելի չէ մտածել որ անոր մահէն յետոյ ոճիւնը փոխադրուած ըլլոյ հոն, մանաւանդ երբ ունինք վկայութիւնը Կիրակոս Գանձակեցիին, որ կը հաղորդէ «Բարի քաղաքավարութեամբ կացեալ՝ յաշխարհէ փոխեցաւ ի Քրիստոս աշխատասէրն» (Սարկաւաղ) ի Հաղրատ եւ թաղեցին զնա յարեւելից կուսէ եկեղեցւոյն մեծի առ զուոն փոքրացոյն եկեղեցւոյն» (Պատմ. էջ 65, հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատ. Ա. էջ 342)։ Այս՝ կը հանդիպի «Ի հինդ հարիւր Եօթանասուն եւ ութ թատկանին (Կիր. Պատմ. էջ 66), որ է ըսել 1129ին (հմմտ. Ոսկեան, Մատենադրական Քննութիւններ, Վիկննա 1922, էջ 19—20, Արեղեան Մ. Հոյոց հին զրականութեան պատմութիւն Բ. երեւան 1946, էջ 534)։

«Հոյսուկաներից ոմանք (Ալիշտն, Օրմանեան, սլրսՓ. Տէր Մինասեան եւ ուրիշներ) ենթադրել են որ Յովհաննէսը Հաղրատի վանքի վանահայր է եղել ... Սակոյն Յովհաննէսի Հաղրատի վանահայր լինելու փաստը սկզբնաղբիւրներով չի ճշդուում։ Մենք չունինք ուղղուկի եւ միջոնկեալ ոչ մի յիշատակութիւն նրա վանահայր լինելու մասին» (Արրահամեան Ա. Յովհ. Իմաստասէրի մատենադրութիւնը, էջ 30 եւ Ոսկեան, Մատենադրական քննութիւններ էջ 6—7)։ Կարեւոր է հոս նուա

նշել որ Յովհ. Ղրիմեցին ալ զինքը Հազարաւի առաջնորդներու շարքին մէջ չէ օգտկած :

Յ. Ղրիմեցին Յովհ. Սարկուապի գրութիւններու մասին կ'արտայայտուի «Իսկ զոր աշխատասիրեաց նա ի զիրս՝ են այսաքիկ Մեկնութիւն ի վերայ Տումարական իրաց, որ է կարդաւորութիւն տումարի Հայոց համեմատութեամբ այլոց սարկաց, պատմութիւն Հայոց յաճ ընտիր: Գովեստ ի վերայ մեծին Ներսէսի, Սահակոյ եւ Մեսրոպոյ եւ Տրդատոյ թալաւորին, նաեւ ի վերայ սրբոց Ղեւոնդեանց, յսրոց վերայ յօրինեաց եւ զտարեանն Պայծառացան սյսօր եւ այլն: Գրեաց եւ Հասոս պանծալիս ի վերայ ոչ ուրիշ իրաց եւ թուղթս խրատականս ի վերայ բազմաց: Յօրինեաց եւ քանի մի աղօթս, ընդ որս եւ զՅիշեա Տէրն, որ ասի հանապազօր յեկեղեցւոջ» (Ձեռ. Թ. 239 և 92): Ունի զեւ ուրիշ շատ մը գրութիւններ, որոնցմէ յատուկէն յիշելու է «Բան իմաստութեան ի պատճառս զթօսանաց առ ճապն . . . որ կոչի Սարեկ» (Յովհ. Սարկուապի կեանքի ու երկերու մասին համառ. վերայիշեալ գրութիւնները, մասնաւորապէս Արքահամեանի զիրքը, համառ. նաեւ Արարտ 1901 թ. 340—344, ուր ան կը հաշուուի իրրեւ երկրորդ հիմնադիր Հազարաւի,

բայց բաւական կ'ըլլար եթէ կոչուէր Հաղ-
րատի գոյրացի տաճին հիմնադիրը) :

Յովհ. Ղրիմեցի կը գրէ «Իբր ի մէջն
անդ երկոտասան զարու երեւելի եղև ի
Հաղրատ եւ վարդան վարդապետ ժամո-
նակակից Ներսիսի Շնորհալույ¹, որ «ի
ծերութեան խրամ աղաչեաց զնա ինքն
զՇնորհալին, զի մեկնեացէ նմա զճառ
կոչին, զոր արարեալ է Դաւթայ Անյաղ-
թին, սցն է զճասն Բարձրացուցէք եւ նա
կոտարեաց զինչդիրն նորա, մեկնեալ զայն
եւ յղեալ տո նա, զոր ընթերցեալ վար-
դանայ սրախ լինէր յոյժ եւ յեա սա-
կաւուց հասանէ նմա վախճան կենաց,
փոխի տա Քրիստոս ի թուին Ու յամի
Տեառն 1171 եւ թագի ի վերայիշատակեալ
զերեւմանտան: Տապանադիր նորա հա-
մաստ երևի ի խաչարձան անջառեալ ի
տապանէ նորին փորագրեալ օրինակ զայս
թուին Ու վարդան» (Թ. 239, էջ 93):
Հ. Ակինեան այս թուականին համար կ'ար-
տայայտուի «Դժբախտարար արձանագրու-
թիւնս միայն Յովհ. Ղրիմեցին տեսած
ըլլալով զժուար է ճշգրեյ թէ թուականին
այս Ու փոխանակ Ո՞՞ ընթերցուածն հա-
ւատարիմ է, վասն զի զիւրաւ կրնային
շփոթուիլ Ու եւ Ո՞՞ (1191, զրութիւնք»

¹ Գէորգ տաջնորդի մասին տե՛ս վերը «Հաղ-
րատի տաջնորդները» :

(Մատենադրական Հետազոտութիւններ Ա.
Վիճենա 1922 էջ 74) :

Վարդան Հաղրատացին, որքան կ'եր-
ևայ, ուելի ուսուցչական, քարայչական
և արտաքին զործունէութիւն սենեցած է
և զրական քիչ վստասկ թողուցած (անդ.
էջ 68—84) :

Հ. Ակինեան Վարդան եւ Պետրոս
Վարդապետներու աշակերտ կը համարի
Դաւիթ Քոբայրեցի Վարդապետը (համա-
րժ պրութիւնս Քորայրի վանքի մասին),
որ իր ժամանակաշրջանին եսուն զործու-
նէութիւն կ'ունենայ միջամուխ բլլալով
Եկեղեցական խնդիրներու : Հիսթորիան
Վարդապետներու առ Գրիգորիս Կաթ.
Տղայ սղղուած զրութեան ստորադրող-
ներէն է եւ մէկը Լօսիի եւ Անիի ժողո-
վականներէն : Ներսէս Լամբրանացին զինքը
չի դավեր եւ Հաղրատացիներու համար
կ'ըսէ «Իսկ Հաղրատացիքն վարժքն այնքան
կուրացեալք ի միմեանց նախանձուէ, մինչ
զի ի բան խօսել միայն եւ միւսայն ունչ
ստենէն ամենայն վանականացն կատականք
եւ ծայր : Զսեամբ տաճարին ոչ կոխեն
իրեւ. դանաբժանս եւ զմեր սղատաւորէյս
ստանց ճանաչելոյ Երզրծանեն : Սոցա ոչ
կամեցաք խօսակից լինել զրով եւ ոչ
բնդունելութիւն ունել բանիս» (Նամականի
Գր Տղայի, ՎԼՆԵԱԻԿ 1866, սւր Թսւղթ

Ներսէս Լամբրոսնայւոյ էջ 223—224, հմմտ. նաեւ անդ էջ 225—232) :

Թէ Դաւիթ Քորայրեցի ե⁶րբ մեռած է, չենք գիտեր, բայց իր գերեզմանը կը ցուցուի Հաղրատի մէջ² : Թողուցած է Յորայ մեկնութիւնը, գուցէ նաեւ մեկնութիւն Լսայեայ եւ ուրիշ մանր մեկնութիւններ, Ներքուզեան ի սքանչելի վկայն Քրիստոսի Յովսէփի պատանի (որ Հաղրատ եւ Սանահին եւս գտնուած է, հմմտ. Տաշեան, Մայր Յուշ. էջ 89 եւն), Լուծմունք եւ պատճառք Գրիգոր Աստուածարանի ճառից, (հմմտ. մանրամասնօրէն Ակիւնեան, Մատ. Հետադատ. Ա. էջ 44—68) :

Անոր ժամանակակից է Թորոս «Ի սահմանացն Մելիտինայ ... այր չեզ եւ խոնարհ, ասաքինի եւ ազքատասէր յոյժ, որ եւ ի ծերութեան սրարարտութեան յաւերաւ առ հարսն իւր եւ կայ թաղեալ ի հաշտեանուն վանքն Հաղրատ ի գլուխ վանացն, ի գերեզմանս եպիսկոպոսացն եւ վարդապետացն» (Կիր. Պտմ. էջ 113) : Թէ գրական ինչ վստասակ կտակած է չենք գիտեր, բայց անշուշտ արժանիք ունի, որ Յովհ. Ղրիմեցին գինքը Հաղրատի նշանաւոր անձերու շարքին մէջ ապուցած է (Թ. 239 էջ 93—94) :

² «Հար մերոյ հոգեւորի Դաւթոյ վարդապետի Քորայրեցոյ է տաղանս, յիշեա ի Տէր սուրբ» (Թիւ 239, էջ 93, Brosset... էջ 40, Արարատ 1887, էջ 71) :

Միւսնայն անձը՝ Յովհ. Ղրիմեցի
Հաղրատի նշանաւոր դէմքերու կարգին կը
յիշէ նմանապէս վարդան վարդապետ
Արեւելցիւն, որուն համար կ'ըսէ թէ
«Գերեզման նորա աւանդի լինել աստէն ի
Հաղրատ, ի գերեզմանատան անդ նշանա-
ւոր վարդապետաց, այլ չունելով առաջա-
նապիր ի կարգի անդ անպիր տաղանաց»
(Թ. 239 էջ 96)։ Այնպէս կ'երեւայ թէ
Անդրէի վանքը մերձ ըլլալով Վարդանի
մարմինը յարմար պատուած է հոս բերել
եւ ամփոփել։ Անիկա Հաղրատի Յովհան-
նէս, Համադասոյ ու Գրիգոր առաջնորդ-
ներու եւ անուանի վարդապետներու հետ
ջերմ յարաբերութիւններ ունէր եւ անոնց
խնդրանքներու ընդատալելով բրած է Ս.
Գրքի քանի մը մատենաներու մեկնութիւն-
ներ (Հմմտ. Սեկեան Հ. Հ. Յովհաննէս
Վանական եւ իւր գալըսցը, էջ 63³)։

Հաղրատի վանքին մէջ իր կեանքի
վերջին օրերը անցուցած է Յովհաննէս
Երզնկացի հոյակապ մատենադիրը, որ հոն
այլ կը թաղուի՝

³ Վարդանէն շատ յոտաջ «Գրեցաւ աստուածապ-
ին ասոս այս (ամփոփումն մեկնութեանց) ձեռամբ
նուաստ գրչի Գրիգորոյ ի մայրաքաղաքիս Հաղրատաց
ի յառաջնորդութեան Տեառն Տեառն Բարսղի, զոր
սկիզբն արարաք զԱրարածոց մեկնութիւնն զոր ոմն ի
վարդապետաց եկեղեցոյ համառատեալ էր։ Ընդ
նմին եւ զՂեւոնկանն եղաք յայլ եւ այլ տարիներ»
(Բաղմազէոյ 1954. էջ 306) Հմմտ. տնդ եւ էջ 286. որ
Բարսեղի համար կ'ըսուի թէ Ներսէս Շնորհալիի ժո-
մանակակից Հաղրատի առաջնորդն ըլլայ։

«Արձանս մահու երզնկացւոյ
 Յօհաննիսի Մործորեցւոյ .
 Սա ժիր մշակ եկեղեցւոյ
 Սուրբ վարդապետ աղլի մերոյ ,
 Արդ մականուամբ Պլուզ կոչի
 Աստ ի Հաղրատ կենաց զրաւի
 Իսկ ի դալ ոստ Տեառն եփրեմի
 Հոյոց մեծի Հայրապետի ,
 Վառն հոյւոյ յիշատակի ,
 Կոնդնէ դատարանս յայսմ ամի ,
 Թուին 1326 մահն , թիւ նորոգման
 տապանիս 1824 :»
 (Թ . 239 էջ 97—98 , Արարատ 1887 ,
 էջ 73) :

Եզոսն է ժրաջան հեղինակ եւ թողու-
 ցած է որթէքաւոր զրաւթիւններ (Զորք-
 հանէլեան Հ . Գ . Պամ . հոյկ . Դպրութեան
 էջ 752 եւ Քիպարեան Հ . Կ . Պամ . հոյ
 զրականութեան , էջ 343) :

Յովհ . Ղրիմեցին այս մատենադրին մասին
 խոսելէ յետոյ ցաւով կը յտելյու «Այն
 ինքն Յովհաննէս Երզնկացի եղև . վերջինն
 ի կրօնաւորս Հաղրատոյ , որք ծաղկեցան
 եւ ջահաւորեալ փոյլեցան յեկեղեցին Հոյոց
 հռչակաւոր եւ մեծիմաստ զիտութեամբ եւ
 վարուք քաղաքավարութեան եւ ոչ եւս
 ետևս Հաղրատ զոյսոյիսի մինչև ցայսօր
 եւ ոչ իսկ զոյնչափ բազմութիւն կրօնա-
 ւորաց , զոր ի վաղ ժամանակս ունէր ,

ուսալի այժմեան միաբանութիւն բաղկանայ ի քանի մի ծերունի կրօնաւորաց եւ այլոց զղերաց եւ պաշտօնէից ոմանց, որոց զործ է պարապել հանապաղօրդեան ազօթս եւ ի սաղմոսերդութիւնս հասարակականս եւ առանձնականս, յետ պաշտելոյ զկարեւորսն մարմնաւոր պիտոյից եւ կոտովարութեանց վանացն եւ անձանց» (անդ. էջ 98) : Ստուգիւ ազատակէլի վիճակ վանքի մը, որ երբեմն բազմաթիւ միաբաններ ունէր եւ զարգացած զարոյ մը (Աստղիկ, Պոմ. էջ 181 եւ Թ. 239 էջ 90—91⁴) :

Մեր Մատենադարանին Թ. 617 Զեռացիրը ունի շատ բնդարձակ եւ կարեւոր յիշատակարան մը, յատկապէս Ռուբինեան ստան համար արժէքաւոր : Անոր մէջ կը գրուի թէ ինչպէս լեւոն թաղաւորն լամբրոնայիի՝ Ստղմոսաց մեկնութիւնը Հաղրատ կը յղէ : Ահա Հաղրատի վերաբերեալ տաղերը «... անմոտաց բաղձանօք միշտ ի մտի ունելով արքայս մեր լեւոն զվանորայս եւ զեկեղեցիս եւ զբարեձեւ

⁴ Հարկաւ թէ Մատթէոս Հաղրատացին որոշ արժէք մը ունէր որ Պետրոս Գեաղարձ գինքր հեար թիղանդիան կը տանէր (Մ. Սոհ. Պոմ. էջ 123) : — Հաղրատի զարոյցի անգամ կարելի է համարել Զաքարիա արքեպ. Գուլասպեան Յէհրուդեանց, որ ՀրԲարուն անպատիր, հովին քաջակիրթ, որ կը գրէ Վէպ Մեւանց, Քարազգիրք, Գովեստ ի Սալն եւ ի Ս. Կայս (Արարատ 1887, էջ 265), հմտա եւ Հաղրատի ստաճանագները) :

կրօնաւորս եւ զկարգս արեւելեան կողմանց, որ ի մեծ Հայք, սրով եւ հանապազ պարծէր աս. մմենայն ազգս եւ յեզս քրիստոնէից եւ միշտ զավէր եւ տենչայր իրրու հանապաղ ժոռանդ եւ մահաւանդ քան զրտպում տեղիս զմեծ եւ զհռչակաւոր երկնահաւասար սուրբ ուխտն զմայրաւանքն զՀաղրատ, յորում կամէր անմասաց յարձանացացեալ զինքեան յիշատակ րարի ի Քրիստոս, նաիրօք եւ պատարագօք, վասն որոյ եւ ընդ այլոց թաւաւորական ընծայից, զսր միշտ ատուքէր եւ զգիրքս զայս Մեկնութիւն Սաղմոսայ Գութի, որ ի նախասացեալ սուրբ հօրէն Ներսիսէ յազգայնայն արքայիս մերոյ յարմարեալ տեսանելով, զի շոյր եւ շէր զես ընաւ ուրեք տարածեալ յաշխարհն արեւելից: Սա սկիզբն եւ պատճառ յինելով րարեաց նորոյ ընծայ ատուքեալ պարզեալս սուրբ ուխտին Հաղրատայ ի վայելումն մանկանց նսրտ եւ յիշատակ ինքեան անմասաց եւ ամենայն աշխարհին եւ վանօրէիցն արեւելից օրինակ զաղափարի եւ պատճառ տարածման ի ըսյորսն» (Ոսկեան Հ. Համ. Մայր ցուց. Թ. 617, անտիպ. հմմտ. Տաշեան, Յուց. էջ 333 եւ Հայտապատում, Գ. էջ 6, հմմտ. Արարատ 1878, էջ 99):

Այս մեկնութեան յարարերութեամբ կը յաւելում թէ Յովհաննէս Գառնեցի կը

Հանդիպի Հաղրատ եւ Սարկաւադի Սաղմոսարանի վրայէն արտադրութիւն կ'ընէ . «Այլ ես նուառտս Յովհաննէս Գառնեցի . . . զնոցի ի մայրաքաղաքն մենաստան ի Հաղրատ եւ որոնեալ զտի ի Թարգմանչայն զրաժ մաղաղաթ սաղմոսարան մի , զոր առեալ սուրբ վարդապետին Սարկաւադ կոչեցեալ . . . եւ նա սերմանեաց զայս սւղիղ եւ զսւղորդ սաղմոսս» (Տառնան , Մայր ցուց . էջ 184 , 463 , 778) :

Գարեգին տրքեպ . Յովսէփեան կրնայ անվարան արտայայտուիլ թէ «Իրաւամբ ԺԳ . զարուժ արեւելեան Հայաստանի զրչութեան եւ մանրանկարչութեան տրուեստների գլխաւոր կենդրոններից մէկը պիտի համարել այդ վիտնքը» , այսինքն Հաղրատ (Նիթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան , Պրակ Ա . Երուսաղէմ 1935 , էջ 68) : Այս տույերը կը զրէր նկատի առնելով Հաղրատի զպրոցի «մի զլուխ զործոցը» Գետտչէնի Աւետարանը , զոր էջմիածնի Մատենադարանին սեպհականութիւն կը զարձնէր (անդ էջ 41—75) : Ան մեծադիր Աւետարան մըն է մաղաղաթի վրայ լոյսբոյժեալ զրով զրուած :

Յիշատակադրութիւնը կարեւոր տեղեկութիւններ կը հաղարդէ անոր զրութեան եւ ուրիշ պարագաներու մասին :

«Եւ արդ զրեցաւ սա եւ ծաղկեալ կաղմեցաւ յամի յորում էր թիւ համարոյն թուականութեանս Հայոց հարիւրոց վեցից եւ նոյնքանեաց տասանց : Իսկ նորոյ շրջանի միոյ հարիւր քսան եւ ութեակ թուով (1211) ի սուրբ ուխտս Հաղրատոյ զծաղրեցաւ ձեռամբ Յովսէփոյ յառաջնարդութեան Տեառն Յոհաննիսի սրբոսիրի . . . » : Ստացողը կ'ըլլայ Սահակ կրօնաւոր, «որ է աշակերտ սուրբ ուխտիս Հաղրատոյ, աղցաւ եւ տոհմիւ ի մեծ մայրաքաղաքէն յԱնույ, սնեալ ի սրբարան ուխտիս ի Հաղրատ» (անդ էջ 42) :

Մեծարժէք է այս ձեռագիրը իր մանրանկարչութեան համար, զսրոնք զծած է Մարգարէ եւ զսրոնք մանրամասնօրէն նկատողութեան առարկայ րրած է Յովսէփեան (անդ էջ 45—60) :

Հաւանօրէն Հաղրատի մէջ գրած եւ թերեւս նաեւ նկարած ըլլայ Ասափել քահանան 1209ին Եսայիի մարգարէութիւնները եւ Պօղոսի ԺԴ թղթերը իրենց նախադրութիւններով, սակայն «Ոչ շքեղ նկարադարդուած, բայց բաւական՝ տեսնելու նորա գրչութեան եւ մանրանկարչութեան ունեւութիւնը» (անդ էջ 71) :

Հաղրատի վանքին մէջ գրուած են բաւական թուով Ձեռագիր մատաններ, ինչպէս մեր գրութեան ընթացքին մէջ

տեսնուեցաւ: Զի հոն յառուկ փոյթ կը տարուէր — մանաւանդ առաջին շրջաններուն — զրաւանութեան, Ս. Գրքի մեկնութեան, զրչադրութեան եւ մանրանկարչութեան: Կար բծախնդրութիւն անսխալ զրութեան, եւ նախնիներու սուանդած զեղեցիկ կտակներու պաշտպանութեան եւ այս պատճառով հոն կը գտնուէին սրբապրիշներ, զրոյններ. նմանաորէս փոյթ եռանդն էին զրքեր հաւաքելու⁵ եւ գտնոնք խնամելու, ինչպէս եւ վատնոյներու զէմ պաշտպանելու: «Հապրատ ունեցած է եօթը պաշտաւի տեղ: Երկու վերնախորան բուն սաճարում, չորս խորան պանդակաւան

⁵ «Ի առաջնորդութեան Ակնցի Մինտս վարդապետին եւ Թաւաւայ նորին Թիֆլիսցի Գրիգորի վարդապետին եւ Աղոյս ի գրեզն Զիթանքու եկի ի Ախրատու վանքն սուրբ Նշանին երկրորդաթիւն, տեսա զայս ոտրք Աւետարան տաի ինձ եւ իմ կողակցուն Շահրիտաւնին, որ առ Քրիստոս փոխեալ է անջնջնջելի յիշատակ ի դասն եւ ի նեղ օրերս որ կանք ժամանակս խոնութեան Բաղարին, որ է սրգի վախճանք խոնին, որ զնուցեալ ի Ապահան, այսոր կուգա փոզն կու գա այսպիսի միջուինն էին, եւ Ասոս եկա ի վանք Ազրատ, զեղջէն Զիթանքու, որ եմ սրգի Սարգսին ի ՌՃԿ եւ Ը. թփին, տեսայ զայս Աւետարանս նորսպած էր, տաի ինձ յիշատակ ի հայտլ արզեանց եւ արդար վաստակոց իմոց, զնեցի զնոր կապմանած սուրբ Աւետարանս Ազրատա, այլ եւ տաի Ազրատա սուրբ Նշանին վասն յիշատակի հոգւոյ իմոյ եւ ծնօղոց իմոց հօրն իմոյ Սարգսին եւ մօրն իմոյ Սինդուխին եւ կողակցին իմոյ Շահրիտաւնին, որ այսմ ամի առ Քրիստոս փոխեցաւ» (Ակնեան, Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 207, հմմտ. Ծագիկ, 1891—1892, էջ 439. ուր եւ Աւետիս առաջնորդը կը յիշատակուի — իրբեւ չինարար):

վերնայարկում, մի մեծ պաշտոնի ջրա-
 պաշխի ձորի քարայրում» (Բազմավէպ 1956
 էջ 107—108)։ Յափշտակող և ջնջող
 ձևերէ տղատելու համար անոնք երբեմն
 պաշտած են սրիչ սրբութիւններու և
 հնութիւններու հետ, Կայենայ բերդի մէջ,
 Աշտտանց կամ Յաջտտանց այրին մէջ,
 (նաեւ Զատնէ կամ Զարեհ այրին մէջ
 Դիւան Թ. էջ 243 և 509), Զաւախան,
 Ճամբ. Ա. էջ Ազգր. Հանդ. 1898 Գ.
 էջ 322—328, Արարատ 1887, էջ 68—69,
 սր կ'ըստի թէ «Չեսաղիւրներէ մաս մը
 փախաղրուած է Թիֆլիս»)։ Բայց պաշկը
 միայն բաւ չէ, հարկ է անոնց վրայ
 պարզութալ և պանոնք միշտ խնամել։
 Սակայն ցատալի է սր վերջին շրջաննե-
 սուն անոնց — կը շէշտենք — պէտք եղած
 հոգը չէ տարած և անոնք ստաջնորդնե-
 րու և միարտններու անխութութեան,
 անմատթեան, աղիտութեան և նմանա-
 պէս աղահոթեան պատճառով սեղհակա-
 նաւած, պոզցուած, ցրուած, փռններու
 տակ փնայած, խոնաւութեան մէջ տալ-
 կանած ու փռած, և նոյն իսկ սցրուած
 են հա՛յ սրին ունեցողէ, ա՛յն Չեսաղիւր-
 ները, որոնք այնքան աչքերու լոյս պա-
 հանջած են, դրամ սրժած են և հոյ
 մշակայի մ պրականութեան համար,
 ջահեր ու ճրագներ էին (Հմմտ. Պետրոս
 սարկաւաղի հոգերէն ձեսաղիւրներու հրկի-

դումբ, հմմտ. նաեւ Բաղմալէսյ 1956, էջ 110) :

ՀԱՂԲԱՏԻ ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ

Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի դաւթին հիւսիս-արեւելեան անկիւնը 1956 Օդոստոս 18ին կը կարգամ ու կ'արտագրեմ սա տապանագիրը .

«Տապան նորուն բարձր սրբազնութեան Տեառն Յովհաննու ասպետափառ արքեպիսկոպոսի Սուրէնեանց Ղրիմեցւոյ եւ զերապատիւ եւ բարեջան առաջնորդ սրբոյ վանացն Ամենափրկչի, որ եւ զկնի վեցամեկնայ առաջնորդութեան իւրում հանդեաւ ի Տէր ի յ13 Դեկտեմբերի թիւն 1848 ամի» :

Կը յիշեմ զինքը օրհնութեամբ : Ձիան Հազրատի Պատմադիրն է, որ եկած եւ հոս դտած է իր մշտնջենական հանդիսաւ :

Յովհաննէս Սուրէնեանց՝ փօթիչանէն է, բայց ծանօթ է Ղրիմեցի յորջորջանքով : Անդամակցած է Էջմիածնի եւ մասնակցած ժամանակակից եկեղեցական իրադարձութիւններու : Կողմնակից եղած է Դանիէլ Սուրմանցիի կաթողիկոսութեան եւ ապա զործակից՝ Եփրեմ Երեւանցիի կաթողիկոսին : Ընտրուած է նախ Կառավարիչ Ս. Փողոժի զրապիր եւ յետոյ նոյնին ատենապօլիր, ինչպէս նաեւ Եփրեմի եւ Ներսէս

Աշտարակեցիի քարտուղար : Կազմած է «Առաջնական ձեւակերպութիւն Կարգապահական յաղագս կառավարութեան զործոց եկեղեցականաց Հայոց ի Ռուսաստան» :

Երբ Եփրեմ կաթողիկոսի երեք անգամ հրաժարում է յետոյ Յովհաննէս Բ. Կարբեցի անոր կը յաջորդէ եւ կը սկսի ապիկամի Հայրապետական զործերը յառաջ վարել ու կարգադրութիւնները բնել՝ էջմիածնի Միաբանութիւնը եւ սինոդական Կառավարութիւնը, որուն ժամանակակից հարցերով եւ ազգային խնդիրներով յրջօրէն զրազող անգամներէն էր նաեւ Յովհաննէս Ղրիմեցի, որ միանգամայն առենազապիրը՝ «Յայտարարութիւն» մը կամ բազմապիւր մը կը ներկայացնեն անոր : Այդ հարցը բաւական երկար կը տեւէ (Դիւան Բ. էջ 202—311) :

Յովհաննէս տարիներ յետոյ Նոր Զուլայի առաջնորդ կ'ըլլայ : Տէր Յովհաննէան անոր Պարսկաստանի մէջ ունեցած զործունէութեան մասին կը գրէ . «Տէր Յովհաննէս Եպիսկոպոս Սուրէնեան Ղրիմեցի Ռուսաց նշանակիր եւ ասպետ, զիտնական եւ բանապէտ 14 Օգոստոսի 1841 ամի կանգալաւ Յովհաննէս կաթողիկոսի հաստատի առաջնորդ եւ ի 1842 ամի ⁶ հա-

⁶ «Բազմավէպի» մէջ թիւի ետառաջութիւն մը տեղի ունեցած է՝ 1842 եղած 1824 (1956, էջ 107) :

սանէ ի Զուլայ : Մեծամեծ յուսատեսութեամբ խոստանայ զսպասարարութեամբ կարգաթիւնս հաստատել, այլ կա՛մ ժամանակն անյաջող կա՛մ պակասիլն կենաց նորա թուլին զայն տմենայն խոստամունս նորա անկատար : Յամի 1843 հիմնեաց զգլխաց հոգևորականն որ սակս պակասութեան գրամոյ ոչ կարելով պահել զշարանակութիւն իւր խոնարհեցաւ : Սա ունէր գրաբեկամական հաղորդակցութիւն սիրոյ ընդ գերազանցեալ կամս Մէլգլմ գեսպանին Ռուսաց, որ ի Թէհրան եւ միջնորդութեամբ նորին արժանացաւ կայսերական սարգէսի ի 1846 տմի, որ էր պնակէ փրկչական շարժանակի տկանուկս : Սա գնեաց վասն վանին գասն կոչեցեալ Սիմէօնեանց կամ քեախոնիար Ղուկասէնց եւ անդ երաց զգլխացն հոգևորական, գնեաց եւ գալլին կոչեցեալ վախմն : . . . ի վերջին ժամանակս կենաց իւրոց սակս թուլութեան ընդ երկար ժամանակ մնաց յանկողնի եւ վախճանեցաւ ի 13 գեկամբերի 1848 տմի» (Պատմութիւն Նոր Զուլայի որ յԱսպահան Բ. էջ 79—80) :

Յովհ. Ղրիմեցի նիփրեմ կաթողիկոսի հետ 1822ին կը հասնի Հաղբատ, ուր կաթողիկոսը «աւելի քան զամս չարս» կը մնայ : Անոր հետ նաեւ՝ Յովհաննէս, որ իր թանկագին ժամանակը կը գործածէ Հաղ-

րաաի վանքի պատմութիւնը դրելու եւ
կը յաջողի (Թ. 239, էջ 149—156) :

Անկէ յաւ օրինակ մը կայ Նոր Զուգայի
Ամենափրկչեան Մատենադարանին մէջ :

Ծանօթանանք Զեռայրին եւ անոր բո-
վանդակութեան :

ԹՈՒՂՔ՝ (92 էջ 184) : — ՄԵՐՈՒ-
ԹԻՒՆ՝ 25.5 × 20 : — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ 20 × 13
միասին : — ՏՈՂՔ՝ 31 (Երբեմն 32) : —
ՆԻՒԹ թուղթ : — ԿԼԶՄ՝ բազկացած
է ութը տետրակներէ, սրահք իրարու միա-
ցուած են տետրակներով : — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝
յաւ մնացած : — ԳԻՐ՝ նօտարագրի մերձ
չեղայիր, ժողով եւ յտակ : — ՍԿԶԵՆԱ-
ՏԱՌՔ՝ պարզ : — ԼՈՒՍԱՆՑԱԶՍՐԴՔ՝,
ՆԿԱՐՔ՝ չուսի : — ԴԱՏԱՐԿՔ էջ 10 եւ
70 : — ԳՐԻԶ՝ դուցէ չեղինակը : — ՍՏԱ-
ՅՈՂ՝ թերեւս չեղինակը : — ՏԵՂԻ՝ Հաղ-
րատ : — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ — ՌՄՀԶ (1827) : —
ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ — կը գտնուի Նոր Զուգայի
Ամենափրկչեան Մատենադարանի մէջ, զոր
տեսայ 1956ին եւ զոր պատէր եւ կտրու-
րժիշկ Կար. Մինասեան հաճեցաւ ամբող-
ջապէս ձրխարար լուստնկարել տայ եւ
ինծի գրկել — Բէյրութ : Յարգելի Դոկտո-
րին հրապարակաւ կը յայտնեմ իմ անկեղծ
չնորհակալութիւնս իր այս այնքան զեղե-
ցիկ եւ հաճելի ընդառաջումին եւ Զեռայրի
մասին տուած քանի մը անդեկութիւններուն
համար : Նայն Մատենադարանին մէջ կայ

միւլենոյն գործէն ուրիշ օրինակ մը եւս թ. 251 :

Մատեանս է՝ «Պատմութիւն Հոգակաւոր վանից Հաղրատոյ սուրբ Նշանին, հիմնեալ յարձանադիրս նախնեաց : Աշխատասիրեալ Յովհաննու վարդապետի Փօթիչանցւոյ Ղրիմեցի վերածայնելոյ, ձեռնասուն աշակերտի եւ նստարի աստուածապատիւ Տեառն Տեառն եփրեմի արժանաժառանգ զերբնտիր եւ վեհափառ սրբազնասուրբ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց, ի միտարանութենէ յաւաստիմն բարձրագոյն Աթոռոյ սրբոյ էջմիածնի : Յաւուրս զերիշխանութեան նորին իսկ վեհափառ Օծութեան եւ յառաջնորդութեան ամենապատիւ Տեառն Ներսիսի առաքելափաստակ բարձր սրբազան Արշիկոյիսկոպոսի եւ ծայրագոյն կառավարչի Հոգեւորական գործոց Հայոց Վրաստանոյ եւ այլոց, կոյսերապատեալ Ասպետի սըրբոյն Ազգասնորոյ Նեւեկոյ : Յամի Փրկչին 1827, ի թուականի Հայոց ՌՄՀԶ ընդ հովանեաւ նորին սուրբ Նշանին :

Էջ Ա. Աստուածարեալ Քահանայապետութեան Տեառն Ներսիսի առաքելաշաւիղ բարձր սրբազան արքեպիսկոպոսի եւ ծայրագոյն կառավարչի Հոգեւորական գործոց Հայոց Վրաստանոյ եւ այլոց. Նախադաճանդամոյ սուրբ ժողովոյն բարձրագոյն խորհրդարանի սրբոյ էջմիածնի եւ ասպետի Ռուսոյ կոյսերապարդեւ Նշանայ կրօնի :

խոնարհարար ընծայումն . Ողորմածագոյն Տէր , ի սգունս անհամեմատ փութոյ եւ ճգանց բարձր սրբազնութեան ձերոյ ընթացս անցեալ սրտերազմի Ռուսաց ընդ Պարսից ի սրտաճառս ազատութեան . . . :

Կր ստորագրէ՝ Ամենախոնարհ հայտատի ծառայ Յովհաննէս նուսաս վարդապետ :

Ապա կայ Մի գօրէ անցցէ պատմութիւն հնագոյնից , զի եւ ինքեանք ուսան ի հարց իւրեանց : Սիր . Ը . 11 :

Էջ 1 . Յատաջարան . Ըզձալի համօրէն բանեկինաց ճանաչումն ճշմարտութեան տպացուցական սկզբամբք եւ ի ճանաչման անդ բերկրութեան անգուպական իմն զոյ . . . :

Էջ 3 . Հանգամանք արձանագրութեանց եւ նսցունց գաղափարութեան եւ սր այլ ինչ գիտելի : Եւ արդ թերեւս հեշտին իմն թուեսցի սրաց են անփորձ տնտիսալ վերձանութեամբ գտագափարումն արձանագրաց :

Էջ 11 . Պատմութիւն Հազրատոյ ի սկզբանէ շինութեան նսրա ցամն Տեառն 1827 : Առաջիկայ ճառիս բովանդակութեան գոյջիւր իրրու ըստ երկից մասանց նկատի նախ ըստ տեղագրութեան եւ որչափութեան բովանդակեալ կայստածոց Հազրատոյ :

Էջ 12 . Գլուխ Ա . Անուն Հազրատոյ : Անունս Հազրատ ի սլաւոնի լեզուս ստուգարանեալ :

էջ 15. Գլ. Բ. Կալուսածք Հազրատայ
և. դանազան տեղիք ի նմա :

էջ 22. Գլ. Գ. Զուր և. օղ Հազրատայ :

էջ 29. Գլ. Դ. Բերք Հազրատայ :

էջ 34. Գլ. Ե. Գիւղսրայք և. կալուսածք
զարս ի վաղ ժամանակս ունէր այս մենաս-
տան և. զար այժմ ունի :

էջ 42. Գլ. Զ. Թէ ս^ոյք իցեն պարսնք
Հազրատայ և. զի^ոարդ կալան և. ունի
դաէրութիւն ի վերայ նորա :

էջ 51. Գլ. Է. Ս. Նշան տապ տաճար
և. դաւիթ նորա արեւմտեան կամ ժամո-
տան :

էջ 58. Գլ. Ը. Տեղի և. ժամանակ և. հե-
ղինակ շինութեան սուրբ Նշան տապ տաճա-
րին :

էջ 63. Գլ. Թ. Հիւսիսային և. արեւելեան
դաւիթ սուրբ Նշան տապ տաճարին և. սր
ի հոսս են խորանք և. արձանադիրք և. տա-
պանադիրք :

էջ 68. Գլ. Ժ. Զանդակատուն Հազ-
րատայ, Համազասպ, Սր. Գրիգոր և.
Սր. Աստուածածին եկեղեցիք և. այլ չի-
նուածք վիմարդեանք :

էջ 76. Գլ. ԺԱ. Մնացորդ արձանադիրք
և. տապանադիրք սր ի ներքս և. սր արտաքայ
Ս. Նշան տապ տաճարին և. արեւմտեան մեծ
դաւիթին :

էջ 83. Գլ. ԺԲ. Եկեղեցիք և. մատարանք
և. խաչարձանք արտաքայ մենաստանիս ի

սահմանա կախածոց Հաղրատաց աստ եւ
անդ :

Էջ 90. Գլ. ԺԳ. Մաղկեալ կրօնաւորք
Հաղրատաց ընդ դարս դարս գիտութեամբ եւ
վարար քաղաքավարութեան եւ այժմեան
միարանութիւն :

Էջ 98. Գլ. ԺԴ. Թեմարայք Հաղրատաց
եւ ճոխութիւն բոտ պատասոց :

Էջ 105. Գլ. ԺԵ. Առաջնորդութիւն Սի-
մէանի մինչեւ ցՅովհաննէս Երկրորդ :

Էջ 111. Գլ. ԺԶ. Առաջնորդութիւն Գրի-
գորի տառջնայ այս է Տառնորդոյն մինչեւ
ցՅովհաննէս Հարրորդ :

Էջ 118. Գլ. ԺԷ. Առաջնորդութիւն Հա-
մապասպաց եւ այլոց մինչեւ ցԹովմաս :

Էջ 124. Գլ. ԺԸ. Առաջնորդութիւն Գրի-
գորի Երրորդի :

Էջ 130. Գլ. ԺԹ. Առաջնորդութիւն Զա-
քարիայ Պաթիկեան մախանութանայ եւ Ռէ-
թէոսի եւ Աբրահամու :

Էջ 137. Գլ. Ի. Առաջնորդութիւն Իսրայ-
էլի եւ այլոց մինչեւ ցԱստուածատուր :

Էջ 145. Գլ. ԻԱ. Առաջնորդութիւն սրբա-
դան Ներսէս արքեպիսկոպոսի :

Էջ 156 Պրակ տառնձին. Միաշաղպն ի մի
վայր Հարակարգութիւն տառջնորդաց Հաղ-
րատաց :

Էջ 162. Աւարա պատմութեան Հաղ-
րատաց :

Էջ 163. Յաւելուած. Շարակարգութիւն
սոսաջնարդաց ուխտին Սանահնի հանդերձ
արձանագրութեամբ նորին: Յընթացս պատ-
մագրութեան Հազրատայ յինչ ինչ տեղիս
յիշատակեալ մեր ևւ վասն Սանահնի, որպէս
ևւ յարձանագրաց նորին զսմանս ըստ հարկին
պահանջման յաստջ բերեալ ի տեղիս
տեղիս . . . :

Յովհ. Ղրիմեցի իր այս գրութեան մէջ
ի յայտ կը բերէ պատմագրի մը բոլոր յատ-
կութիւնները: Յարգած է աւանդութիւնը,
սակայն անոր երկրպագու չէ եղած: Ուսում-
նատիրած է պատմագրութիւնները, նկատի
ստած է աւանդաւես ևւ տկանջալուր ծերու-
նիներու տեղեկութիւնները, արձանագրու-
թիւններու վրայ խոնարհած՝ ճշմարտու-
թիւնը փնտռած, ևւ ջանացած արժէքաւոր
գործ մը ներկայացնել: Կ'արժէր որ այդ
գրութիւնը հրատարակուէր, ինչպէս լոյս
բնծայուած է Ջալալեանի ճանապարհորդու-
թիւնը: Նխթականի պակասը արդելք եղած
է, ինչպէս Տէր Յովհաննանի վերայիշեալ
խօսքերէն կարելի է եզրակացնել: Անոր մէջ
եղած արձանագրութիւնները հրատարակած
է Բրոսսէ: Այդ՝ մեր գրութեան ընթացքին
տեւնտեղու:

ՀԱՂԲԱՏԻ ԿԱԼՈՒՆԺՔՆԵՐԸ

Հազրատի կալուածներու եւ հոգերու մասին Յովհ. Ղրիմեցի կը գրէ՝ «Կալուածք Հազրատայ կամ հոգ նորա ի բնէ անտի սեպհական նմա բովանդակապէս առեալ սահմանի ի հարաւոյ եւ յարեւելից կալուածովք զաւատին Ղազարսու եւ ըստ մասին արեւելեան կողման զարձեալ կալուածովք Շինողայ, որ է զիւզ մեծ զաւատին Պօռչարսի: Ի հիւսիսոյ կալուածովք զիւզորէիցն Ջսջկանայ եւ Արծահանքին, որ Ախթալայն կոչի: Իսկ յարեւմտից կուսէ կալուածովք Մարտայ եւ Ոռնակայ եւ Սանահնի զիւզից. եւս եւ կալուածովք Պզնձահանքին նորոյ: զոր Մասանն կոչեն:

Շրջապատ կալուածոյս Հազրատայ ըստ տմենայն վերջին եղերաց նորա առեալ պարսեանակէ զտարածութիւն իրր չորեքտասան կամ հնգետասան ժամուց ճանտպարհի հեռեակ մարդոյ որ է շրջապատեալ ըստ մեծի մասին ի զօռեաց բարձրաբերձ, անտառալից եւ ասրտառժոտ

լերանց և ինքն իսկ այս կալուած գրեթէ բախանդակ բողկանայ ի մեծամեծ լերանց և յանտառաց, ի ձորաց և ի ծործորաց, ի բլրաց և յառապարաց. ուստի սակաւ ուրեք տեսանին ի նմա առաւ և անդ տեղիք ըստ ամենայնի հարթհասարք, բայց են ի նմա մարդատունք յոլովք և անդատունք իրրեւ շորս հազար օրափարաց և աւելի. թէպէտ սրք վարինն յայժմ ի բնակչաց սակաւ են յայժ, նաեւ յոլովք ի նայանէ են ծածկելովք յանտառաց ի ժամանակս յամայս թեան :

Բաժանի այս կալուած ընդհանրապէս յերիս գաւառակս կամ ի վիճակս : Առաջինն կոչի ի Հազրատացեաց Սար, զոր մեք ի գիրս յայս կոչեմ Սարաւանդակ կամ Մարդապետին : Երկրորդն Հազրատատափ լսի ի բնակչաց, զոր և մեք ի գործածեմք իրրեւ հարադատ բարբառ հայկական... : Իսկ երրորդն է մասն ձորայն կոչեցելոց ի նախնեաց Զորայեւա Սեւրպեաց կամ Սեւրպեաց ձոր, այլ և ձորն Զրապայից...» ուրս մանրամասնօրէն կր խօսուի անոնց վրայ¹ (Թ. 239 էջ 15—22) :

Հազրատի վանքը, ինչպէս յատկապէս արձանագրութիւններէ կր տեսնուի, նուէր բնդունած է շարժուել և անշարժ ինչքեր ու կալուածներ : Հայ ու վրացի

¹ Հազրատի վերաբերող Հազրատածորը ունէր ղեղեցկատունի այգիներ (Արարատ 1887, էջ 218) :

տրքունիքներու ևւ ուղնուական դասին նա-
խասիրուած վանքերէն էր Սանահինի
հետ: Նմանապէս հայ եկեղեցականին ու
աշխարհականին արտերուն շատ մօտ էր²:

Յովհ. Ղրիմեցի կը գրէ Բագուս Են յոյժ
գիւղորոյք սյուպիսիք, ևւ կալուածք, գորս
սենէր յատաջին ժամանակս այս աւիտս հաշո-
կասոր, որոց իւրաքանչիւրոցն անուանք ևւ
հանդամոնք ևւ տեղիք հանդերձ անուամբ
անձնիւր բնծայողաց նոցին թաղաւորաց
Հոյսոց ևւ իշխանաց յսլովից, որպէս աւ-
քայից Վրաց ևւս պատճէնք հրովարտակացն
ևւ ձեռնադրաց իւրաքանչիւրաց նոցա գառ-
նին արձանադրեալ միասմի որոշակի ի
հնազոյն ստուար մատենն յիշատակարո-
նաց սյսր մենտատնի բոս փկոյելոյ ձեր-
սենեաց սմանց, որոց տեսեալ է գոյն
մատենն, որ արդիս չէ ի միջի» (Թ.
239 էջ 34—35): Շատ կարեւոր են այս
խօսքերը, ո՛րքան շուղ ու լոյս պիտի
սփռէր այդ մատենը Հաղրատի պատ-
մութեան վրայ: Շատ իրաւացիօրէն կա-
րելի է խորհիլ թէ յափշտակողները (հո-
ղերու ևւ գոյքերու) ջնջած են կամ պարտծ
գոյն, որպէս զի իրենց յափշտակութիւնը
փայլել կարենան:

Բարերաստօրէն արձանադրութիւննե-
րէն բաւական մեծ մաս մը գեւ. փրկուած է

² Արգու խաթուն կը նուիրէ ծածկոյթ մը (Կիր.
Պատմ. էջ 111):

ևւ ահա ասանցմէ քանի մը հաւա միայն ,
 գրութիւնս չծանրացնելու համար :

Ի ճակատ որմոյն մեծի տաճարին
 արտաքոյ արեւմտեան դրան , որ ի ժա-
 մատանէ յարեւելս . Ի ժամանակս ինք-
 նակալ արքային Դաւթի Անհողին Գուր-
 զենայ որդւոյ Բաղրատունւոյ թագաւորին
 ևս Յիթվաստն որդի Արասայ արքային ևւ
 ամուսինն իմ Ռուսուղան գրնեցի իմ
 հալալ բնչիւքն Ուքանի որդեացէն Անտ-
 զէթն , Սամխուտն , Բաղէնքն , Բերդկայ-
 սյզին , որ ջրանցի արիւի տակն է ևւ ճոր-
 թորանց տունն ևւ Աւէտն իւրեանց հոյ-
 բենիքն զանձազին արարի ևւ ևտուն իմ
 սուրբ Նշանիս բնծայ ևւ ոյլ արդիւնք .
 սոաջնորդ հայր Սիմէաւն ևւ միարանքս
 սահմանեցին տարին երեք քսոասունք կա-
 տարեն անխափան : Ով խափանէ կամ
 հանել հնարի յիմոց կամ յաւատարաց
 մասն Յուդայի ևւ Կայենի առցէ , իմ մեղացս
 ևւ ոգիի մեղացն աէր է ևւ մի անսցէ զիտաս
 Որդւոյն Աստուծոյ , իսկ կատարիչքն աւրհնին
 ի Տեառնէ , ամէն թիւն ՆՈՆ (996)» : (Արա-
 րատ , 1886 , էջ 551) :

Արձանադիր կամարաձեւ փորագրեալ ի
 վերայ հիւսիսային դրան (Ս . Նշանի) ար-
 տաքուստ . Ի ՆԿՆ թուականի (1016) ևս
 Ոսկն որդի Հանովարս շնորհին Աստու-
 ծոյ նոր նորոգեցի զսուրբ Կաթուղիկէն , որ
 տեքեաւ ի սաստիկ շարժմանէ ևւ ևտու

զազարակ իմ գանձով պնտծ վառն... մեզացս թողութեան... եւ պարտին ինձ յամենայն տարի գլխարդավառին... քառասունք անխափան եւ որ պակասցնէ եւ հանէ նորոված է (Թ. 239, էջ 45, Արարատ 1887, էջ 35, Ջալալեան, էջ 68, Brosset, էջ 3) :

Յաւազ տաճարին ի ներքս անդ ի վերայ հիւսիսային որմոյ նորա քարեմտից դրան հիւսիսայ. ի ՆՀ (1021) թուին Հայոց Եւ Այդդարիւ պրզի Գրիգորոյ Լաու զԱրծուերայնն ի Հաղրատ գանձադին արարեալ վառն Յովանիսի արեւշատութեան եւ ինձ մեզաց թողութեան եւ պարտական են յամենայն ամի Բ. քառասունք ատեն ինձ : Արդ եթէ ոք զիմ սխտա խափանել քանայ նորովեալ լիցի յամենակալ բերանէ Աստուծոյ (Թ. 239 էջ 76, Արարատ 1886 էջ 489, Ջալալեան, էջ 75 եւ Brosset, էջ 26) :

Ս. Նշան աւազ տաճարին արեւմտեան դրան ճակատին վրայ, տրտաքաւատ. ի ժամանակս ինքնակալին արքային Դաւթի բարեպաշտի եւ յաղթողի սրդոյ Գիորգեայ սրդոյ Բաղրատայ... որ տիրեաց գաւառս եւ աղինս... եղև խնամոյ Հաղրատոյ եւ Սանտահի... ընթացեալ քաղցր եւ բարեւէր տատաւածապաշտութեամբ... զՀաղրատս ի մթութենէ աւերութեանն ազատեաց, դրով եւ վճռով ընծայեաց ի սուրբ

Եկեղեցիս զայդիս... զյիւզն... եւ տմենայն
 Հոգով եւ վիճակովն... զեղեալ կալուածս
 տմենայն վերահաստատեաց... (Ով) ձեռ-
 նամուիս լինի կամ խախտնէ նոյսի ի բանէն
 Աստուծոյ եւ մի տեսչէ զփառս նորս...
 զրեցաւ զիրս այս քարքեղիսկոսդոսութեան
 ... տառնորդի Հաղբատայ, սր է եղբայր
 Գրիգորի : : : ի Թուին ՇՀ (Եւ այսքան,
 զի եղծեալ էր տառնէ Թուայիրն վերջին)
 (Թ. 239 էջ 35—36, Արարատ 1886, էջ 530.
 Brosset էջ 4. հմմտ. Մեղիքսէթ-Բէկ,
 Վրաց ուրբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի
 մասին, Երեւան 1955, Գ. էջ 87) :

Ի ճակատս զբան նշխարատան. ի Թուին
 ՈԲԸ (1179) յանուն Աստուծոյ եւ Արամս
 որդի Համազասպոյ յիշեցի զբազում յան-
 ցանս իմ եւ Լզի զյայս իմ ի սուրբ Նշանս եւ
 Եկի կրօնաւորեցայ սառ եւ ետաւ զիմ Հայրե-
 նիք այդին սր տառնի Էկդաձորայ ի գրա-
 տունս Հաղբատայ յիշատակ Հոգոյ իմոյ
 եւ ետաւն ինձ Երկու մամարար ի տաւնի
 սրբոյն Անտոնի : Արդ սը զիմ այդին յայսմ
 տանէս հանել ջանայ յիմոյ կամ այլ սք
 զԿոյեւնի եւ զՅուդոյի նոյսին առչէ : Եւ
 եւ Կուտս իմ Հոգոյս սուշար զիմ այդին
 յայս զբառանս ետաւ : Եւ Սիմարս զիմ
 այդին ետաւ եւ եւ Սարգիս որդի ԶԹին
 զիմ այդին ետաւ : Ով հակասակի զՎերայ-
 զրեալ նոյսին առչէ (Թ. 239 էջ 65,
 Արարատ 1887, էջ 69—70, Brosset, էջ 16) :

Ի ճակատ դրան գաւթին. կամաւք
 եւ ողորմութեամբ Աստուծոյ հզաւրի եւ
 Միածնի Բանին եւ ամենասուրբ Հոլւոյն
 սյս դիր արձանադրեցաւ կտակ մշանջնա-
 ւոր յամս օծելոյ Աստուծոյ թաղաւորաց
 թաղաւորին Գօրգեայ սրղւոյ մեծի թա-
 զաւորին Թամարին, որոյ ժամանակս ետ
 Աստուած ի ձեռս երկու հարադատացս
 Ջաքրէի եւ Իվանէի զսեփական զկեակն
 մեր զրերդն զշինեալն ի նախնեաց մերոց
 եւ զայլ բազում ամբոցս. արդ ես Ման-
 գատուրթախուցէս Ամիր սպասաւար Շահն-
 շահ Ջաքարիա որդի բարեպաշտ իշխա-
 նաց իշխանին որդւոյ Սարգսի ետաւ ի
 սուրբ ուխտս Հաղբատայ զեղսրայն զհա-
 յալէն եւ զվանս եւ զի սյս զեղերս
 հետի էին ի Հաղբատայ, փոխեցի եւ
 ետաւ. հսցրենիք Դաւթի որդւոյ Շաթսուկայ
 եւ առի զգիւզն երկու փոխն զՀաղբ հսց-
 րենիքն եւ ետաւ ընծայ սուրբ Նշանիս
 Հաղբատայ ամենայն սահմանօք եւ նոցա
 րնական կեալ է հողավ եւ ջրով, խո-
 տամարդերով, մայրիւք եւ ջրաղացով եւ
 գոմատեղիւ, յերամբ եւ զաշտով վասն
 երկար կենդանութեան թաղաւորին եւ
 արեւշատութեան որդւոյ իմոյ Շահնշահի
 եւ եղբօր իմոյ Իվանէի եւ որդւոյ իւրոյ
 Աւադին եւ յիշատակ մեզ եւ ծնողաց
 մերոց եւ ոյս զեզ սպստ ամենայն հարկէ
 ի սրբոնաց, ի ձեռնաւորաց, ի զալ աւա-

դաց ևւ եզի լուծ ի վերայ սոցա այս, որ ի մեծ եկեղեցին զաւար խորանին պատարագն յիմ Զաքարէի տնուն մատուցանել յոյսմ հետէ որ թիւ Հայոց այս է ՈՅԹ (1210) մինչ զալուստն Քրիստոս, եթէ հակառակի ոք ևւ զմեր յիշատակն խափանել քանայ յիմաց կամ յօտարաց մեծ կամ փոքր Վրաց կամ Հայոց, ի Լաւոյ սէրանց, եպիսկոպոսաց, ի քահանայից կամ աշխարհականաց կամ յայրն³ յետ ասնէ զիմ պատարագն խափանէ նորմի Ամենակալէն Աստուծոյ, աւանդօյ հոգւոյ նորա սատանայ (Ջալալեան, էջ 58—59, Թ. 239 էջ 37—38, Արարատ 1886 էջ 525, Brosset, էջ 6—7) :

Յարեւմտեան սրմն զաւթին, արտաքայ կամաւք ամենակալին Աստուծոյ Հաւր ևւ Որդոյ ևւ Հոյոյն սրբոյ ևւ Միաբոյցել Շահնշահ սրդի Զաքարիայի ևւ ամուսին իմ Նապովզ զաւսար աթարէկ Սաթանին ևւ մեք բառ նախնեաց մերոց միարանեցաք ևւ տփաք... Ո՛Շ սպիտակ սուրբ Նշանիս մամուլին յամէն տարի ևւ եկեղեցոյս նախարատնի ևւ կանթեղք արծաթիք փառն արեւշատութեան Իւսնէի հաւրեղբար իմոյ ևւ սրդոց մերոց ևւ ծնողաց մերոց ևւ մեզ ևւ մեր խնդիրն այս է յեպիսկոպոսէս ևւ միարանացս, որ Վարդապետին

³ Թ. 239 էջ 38 կամ Հոգրատոս. կան զեւ սրիչ տարբերակներ :

չարտթ աւրն նոցա եւ կիւրակէն ինձ ժամ
առնեն ամէն եկեղեցիքս . կատարողքն աւս-
նին յԱստուծոյ եւ խափանողքն դատի Քրիս-
տոս Աստուած (Ունի շատ տարրերակներ
այսպէս նազովոյ զուստր Թարէկ Սթու-
նին կարդացսւած է Աննա զուստրը Թարէ-
կին Գրիգորոյ եւն եւն . Թ . 239 էջ 80 ,
Արարատ 1886 էջ 526 , Զալայեան էջ 59
Brosset, էջ 31 եւ Mèlg. Asiat. Bibl. d'Acad.
impr. de sciences St. Pét. 1863 t. IV. p. 618):

Այսքանը բաւ : Դեռ կան շատ մը ար-
ձանագրութիւններ , որոնք կը հաստատեն
տրուած նուէրներն ու նպասաները եւ
դրուած փոխադարձ պարտականութիւն-
ները :

Կալուածներն եղած են արդասարեւր եւ
փորձահասայց քրտնաթոր ճակատներու ,
զի ունէին առատ ջուր եւ առողջ կլիմայ :
Անպատաններու մէջ կը յաջողէին ցորենն
ու արմախքներ եւ բանջարեղէններ , իսկ
անտառները լի էին զանազան ծառերով
որոնցմէ առաջնորդութեան յարմար փայ-
տեր եւ տախտակներ կը պատրաստուէին :
Գետերուն մէջ կը գտնուէին համեղ եւ առատ
ձկներ (Թ . 239 էջ 29—34) :

Հազրտա ունէր նաեւ ընդարձակ թեմ :
Օրբէլեանի փկայութեան համաձայն Յուր-
տաւայի Մովսէս Եպիսկոպոսին թեմը կը
ժառանգէ Հազրտա (Պամ . էջ 105) : Յով-
հաննէս Ղրիմեցի կը գրէ «Գլուխ ԺԴ .

Թեմուրայք Հաղրատայ եւ ճոխութիւն ըստ պատուոյ: Յայտնի է բազմութիւն եւ ընդարձակութիւն թեմից եւ վիճակաց աւխտիս Հաղրատայ մանաւանդ ի յետին դարուց: Ականատեսք եւ ընթերցողք մատենին յիշատակարանաց աւխտիս վկայեն զոչ արձանադրեալ ի նմին բովանդակ թեմից եւ վիճակացն, զորս ի սկզբանէ եւ այսր ունէր այս մենաստան, բայց թէ որչափ իցեն ճշդիւ չզիտեն տաել: Վկայեն եւ տիանատեսք հնուցոյն ձեւադրին երկից թաղաւորոց⁴ Տփլիսեաց, Կաթնէթու եւ

⁴ Երբից թաղաւորներու կամ մեծամեծ կոյսերաց այս թուղթը հասած է մեր ձեռքը (հրաւ. Լուսնաց 1898 Ա. էջ 260)—264 եւ Մեկու. 1860. Թ. 10): Բաւանդակութենէն եւ յետեւէն պատելով կեղծութեամբ բան մըն է, սակայն Հաղրատի կալուածներու եւ թեմերու համար արժէքաւոր: Անոր մէջ կը կարդանք «էւ այս երկու կաթնադիկասքն ընծայեցին յատուկ իւրեանց վիճակիցն բողոքմով վիճակս ի ծառայութիւն մեծ վանիցն Հաղրատայ հրամանաւ եւ կամակցութեամբ ըստ արքայիցն եւ մեծամեծ իշխանացն Հայոց եւ Աղուանից»: Բարեկց կաթնադիկասին վիճակիցն Այստեանցն Տաշիրն եւ տմրացն Լոսի իւրեան ըստ թէմիւն, Բազանց տաղան իւրեան ըստ թէմիւն, Սօրնուտակոտն իւրեան թէմիւն, Հայունայ եւ Մանկունայ տախտն իւրեան թէմիւն, Օձնու տախտն իւրեան թէմիւն, Թիֆլիզ քաղաքն վերն Գորի Սամշվելդէն Դմանիսն եւ Բուզամու ձարն իւրեանց թէմիւն, վերի Յիւլիփան Թամարէշն Ջօրնիսն Զիխօրն Սամծուէրն եւ Մծօփէլթն իւրեանց թէմիւն, Բրինձն Կարաաւելին եւ այլն Սուրամն Ղօղիցին տաշնն Դեղունն. Կաթնէթն Շաքին Վաթիստանն Զուրբաթի ծայրն, ըստ Սամիւնթայ տանն Կաթնէ զուտն, ճաղարայն Տալափէրն զորինչ Վրաց արքայի վիճակունն Հայր պատնին Գրիգոր Լուսաւորչու զուտնութեամբն ըստ Հաղրատայ ծառայող լինին. Վրաց արքայից Բաղարատայ եւ Դէսրդեայ նախկինն այս է Ախալքալաքն Սամցիւն

Ափխազաց, թէ սոքա եկեալ յաւիտ ի սուրբ Նշանս ընծայեցին ի վիճակս մենաստանիս իւրաքանչիւր զիւրեանց տէրութիւնս յորս էին Հոյք բազումք: Ապաքէն անասրակոյս է թէ յետ շինութեան մենաստանիս յաւակացան նմա ի թաղաւորաց այնր ժամանակի որպէս զիւղսրացք եւ կալուածք, նոյնպէս եւ թեմորացք, զոր օրինակ եւ Սանահնի ի Սմրասայ արքայէ: Նոյն ընկի թեմորացք նորա ապա սկսան ընդարձակել ի ժամանակէ անախ յորում ոյս մենաստան եղև եպիսկոսանիստ յաւուրս կաթուղիկոսութեան Գրիգորի Վկայտաւրի եւ թաղաւորութեան Կիւրիկեոյ արքայի: Բազրատանոյ, որ նստէր ի Լօռի...:

Յետ այնորիկ ապա ի Հոյսովիլ դարուց որպէս երեւի առաւել եւս ընդործակեցաք թեմորացք մենաստանիս, ուստի բաժանցակ Վրաստան, ոյսինքն Տփլիսիս, Կախէթ, Թուրա, Քարթլու եւ այլք համօրէն իւրեանց վիճակօք եւ Իմէրէթ... եւ աշխարհն Գաւդարաց, բայ ի գտառն Տաշրուց ոյսինքն

ի Մօզվին Սաջաւաթօն, Ջաւղն, Իմէրէթ Ջարդանսն Բուլբուլեանն, Քօրուլեանն, Սփանտայէն Թատուսն Ածաղվէն եւ այլ նորին վիճակքն մեծի Յովհաննու հրամանաւն եւ մեր Հայոց ազգոս ետուք սրբոյ Նշանին Հաղրատայ վիճակն Աղուանից Տայոզն Գօրականն Ջօրաղեղն, Կայեանն Կայեծօնն Աղէստաֆէն Քօջարազարն Մահկանն, Գաքէն Շամքօրն, Շաքն եւ մերս թէմից Գաւաղէնն Բարամն իւրեան թէմիւն՝ Մանասն իւրեան թէմիւն մինչեւ ի Վօղամած իւրեան շրջակայ զիւղօրէիքն շէնիւքն եւ անշէնիւքն... (Լուսոյ 1898 Մ. էջ 262—263):

Սոմխէթ որ թարգմանի Հայաստան, մասն զաւառին Պօռչալուի, եւ զաւառն Ղաղախու այլովքն հանդերձ էին թեմորայք եւ վիճակք Հաղբատայ ընդ արքեպիսկոպոսութեամբ տաջնորդի սորին մինչեւ յայս յետին դար: (Թ. 329 էջ 98—9):

Ափխազաց երկրին Հայերն ալ Հաղբատի տաջնորդին իրաւասութեան ենթակայ էին:

Դարեր յետոյ 1808ին «Իրրեւ եթոյ առաջնորդ Սարգիս զայս աթոռ (Հաղբատայ) հրաժարեալ տաջնորդութենէ տա հարկի, ... Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ակնեցի միաբան սրբոյ էջմիածնի որ տաջնորդն էր Տփիսեաց յայնմ ժամանակի հաւանութեամբ ժողովրդեան ընդ իշխանութեամբ իւրով գրաւեաց զառաջնորդութիւն ուխտիս եւ յայնմ հետէ բովանդակ թեմորայք սորա միացեալ ընդ աէրսւնի թեմից եւ վանքն իսկ զվիսովին համօրէն կայուածովք իւրովք անկան եւ են մինչեւ ցայսօր ընդ կառավարութեամբ կամ ընդ առաջնորդութեամբ տաջնորդաց տաքելոյց ի սրբոյ աթոռոյ անտի էջմիածնի ի Տփիսիս քաղաք⁵, ուստի եւ այժմ

⁵ Թիֆլիսի մէջ եւ անոր շրջակայքը կանոնաւած են քանի մը «մանքեր»: Ս. Գէորգի, փաշի, Ս. Սարգսի, Կուսանաց, Մակարայ, Բեքամիայի. Խօջավանգ (Հմմտ. Որբէյեան, Պամ. էջ 378, Ջալալեան, Ճամբ. Բ. 58, 74, Արարատ 1911, էջ 118, Բանասէր 1903, էջ 356, Մոցիկեան Արարատ-Կովկաս. Բ. էջ 274—275. Արեւելք 1890 Թ. 4471): — Մատուռ մը Բարալէթ գիւղի մօտ կոչուած է Ս. Մտեփանոսի մանքը եւ սրբի:

Ներսէս սրբայան տրքեպիսկոպոսն գոյով
առաջնորդ. Տփիսեաց եւ համօրէն Վրաստանի
եւ այլոց ընդ տեղութեամբ նորա է եւ մայ-
րովանքո ամենայն թեմիւք իւրովք եւ ունի
գանպհական եկամուտ ոսրա տոանձին տու-
մարու առ ի պէտս շինութեան եւ նորոգու-
թեան սորին եւ կոտորութեան» (Թ. 239
էջ 100) :

Այսպէս՝ կը տեսնուի որ դարերու ըն-
թացքին Հայրատ վանքը կը ստանայ շատ
մը կալուածներ եւ հողեր՝ իր շրջակայքը եւ
Գուգարքի մէջ. նաեւ կ'ունենայ տոմարացա-
կան թեմ իր շրջակայքը եւ մինչեւ հետաւոր
տեղեր եւ անոնց մէջ ալ կալուածներ ու հո-
ղեր, բայց նաեւ կ'ունենայ անոնց համար
հարցեր ու խնդիր եւ շատերէն կը գրկուի,
մինչեւ սր կ'իջնայ Թիֆլիսի եւ Էջմիածնի
իշխանութիւններուն ներքեւ :

Ինչպէս՝ Ղուկաս Կտրնեցի կաթողիկոսը
կ'արտայայտուի թէ Սանա ինցիներու եւ
Հայրատցիներու մէջ թեմի տարածութեան
եւ իրաւասութեան նկատմամբ կոխներ ու
վէճեր անորակոս եղած են (Դիւան Դ. էջ

մը Ախալքալաքի ձորին մէջ՝ Ճգմաւորի վանք (հմմտ.
Հալպեանց Ե. Զաւարթ. Թիֆլիս 1897, էջ 31 եւ 261) :
Ասոնց եւ գետ ուրիշ քանի մը վանքերու մասին՝
այլուր, ինչպէս նաեւ (հոյ—) յունական եւ վրական
վանքերու (այսպէս՝ Պղնձահանի կամ Սպիւնցախան
վանքը, հմմտ. Ակիւնեան Հ. Ն. Սեմէոն Պղնձահանեցի
եւ իր Թարգմանութիւնները վրացերէնէ, Վիեննա
1951, էջ 1) . նկատմամբ (հմմտ. տոմ էջ 31—32) :

209) : Անիկա իր տհաճութիւնը կը յայտնէ որ Թիֆլիսի Սահակաշէն Ս. Աստուածածին եկեղեցին Հաղրատի Լեթարկելու համարձակպնէր կան (անդ էջ 164) : Նոյն կաթողիկոսի օրով Սիմէոն Գեանջեցի վարդապետը կը ծրարէ Լօռիի Ս. Յովհաննէս Օձնեցիի վանքը վերաշինել, սակայն անոր վրայ տարածած էին Հաղրատ եւ Սանահին իրենց իրաւասութիւնը, հետեւարար անիկա կը ցանկայ որ վանքին վերաշինութեան եւ անկախութեան արտօնութիւնը չնորհելէ յետոյ կանխէ քննութիւն մը թէ ի՞նչ տուեալներու վրայ յեցած՝ այդ գոյզ վանքերը Օձնեցիի վանքին վրայ կը բռնանան (անդ էջ 205—11) :

Նոյն մեծ վանքերը չափ կանուխէն իրարու հետ հողային հարցեր կ'ունենան եւ անոնք դարերու ընթացքին ալ կը շարունակուին (հմմտ. Աւետիք առաջնորդի խնդիրը)⁶ : Նման հարց, ինչպէս նաեւ թեմական հարց, Հաղրատ կ'ունենայ Հաղարծին վանքի հետ եւ Սիմէոն ու Դաւիթ կաթողիկոսները մրտքերը կը հանդարտեցնեն՝ յիշելի նիւթ եղած վայրերու կէս առ կէս բաժանումով (Դիւան Դ. էջ 387 եւ Զ. 182—3. կայուածի ուրիշ հարց մը՝ հմմտ. անդ. Բ. էջ 215—7) :

Հաղրատի կայուածներուն եւ գիւղերուն չափ մեծ մասին կը տիրանան Պարաթեան

⁶ Conybeare, Cat. Brit. Mus. էջ 302 :

պարոնները, որոնց նախահայրը հողերուն սեպհականութիւնը ապահովելու համար քրիստոնէական հաւատքը կ'ուրանայ եւ Շահ Արամ Բ.էն կը ստանայ յափշտակածները կամ զբաւածները : Անոր ժառանգներու սպասումի պարագային անոր դարմէն Դաւիթի բնկերակիցը Սիմոն («յաղկէն Օրբէլեանց») կը յաջորդի նոյնպէս արքանայ եւ ապա Զարկէ (Թ. 239 էջ 42—51, Գլ. 2. Ո՞րք իցեն պարոնք Հաղրատայ եւ զիա՞րդ կախան եւ ունին զաւելութիւն ի վերայ նորա) :

Կայուածներու, բայց յատկապէս շէնքերու կարեւոր փնտաներ կ'ունենայ Հաղրատ պատերազմներու, արշաւանքներու եւ աւերումներու միջոցին ու պատճառով, այսպէս՝ 1105ին, 1110ին, 1151ին, 1181ին, 1315ին, Ժէ. դարուն, Էւն Էւն (հմտ. Կիր. էջ 60, Արարատ 1886, էջ 451, 1915, էջ 880, Էջմիածին, տմասցիր, 1950, է—Բ. 56—7) : Երկրաշարժ մը 1668ին մեծ փնտաներ կը պատճառէ Հաղրատի (Յակոբեան Վ. Ա. Մանր Ժամանակագրութիւններ, Երեւան 1951, էջ 251) :

Հաղրատի հարուստ մանր ոյս դարուն սկիզբը անէր 2 այգի, 51 գետիպին հող, 1500 գետիպին ալ արօտատակցի եւ անտառ, որոնց համար դատի մէջ էր (Արցի. Հանդ. 1901 է—Բ. էջ 419 եւ Նոր Դար 1896, էջ 153) :

Այս մենաստանին մուտքի մէկ աղբիւրն ալ էր Ս. Նշանը, զոր տարին երկու անգամ

կը շրջեցնէին Ղազարի մէջ : Զոյն թշնամիէն ազատելու եւ ապահով պահելու նամար կը գնէին Կոյենոյ բերդին մէջ, բայց գերուած աւ տարուած եւ վերստին ետ բերուած է (Արարատ 1887 էջ 250—61 եւ Նոր Դար 1891, Թ. 153) : Անոր պահաւորանին թիկունքին վրայ կայ «Յետ աւերման աշխարհին Վրացի Պարսիկ տղայ Մահմատ խանէն ի թուին Հոյոյ Ռեֆիգ — 1794) հրամանաւ Ռուսաց կայսրուհւոյն Եկատարինէի ընդ զօրաց նորին եկի ի հոյրենի աշխարհն իմ սակա օգնութեան եւ շոքայ ի երկրպագութիւն վանօրէիցն մերոց Հոյրատու եւ Սանահնու տեսի զամայութիւնս նոցա եւ յափշտակութիւնս սուրբ Նշանին Հոյրատու, ուստի կազմեցի զպահաւորանս եւ եղի ի մա զիմ ճշմարիտ մասն ի կենաց փայտէն եւ զայլ մասունս սրբոց եւ ընծայեցի Հոյրատու սուրբ Նշանի վանից յիշատակ ինձ յելից ուստի եւ նախնւոյն իմոյ Զաքարիա Ամիր Սպասալարին Հոյոյ եւ Վրաց, նաեւ ծնողացն իմոց Շիօշ բէգին եւ պաարոն Քէթեւանին եւ իշխանադնեայ եղբարցն իմոց Մովսիսին, Բէթանին, Փարսապանին եւ բարեշուիղ որդւոցն եւ գտեբաց նոցին : Իսկ որ կարդոյք յիշեցէք յաղաւթս զՍանահնեցի Երկայնարագուկ Արդութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոս առաջնորդ Ռուսաց երկրի ամենայն Հոյոց տղին, Հիմնադիր երկուց քաղաքաց Նոր-Նախիջևանի եւ Գրիգորուպօլսու յամին Տեառն 1779ն, ի թուին

Հայոց ՌՄԽԶ, ի Մոսկով, ձեռամբ Դաւթի Մատուրեանի (Արարատ 1887, էջ 260) :

Ունէր զեռ ուրիշ մասունքներ, զսրոնք յարգողները իրենց նուէրները չէին խնայեր : «Ընդ մէջ դրանց խորանացն հիւսիսային դաւթի. ի թուին Չիթ (1280) յիշխանութեան տեղւոյս Սաթուինն եւ Պաժած որդի Իյարատի եւ ամուսին իմ Դուդայ յազդէ Մամիկոնենց միարանեցաք սուրբ Նշանիս Հաղրատայ⁷ եւ զսուրբ Գրիգորի Լուսուսրչին սր վկայաւք սաւյղ նորա ճկոյթն առ մեզ է նախնեւք զայն ի խնդրոյ եպիսկոպոսիս եւ սուրբ միարանացս բնծայեցաք ի սուրբ կաթուղիկէս եւ այլ արդիւնս : Տէր Յովանէս եւ միարանքս սահմանեցին տաւն սուրբ Գրիգորի Մակումարտին շարաթ աւրն եւ զշարաթ եւ զկիրակէն զամէն եկեղեցեացս պատարայն մեզ

⁷ Աւետարանի մը Յիշատակագրութեան մէջ կայ. «Զվերջին կազմող սորին Թ. ՊԽԶ (1397) ... բերաւ սա ի Կիլիկիոյ գաւառէն յաստուածապահ զգեկէն սր կոչի Մրէլփոն, ձեռամբ Յովանէս նուիրակիս եւ կազմեցաւ սուրբ անապատս, սր կոչի Գուգարաց վանք բնդ Հովանէս սուրբ Յովանէս Մկրտչին եւ մաւր լուսոյ Աստուածածնիս, աղաչեմ զի եւ սպասաւորքս սուրբ անապատիս զՍէրովր կրօնաւոր եւ զՄկրտիչ կրօնաւորն եւ զԿարապետ Հարպետն եւ զայսն յիշեցէք ի Բրիտանոս (Նօտարք էջ 9—10, Խաչիկեան ԺԳ. զարի հոյ. Զեռ. Յիշատ. էջ 619) : Հոս Հաղրատ կամ Սանահին չեն ակնարկուած, ոչ Ս. Երկրի Գուգարաց վանքը (Հմմտ. Անաստաս վարդապետի վասն վանօրիէից Հայոց, որ յերուսաղէմ, էջ 6) : Նշենք սր Պրակապիտի վկայութեան համաձայն Յուստինիանոս «Նարոզեց Պետրիոս եւ Գուգարք կոչուած վանքերը» (Հանգ. Ամս. 1891, էջ 193) :

առնեն: Եւ, ետուն մեզ տուն եւ այդի, զինչ էլ միտարանից: Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ» (Թ. 239 էջ 66, Արարատ 1887 էջ 31, Զաւալեան, էջ 71 եւ Brosset էջ 17):

Սաղուն հոն կը դնէ Ս. Բարթոլոմէոսի Աջը (Մաղաքիա արեղայ, Պատմ. էջ 41):

Հապրատ վանքը դեռ կանդուն է: Կը պատմէ իր արդիւնաւոր անցեալը: Կը ծրարէ⁶ արդեօք Զարթօնք մը անսպասելի:

ՍԵՆԵԶԻՆԻ ԵՒ ՀԵՂԲԵՏԻ ԸՐՁԱՆԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանի վանքերն ու եկեղեցիները իրենց պատմութիւնը իրենց դռներու ճակատներուն, ներքին եւ արտաքին պատերուն եւ կամարներուն, ինչպէս նաեւ շրջափակերուն մէջ պահուած շիրմաքարերուն վրայ մեղի ստէպ աւանդած են : Այս է՝ անոնք օժտուած են զանազան արձանագրութիւններով, որոնց մէջ յիշատակուած են անոնց շինութեան թուականները, իրենց յարակից պարագաներով եւ բարերարներով ու անոնց յրաժնորհները, զարձեալ փախադարձաբար ընդունած հայեւոր ու բարոյական բարիքները, մաղթանքները ու հաւատակէն նդովքները : Անոնք նոյնիսկ իրենց սիրուն տառերով եղած են յաւելադիրները՝ զեղեցկութեան եւ զբաւշութեան :

Սակայն ինչպէս ընտրիւնն ու մարդր թուղթին եւ գրքին երբեմն տկամայ եւ երբեմն ալ ուղեւոր՝ փնտսած, այսպէս ալ՝ ժամանակի հոլովոյթի եւ թաւայումի ընթացքին արձանագրութիւններէ շատեր եղծուած ու օտարեանած են : Այեւտայից զէպքեր եւ

երկրաչարժեր, թշնամիներու ասպատակու-
թիւններ ու ատելութիւններ, նոյն իսկ տէ-
րերու շահասիրութիւններ եւ անիրութու-
թիւններ քանի՛ քանի՛ վանքեր եւ եկեղեցի-
ներ աւերակներու կոյտերու վերածած են,
արձանադրութիւններ կրող քարեր հողերու
տակ ծածկած, ցրած, ասդին անդին տարած,
ուրիշ շինութիւններու կառուցումին կիրար-
կած եւ կամ ոտքերու տակ մաշեցուցած՝
ստանց խիղճ բնելու թէ ի՛նչ ծախքերով եւ
ի՛նչ պիտի նորատակներու համար անոնք կոկ-
կուած, քանդակուած ու դրուած են: Բայց
բարերախաօրէն պտնուած են անձեր, որոնք
զանոնք պնահատած ու պահպանած են իրրեւ
նախնիներու անդարձներ ու մասունքներ:
Նմանապէս անձեր, — յաւէտ երախտապարտ
մնալու ենք անոնց — որոնք յոգնութեան ու
տաժանքի յանձնատու՝ սոյլ արձանադրու-
թիւնները կարդացած են եւ զանոնք թուղթի
ու մամուլի յանձնելով կորուստէ ազատած
եւ հանրութեան մատչելի բրած:

— Ստնահին եւ Հաղբաս վանքերու տրձա-
նադրութիւնները կարդացած ու մեզի աւան-
դած կամ հրատարակած են.

1. Յովհաննէս Ղըրմեցի — Պատմութիւն
հոգակաւոր վանից Հաղբասոյ սուրբ Նշա-
նին, Թ. 239 Ձեռագիր Նոր Զուգայի:

2. Բրտակ Մ. որ հրատարակած է վերո-
յիշեալին երկին մէջ պտնուած տրձանադրու-
թիւնները կցելով զխոռոզութիւններ (հմտ.

Description des monastères Arméniens
d'Haghat et Sanahin. S. Pétersbourg
1863 :

3. Յ. Ոսկերիչեան Յ. — Թ. 513 Ձեռագիր Վիեն. Մխիթարեան Մատենադարանի (Հմմտ. Տաշեան Հ. Յ. Մայր ցուցակ Վիեն. Մխիթ. Մատ. էջ 984) հրտ. Կոունկ Հայոց աշխարհի 1890, Գ. էջ 305 :

4. Ջալալեան Ս. Վ. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Տիֆլիս, Ա. 1842 և Ռ. 1858 :

5. Երզնկեանց Ռ. — Հնախօսական տեղադրութիւն Հաղբատոյ ... Վաղարշապատ 1886 (օգտուած էմ Արարատ տմասարէն, 1886—8) :

5. Լալայեանց Ե. — Բորշալուի դատար (Աղղր. Հանդէս 1901, է—Ը) :

7. Յարութիւնեան, Սանահին (Աղղր. Հանդէս 1898, Գ.) :

8. Քաջրեանի, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք (Արձագանք 1884) :

9. Յովսէփեան Գ. արքեպ. — Նիւթեր և ոստանատիրութիւններ Հոյ արուեստի և մշակոյթի սրտամութեան, Ա. Պրակ Երուստղմ 1935 :

10. Ղաֆաղարեան Կ. — Սանահինի վանքը և նրա արձանագրութիւնները, Երևան 1957¹ :

¹ Կ. Ղաֆաղարեանի այս կարևոր գրութիւնը նաև յետադոյին Հ. Եղիազարեանի շահեկան յօդուածաշարքը «Էջմիածին» տմասարի մէջ (սկսած 1958

11. Կոստանեան Կ. — Վիմակա՞ն տարե-
դիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց
Հայոց, Պետերբուրգ 1913 :

12. Եղիազարեան Հ. — Սանա՛հին
(Հմմտ. Էջմիածին ժամագիր 1958) :

Կոստանեանի հրատարակութիւնը, որ
բաղձալի էր՝ թէ կատարեալ հաւաքածոյ
մ'ըլլար, գծրախտարար ունի բաւական թե-
րութիւններ (Հմմտ. Ղաֆազարեան, Սա-
նահինի վանքը... էջ 70) եւ յայժ ցանկալի է
հայ ըսլոր արձանագրութիւններու լիակա-
տար համեմատական հաւաքածոյ մը : Մենք
կազմեցինք Հաղրտտի եւ Սանահինի բոլոր
արձանագրութիւններու քննական համեմա-
տական լիակատար հաւաքածոյ մը, որ մեր
այս գրութեան ամէնէն կարեւոր ու գծուա-
րին մասը կազմեց, սակայն հրաժարեցանք
անոր հրատարակութենէն Ղաֆազարեանի
վերոյիշեալ հրատարակութենէն վերջ՝ յու-
սալով որ ինչպէս Սանահինի արձանագրու-
թիւնները այնքան բծախնդիր հրատարա-
կութեան արժանացան, նաեւ Հաղրտտի ար-
ձանագրութիւններն ալ յոյս կ'ընծայուին :

Արձանագրութիւններու ընթերցումը
կարծուածին չափ զիւրին չէ : Յաճախ անոնք
չտոտ գծուարին տեղեր գրուած են եւ բարձր

Օգտորոկ, Թ. Ը) Սանահինի եւ անոր արձանագրու-
թիւններու մասին՝ չափ ուչ ստացած ըլլալով, չեմ
կրցած այս ուսումնասիրութեան մէջ անոնցմէ հար-
կուոր շափով օգտուիլ եւ անոնց փարկածներու
նկատմամբ արատյայտաւ իլ : — Սանահանց Եղիա-
զարեանինը՝ չափազանց ուշ :

կամարներու վրայ, որպէս զի մարդուն ապականող ձեռքը ղիւրաւ չմերձենայ, բայց զժրախտարար աւելի ստէպ ցած ու աչքի պարնող տեղեր, որպէս զի աչքը տեսնէ եւ սիրտը յիշէ: Դարձեալ գրուած են իրարու շատ մօտ եւ կցուած տառերով եւ զարդերով, որով զժուարընթեռնելի: Ժամանակն ալ դրած է իր ապականարար գրողմբ, մարդուն ստքն ու ձեռքը կատարած են իրենց աւերիչ գերբ, մաշկցուցած, կտրած, ու սրրած: Ուստի պանոնք կարգայու համար հարկ է ունենալ յողներու տրամադրութիւն, ուղիղ գիտաւորութիւն, ծանօթութիւն հնադրութեան, եւ հնախօսութեան, հմտութիւն սլաւոմական անցքերու եւ անձերու:

Մասնաւորելով մեր խօսքը Գուլարքի վանքերու եւ յատկապէս Սանահինն ու Հաղբատ մենաստաններու արձանագրութիւններու վրայ, կ'իրացնենք Գ. Սարգիսեանի սա խօսքերը.

«Կոստանեանցի կատարած աշխատանքը — Վիմական Տարեգիրը — Բարձրաքաշի (կը յուելում Սանահինի եւ Հաղբատի) վիմագրութեան նկատմամբ որ եւ է արժէքից գուրկ է, որովհետեւ օգտուելով Զայայեանից, հարողատ չէ մնացել սկզբնապրիւրին, քմահաճ կերպով ուղղել է արձանագրութիւնները, կրճատել է գրանք, բաց է թողել ամբողջ հատուածներ եւ այսպիսով արժէքագրկել

իր բերած նիւթը: Ինչ վերաբերում է Զայալեանի սկզբ է ստեյ որ նրա վերձանութիւնները շատ սակաւ բացառութեամբ սխալներ եւ տարբերութիւններ ունեն վիճադրերի տեքստի համեմատութեամբ, մանաւանդ յատուկ անունների ընթերցման մէջ»² (Էջմիածին, ամսագիր, 1951, Թ-Ժ. էջ 40): Տարիներ առաջ Քաջրեքունի Զայալեանցի սխալներն երեւան կը հանէր եւ կը հաղորդէր թէ Հագրատի ու Սանահինի մէջ իրեն ըսած կ'ըլլան թէ Զայալեան ինքը տնձամբ իր յառաջ բերած արձանագրութիւնները չէ կարգացած: «Այլ սկզպակի օրինակել է Շնոյեցի Յարութիւն Լոյսիկոյոս Տէր Բարսեղեանի ձեռագրից, որ ինչպէս տսում են առնուած է Ղրիմեցի Յովհաննէս վարդապետի Ձեռագրից որ կազմել է վերջինս Եփրեմ կաթողիկոսի այս տեղ եղած ժամանակ» (Արձապանք 1884 էջ 628): Ղաֆաղարեան ասացոյցներով կը հերքէ այս արտայայտութիւնը եւ կ'եզրակացնէ «Զայալեանց Ղրիմեցուց չի արտայրել իր արձանագրութիւնները, այլ ինքնուրոյն կերպով պատերից ընդօրինակել» (Սանահ) նի վանքը... էջ 67): Իսկ Յովհ. Ղրիմեցույ համար կ'ըսէ «Աւելի հարապատ է մնացել արձանա-

² Հետեւաբար զգուշութեամբ եւ կասկածով մերձենալու է արձանագրութիւններու ընթերցումներուն եւ անոնց հարադատութեան (հմմտ. Արձապանք 1888, էջ 645 եւ Mélanges Asiatiques... Bul. Acad. de S. Pétersbourg 1863, t. IV, p. 612):

գրութիւնների բնադրին եւ քմահաճ կերպով կրճատումներ եւ միացումներ չի արեւ (անդ էջ 67) :

Սանահնի վանքի արձանագրութիւններէն ներկայիս ծանօթ են մեղի 189 հատ, որոնց ոմանց լուսանկարումով եւ ուրիշներու լոկ բնիթերցումով քննական ու մասով մը համեմատական հրատարակութիւնը կը պարտինք Կ. Ղաֆաղարեանի, որ ճիւղ չէ խնայած իր երկը կատարեալ բնելու հնարաւոր սահմաններու մէջ (համտ. վերը) :

Այս հրատարակութեան վրայէն լոյս կ'ընծայենք հետեւեալ արձանագրութիւնները, որոնց ակնարկութիւնը բրած ենք իրրեւ տեղիք (մեր գրութեան մէջ) :

Թ. 1 Ի ՇԺԲ Թուին (1063) Հայոց ի հայրապետութեան Տեառն Դէոսկորոսի, ի Թաղաւորութեանն Կիրիկէի եւ Սմբատայ, եւ Հրանուշ Թաղուհի գուստր Դաւթի արքայի, շինեցի ցնչխարատունս եւ զեկեղեցիս եւ ետուցնորաշէնքս ի Սանահինս վասն իմ մեղաց թողութեանն եւ իմ եղբարցն արեւշատութեան : Արդ ասաջնորդ որ նստի ի Սանահնիս պարտական է ասաջի Աստուծոյ, որ յիմ եկեղեցիս ժամ ինձ ասնէ : Եւ եթէ ոք զնորաշէնքն ի Սանահնէս հանէ կամ զիմ ժամն խախանէ, ի վատաց սուրբ Երրորդութեան. եւ յերեք սուրբ ժողովոյն նշովեալ լիցի անյուժեղի (անդ էջ 187) :

Թ. 2. Եւ ի ՈԻԷ Թուին (1178) եւ Գրի-

զոր վարդապետ քուերորդի սրատրոնացն նոր շինեցի զսյգիս եւ կանդնեցի զխաչս յառաջնորդութեան հայր Յովհաննիսի վրան յիշատակի նորս եւ ինձ, որք երկրորդադէք յիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս: Եթէ ոք յետ մեր զսյգիս հանէ յԱստուածածնէն նշոված է յԱստուծոյ եւ ի խաչէս (անդ էջ 188, ուրիշ մը 1197 թուականէն, անդ էջ 111, Ջալալեան, էջ 16, Թ. 239, էջ 171):

Թ. 3. Ի թուականիս Հայոց ի ՈՅԴ (1205) ի Թաղաւորութեանս Վրաց Թամարին, ի յամիրսպասալարութեանս Ջաքարի եւ Իւանի եղբարց հարապատաց որդեց մեծին Սարգսի, ես հայր Յոհաննես զաւառաւ Խոչինէցի, եկել ընակեցաւ ընդ հովանեւ սրբոյ Աստուածածնիս եւ շինեցի զՀիւրատունս վրան փրկութեան հողո իմո եւ արեւշատութեն տէրանց մերոց Ջաքարի եւ Իւանի եւ էտու ի Հիւրատունս զԿոչածորին սյգին ու զՈւոնադոմուց կէսն եւ կանդնեցի զխաչս: Արդ, որ զմեր ըզորդածն խափանէ զատի ի Տէ եւ կատարիչքն տւրհնեսցին ի Քրիստոսէ, ամէն (անդ էջ 183-4):

Թ. 4. Ի ՈԿԳ: (1214) Կամաւն Աստուծոյ եւ Վասակ, որդի Սմբատոյ, ետու յԱստուածածնիս իմ ամուսնոյն հոգւոյն Ախային ի Բերդիկ զՏիկնաքարին սյգին եւ րիօքր սյգին զԳորոսնոնք շինական յազատ ի զԱրհստմանց հաւղն ամէն շահ ու զէնոյ: Ով զիմ տուածս յԱստուածածնէս հանէ, ի սուրբ

Հայրապետացն նշոված է եւ Յուդայի մասնակից : Ընկալաք մեք առաջնորդ սուրբ ուխտիս Փիլիպոս Հայր եւ Գրիգոր վարդապետ, ամէն միաբանաւքս, զՎաստկախնդիրն եւ Հաստատեցաք Ափսյին զամէն եկեղեցիքս մինչ ի կառա(րած) աշխարհի զվարդապետն, բարէկենդան կիրակիէ աւրն : Չունի որ հրաման խախտնել. սի յանդգնի զվ(երո)ղրել նշովն առնու : Կատարողք զրոյդ աւրհնին (անդ էջ 122-3) :

Թ. 5. Ի ԹՎԻՆ ՈԶԳ (1234) եւս Արքահամ վարդապետ, աշակերտ Ածնիս, ետու յլծածինս զիմ թուաւորական եւ գտրուեալան սուրբ նշանս մեծածախ պահարանով եւ զիմ մտանարկն, որ բազում աշխատութեամբ շինեցի ի գրատունս : Ընդայա եւ Գրիգոր վարդապետ, առաջնորդ Սանահնիս, ամէն միաբանաւքս Հաստատեցաք սուրբ Յակոբս կիրակին տուն սուրբ նշանիս եւ զամէն եկեղեցիքս զպատարազն Արքահամ վարդապետին տանել մինչ ի կառարած աշխարհի : Արդ որ զսուրբ նշանն յեկեղեցոյս Հանէ զայցին ի գրատանէս եւ կամ զայս տունս խախտնէ Յուդա եւ սատանս է առաջի Աստուծոյ եւ կատարողքն աւրհնած են յԱստուծոյ եւ սրբոյ նորոյ : Ի յայս ժամէս որ գրած է՞ Կատարող Նանաին արարէք վասն Աստուծոյ (անդ էջ 161-2) :

Թ. 6. ԹՎ. ՈՀ (1221) եւս Հասան եւ Վախախ ամուսին իմ տվաք ի Սանահնիս ի

Մաղերոյն զՇատարեւանք ամէն շահով մին աւրաւար հող : Եւ տէ Յահանս , միաբանքս ավաք յերեւման խաչի գամէն եկեղեցիքս պատարաղել : Ով խաւանէ գատի յԱստուծոյ (անդ էջ 133) :

Թ . 7 . Ի Թուին ՈՀԸ (1229) Անուամբն Աստուծոյ եւ Համլիկ , սրդի Սմարտա , յազդէ Համադասարանց , ետու մեծաւ յուսով յԱստուածածինս զԿոկուաշէն իւր ետանդամբ , մին արտ եւ Լին հոյ ի Կարմիր քարէն : Ով զայս սր տուեր եմ յԱստուածածնէս հանէ Յուպար եւ Կաենի նդովիցն տէր է , նդովս առցէ յԱստուծոյ ամեն սրբոց : Եւ Գրիգոր վարդապետ առաջնորդ Սանահնիս , միա(րա)նաւք բնկալաք զՀամլիկան բնծայս եւ հաստատեցաք նոցա գամէն եկեղեցիքս պատարաւ Բ աւր Յահաննու յախնացքն , շարաթն աւրն Համլիկան , կիրակէին Մամքանա : Ով խաւանէ զվերսդրեալ նդովս առցէ , սր կատարէ աւրհնի յԱստուծոյ (անդ էջ 130—131) :

Թ . 8 . Կամաւն Աստուծոյ , եւ Դուպա , մայր Վահրամա եւ Քրդին , միաբանեցաւ Աստուածածնիս , էտու սրդիւնս : Առաջնորդ սուրբ աւխախ Աւէտիս վարդապետ եւ միաբանքս տուաք նմա Բ պատարաւ ի տունի աւրհնին յԱստուծոյ : Ի ՈԶԹ (1240) , (անդ էջ 132) :

Թ . 9 . Եւ ամիրսպասալար Մխալյորձէյս , սրդի Շահնշահի , յոյս ժամ զիս սարրդամիշ սրար եւ զերկիրս յաւր եր էկի վանքս ու

գտեղս անմարդ գտաք որ ի մուհասլաց, եւ
 առաջնորդէ եւ այլ հարկէ աւերած էր եւ
 էկեղեցիքս փակած: Եւ զայս խաւարս տե-
 սաք, մահու հափ տրտեցաք, յաւադ գտա-
 կին զվ(ար)դ(տպեան)երն ի քաշ են արարել
 եւ այլ նախատինք: Եւ արդ եւ ամիրսպասա-
 յար Մխարիրձեյս եւ թաղաւորայն ամուսին
 իմ Վանենի, ուխտ դրաք Աստուծոյ եւ Աս-
 տուածածնիս եւ մեր սլապերէ զմեծ արձանս
 փորեցաք եւ զեկեղեցիքս ամեն հարկէ ազա-
 տեցաք, յայսմ հետէ ոչ մուհասիլ եւ ոչ այլ
 հարկահան Սանահինս չմտանէ: Եւ այս
 բանիւս կարացաք զմխար(ան)քս յետ ժողո-
 փել եւ հաստատեցաք որ էթէ մեք կամ
 եղբարց մեր կամ ազգէ կամ փանեցո հայր
 կամ այլ ով էք խափանել ջանա, ի Աստուծոյ
 զաւանութենէն որոշել լիցի — անձին ընդ
 Նեոին, ընդ Յուդաի, ընդ խաչահանսն, ընդ
 հերձածոպսն, ընդ Արխոսի անիծել լիցի,
 զէզել ուխտս մեր խափանէ: Եւ արդ
 առաջնարդ սուրբ ուխտիս հայրս Կիրակոս
 մխարանքս աստուածասէր պարոնացն
 զհոգեւոր պարզելիւքս հաստուցաք յանուն
 մեր: Ենաւք Պ... Եւ (անդ էջ 125,
 Զաւրյան էջ 22 չստ տարրեր ընթերցում
 ունի, վերջին տողը կը կարդայ Պարպեւս
 հաստատեցաք, թուին ԶԽԹ (այս է 1300):
 Կիրակոս սակայ կը յիշուի արձանադրու-
 թիւններու մէջ հմմտ. Ղաֆաղարեան, անդ
 էջ 108, 152, 153, 154, 157, 160 եւ 162):

Թ. 10. ԶԿԹ (1520) Կամաւն Աստուծոյ
 ևս Աղէս շինեցի զջաղացն Անկիպճկի, տվի
 վախճմ սուրբ Աստուածածնիս յիշատ(ա)կ
 հոգո իմոյ: Եւս Դաւիթ արեղայս, Թոռն սր.
 Ային, որդի սր. Սօրազին . . . յետոյ նորո-
 ցեցի զջաղացն յիշատակ հոգո իմո ևւ ծնաւ-
 զայ իմոց, ամէն. Առաջնորդութեամբ Ղու-
 կաս արհեստին (անդ էջ 145):

Թ. 11. Կամաւ Աստուծոյ ևս Թումանի
 սրգի Մանուշարս նորոցեցի եկեղեցիս, իսկ
 հայրն Սարգիս ևւ մխարանք ուխտիս հաստա-
 տեցին զատկի պատարայն յիշատակել ինձ
 ևւ ամուսինն իմ Մարիամ անխափան: Թվ.
 ՌՃԵ (այս է 1656, անդ էջ 150-1):

Թ. 12 տես անդ էջ 136-7 ևւ Զալարեան,
 էջ 31, Թ. 239 էջ 184 Բրոսսէ էջ 66):

Թ. 13. տես անդ էջ 175 ևւ Թ. 239 էջ
 184 ու Բրոսսէ 67):

Տատերու ևւ զրութեան ձեւերու մասին
 Ղաֆայարեան կը գրէ «Սանահնի վիմարան
 արձանագրութիւնները յաւ. չեն պահպանուել
 ևւ մեծ մասամբ զժուար են կարդացում:

Գծադրական ոճի տեսակէտով Սանա-
 հինն ևւ Հաղրատը խիստ կերպով ինքնուրոյն
 են ևւ շատ են տարբերում Շիրակից, Արա-
 րածսանից, Սիւնիքից ևւ Կասաղքից: Արձա-
 նագրութիւնների ոճով Սանահինն ու Հաղ-
 րատ միմիանց հետ մի ամբողջութիւն են
 կարմում ևւ միեւնոյն զպրոցի կենդրոններ
 են հանդիսանում: . . . Արձանագրութիւնների

գրերն ուղղաձիգ են, նրանց ձախակողմեան ելուստները ուղիղ... Գրերի ստեղծները միմեանց հետ միանում են կանոնաւոր եւ պեղեցիկ կիսաշրջան կամարով: Գրերի լայնքը զուսպ է, բայց գրեթէ ամենուրեք հասկնալի: ... Հազուապէս են կրկնակի աղաթարցոյ կրճատուած բառերը: Սանահինի ինչպէս նաեւ Հաղրատի եւ Լօռուայ արձանագրութիւնների մէջ նկատելի է գրերի ձեւերի միօրինակութիւնը գրեթէ երեք հարիւր տարիների ընթացքում» (անդ էջ 72-3): «Սանահինի բոլոր 189 արձանագրութիւններից իրենց վրայ թուական ունեն 90ր» (անդ էջ 73):

Յովհաննէս Ղըրմեցին Հաղրատի արձանագրութիւններու մասին սա կարեւոր տեղեկութիւնները կը հազարդէ.

«Հանդամանք արձանագրութեանց եւ նոցունց գաղափարութեան եւ որ այլ ինչ ինչ գիտելիք».

Եւ արդ թերեւս հեշտին իմն թուեսցի որոց են անխորձ անսխալ վերծանութեամբ գաղափարուն արձանագրաց, բայց է ստուգապէս մի ի գժտարին եւ ի տաժանաւոր պարծոց, որոց կամք իցեն գաղափարել պայն անվրէպ ստուգութեամբ, եւ ոչ վեր ի վերոյ հայեցիք. որպէս եւ տեսանեմք արդիս զամանս, որոց գաղափարեալ արձանագրութիւնքն զարս ունիմք առ մեզ են լի անհամար սխալանօք: Վասն զի մեծ մասն արձանագրութեանց են

յայնսկիւեաց անտի, որոց տառք են իրր ի
բազումս խորթք եւ անհեթեթք, եւ անսովոր
ազխազխութեամբ ընդ իրեարս զնշանակու-
թիւն ըստիցն վայրապար խրթնացուցեալ :
Այլ եւ յոլսովից ի նոսին տառք եւ բառք սմանք
յիւրաքանչիւր տաղս, որպէս եւ բազում
ուրեքամբսով իսկ տողք են եղծեալք եւ ազա-
ւաղեալք, է որ բոտ բոլորովին, եւ է որ
բոտ մեծի մասին : Եւ ոմանց արտաքին
մակերեւոյթք այնչափ են քերեալ եւ մաշեալք
մինչ հազիւ յետ ընդ երկար զննութեան ընդ
տեսութեամբ աչաց զալ տառիցն եւ որ
զարմանալին է, այլապէս երեւել հայիլ անդ ի
նոսա լուսով արեղական եւ այլապէս լուսով
ճրագի : Դարձեալ այլազգ յարժամ շատաւիզք
լուսայ արեւուն կամ ճրագի սւղղակի ի նոսա
հարկանին եւ այլ եւ այլ ձեւով, յորժամ
կոպմնակի յաջմէ կամ ընդ յահեկէ : Ի սացունց
սակի են եւ այնք յարձանապրաց սրաց մակե-
րեւոյթք ըստ մասին կամ բոտ բոլորին իսկ
սո. հասարակ են ծակստեալք եւ փոսորար-
կեալք բոտ օրինակի սակերչացն խորսիեաց .
որպէս եւ այլոց բազմացն գլխովին մամոա-
կալեալք կամ ծածկեալք քարանման կար-
ծրացեալ մամսովք : Եւ եւս գտան արձա-
նազիրք ինչ, որոց մակերեւոյթք զարձեալ
գոլով կակղացեալ կամ լուծեալ յանձրեւոյ
թափանցելոյ ի նոսա յորմէ եւ ըստ մասին
ինչ եղծեալ, ի շօշափիլն իսկ եւ իսկ փխրեցան
եւ այլքն ի մնացորդ տառից : Զոր օրինակ գի-

դաւ ինձ յարձանագիրս ինչ մեծի պաւթին
կամ ժամատանն, զի նախ ընթերցեալ եւ պա-
ղափարեալ ըստ կարի ապա կամեցեալ
լաւադոյն եւս վերժանել մատենայ սանդխովք
ի սրբել եւ ահա ջնջեցան տասք յորս թա-
փանցեալ էր անձրեւոյ:

Ուստի պարծ մեծ է զայսպիսի եւ զայս-
չափ ազատագեալ եւ խառնափնդարեալ ար-
ձանգիրս ըստ ամենայի անփրկւոյ իսկաթեամբ
պաղափարել եւ պահանջի ուշխոտակրաթիւն
եւ փոյթ մեծ առ անձանձիր երկոյնամտու-
թեամբ հասու իսկական նշանակութեանց
բոտիցն լինել եւ տառանիչ պծից: Թողում
ասել թէ եւ սրոյ միանպամ պարծ է ընթեա-
նալ եւ օրինակել զայսպիսի արձանագիրս
պարտ է ունել զէթ զչափաւոր ինչ տեղեկու-
թիւն պատմութեանց եւ ժամանակագրու-
թեանց, որ որչափ նպատառ սալոր է ընծայել
լուսաւորեալ զմիտս առ իմացումն խրթնա-
ցեալ եւ անյայտացեալ նշանակութեանց
բոտից եւ իմաստից այնչափ ընդհակառակն
պտկասութիւն նորա կարէ տաաջնորդել ի
սխալումն:

Այլ իմ ջան եղեալ ամենայն իւրօք առ
անփրկւոյ սասուլութեամբ պաղափարել զիւրա-
քանչիւր արձանագիրս յանձին կալոյ պաշխա-
տութիւն յալով, բազում անպամ հայելով ի
մի եւ նոյն արձանագիր ազատագեալ եւ դրժ-
ուարիմաց եւ անխանջ երկոյնամտութեամբ
զննելով զիսկաթիւն իմաստից թողուցելոյ,

զիտելով չափ թէ այսպիսի արձանագրու-
թիւնք Հնոց որչափ են յարզի, սցնչալն ունին
պէտա անլթար ստույութեամբ գաղափա-
րութեան, ապա թէ ոչ կորնչի նոցին յար-
գութիւն կամ դէթ նուագի:

Եւ առ ի յաճախել ըստ կարի զարձանա-
զիրս յոյս վէսլ կամ յորոնել զարձանագրա-
կան տեղեկութիւնս եւ միանկամայն ի ստորա-
զրել զգանազան մատրուան սփռեալս աստ
անդ, աշխատասիրեցաք ոչ սակաւ շրջելով
ստէղ նաեւ ի բայակայ վայրս կայուածոց
Հայրատոց ի լերինս եւ ի բլուրս, ի ձորս եւ
ի ծործորս, յորս գոյին մատրունք եւ խաչ-
արձանք եւ արձանագրութիւնք ի նոսա:
Սակայն եւ զբաղումս ի բաց թողաք յարձա-
նագրութեանց անտի, որք միանկամ անալի-
տանք էին կամ եղծեալք ըստ մեծի մասին եւ
կամ անվերծանելիք մեծայոյն մասամբ: Եւ
եղև թիւ բովանդակ արձանագրաց Հայրա-
տայ աւելի քան զհարիւր թող զհամառօտ
զմիարսս տալանադիրս: Թող եւ զՍանահնի
եւ զայլոց տեղեաց արձանագրութիւնսն,
զորս սրեք ուրեք յընթացս գործոցս յառաջ
լերաք եւ յորոց զմեծ մասն եղաք ի կարդս
առաջնորդաց նորին Սանահնի: Սակայն
զարձանագիրս Սանահնի զբովանդակն չեղաք
ձեռնհաս անձամբ գաղափարել կամ սրբա-
զրել, վասն որոյ եթէ թերութիւնք ինչ կամ
վերպակք յամանս ի նոցանէ յայտնեսցին,
հայցեմ ներողամիտ լինել:

Իսկ եւ արտաքոյ արձանագրաց առ լրումն գործոյս հարկեցաք քաղել ինչ ինչ տեղեկութիւնս եւ ի զանազան պատմագրաց եւ հնագոյն յիշատակարանաց, նաեւ յարժանահաւատ ծերունեաց ոմանց եւ անձանց, որք միանգամ սենէին զտեղեկութիւն իրաց եւ անցից Հաղրատոյ կամ ականատեսք զսլով կամ յականատեսից լսելով յորոց ի պատմութեանցն քաղեցաք ինչ ինչ կարեւոր սրչափ մարթացաք եւ եղաք յայս գիրս իւրաքանչիւր իսկութեամբ, առանց ինչ աւելադրութեանց յանձնէ :

Գիտելով իմ քաջ թէ կարի իմն ախորժական եւ զուարճալի եղիցի բաղմաց նաեւ իսկատիպ պատկեր հռչակաւոր սեխտիս, փոյթ կալայ նկարել եւ գիրկին պատկերս սորա ընդ սրս եւ զպատկեր Սանահնի Ամենափրկչին եւ զպատկեր եւ զձեւագրութիւն նախնաւն ընդ ինչ Կայենոյ իւրաքանչիւրն պահելով ըստ կարի զհամեմատութիւն մասանցն ըստ պահանջելոյ կանոնաց նկարչութեան, զորս եւ ի ձեռն հմտագոյն նկարչի ուղղապոյն եւ յստակապոյն նկարեալ եղաք աստէն ի զուարճութիւն տեսողաց :

Առ պահելոյ զյարգ արձանագրաց հոգ յանձին կալաք զիւրաքանչիւրն ըստ իւրեանց բուն եւ իսկական տառից զաղափարել եւ պնել յայս գիրս, այսինքն զտառս զայս երկրարբանաւ, զի գործածեալն ի նախնեաց ոչ փոխելով ի օ եւն : Այլ ուր ուրեք յապաւեալ

էին տառք ինչ ի համառօտութեան սակս, որ
 զոն ի թուակ կամ ի թվ. ի թ. հ. Գրիգորոս,
 Հաղրատա, եկեղեցո կամ եկեղեցոյ եւն,
 այսպիսի ամբողջ եւ րացայայտ նշանադրել
 պատշաճ դատեցաք. այսպէս ի թուականի
 կամ ի թուին, ի թուին Հայոց, Գրիգորոյ,
 Հաղրատայ, եկեղեցւոյ եւն: Դարձեալ յար-
 ձանադիրս անդ ուր ուրեք ի տողամէջն
 պակասէր բառ մի եւեթ առ եղծեալ դոյոյ ի
 սպառ, եղաք ի տեղւոջն կէտս երեք, իսկ
 ուր պակասէին բառք երկու կամ աւելի եւ
 կամ ամբողջ երկու տող եղաք կէտս չորս:
 Թուականքն իւրաքանչիւր արձանադրաց
 քանդի էին թուականք Հայոց, կարեւոր դա-
 տեցաք ու իւրաքանչիւրսն յաւելուի ի մէնջ
 եւ զիրկչականն...» (Թ. 239 էջ 3-7):

Յովհ. Ղրիմեցիին Հաղրատի արձանա-
 դրութիւններու մասին այս կական հարցեր
 չօչափող ստղերուն վրայ կը կրկնեմ բաղ-
 ձանքս եւ մաղթանքս որ՝ Հաղրատի վանքի
 արձանադրութիւններն ալ Սանահնի վանքի
 արձանադրութիւններու բախտին արժանա-
 նան եւ շուտով հրատարակուին լուսանկար-
 ներով, կարգացուելով եւ համեմատուելով:

² Հմմտ. Ղաֆառարեան, Յովհանավանքը եւ
 նրա արձանադրութիւնները, Երեւան 1948 «Յառա-
 ջարանի փոփարէն»:

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

- Աբաս Ա. 50, 176, 205
 Աբաս Բ. 176
 Աբաս Հայր Միթվասանի 302
 Աբեղնազուլ 101
 Աբէլ 233
 Աբէլ զրէշ 233
 Աբէ սալմանց 324
 Աբլ-Հասան 176
 Աբրահամ, առջ. Սանահինի 110, 141-43
 Աբրահամ, առջ. Հազրուտի (Թեփրտաղցի) 141, 254-257, 262, 272, 297
 Ագրահամ Վ. 325
 Աբրահամ, Հազրատէ, 239
 Աբրահամ կազմող 220
 Ադարակ զիւզի մենարան 1
 Ադարակ 16
 Ադամթ 127
 Ադատ Հաւ 47
 Ազիզ 171, 243
 Աթոռիկ 2, 25, 62
 Աթանէս 131
 Ալմագարեան Յ. 265
 Ալան 135
 Ալաւէրտի 62
 Ալեքսան 131
 Ալեքսանդր թղ. 234
 Ալստեանց 308
 Ախալքալաք 308, 310
 Ախթալա 299

- Ախտաւի 2, 3
 Ախրզման 26
 Ածողէր 309
 Ակինեան շ. ն. 115, 151 և ն
 Ակոտարոյս 12
 Այայեան Ղաղարոս 265
 Այրերայեղ 228
 Այրուդ 40
 Աղեքսանդր Կաթ. 252
 Աղեքսանդր Նեւոկի 294
 Աղէս 328
 Աղէս Անկիպճաւոյ 128
 Աղէստաֆէ 309
 Աղիթաւայ 248
 Աղիսակի 133
 Աղսւտ 72
 Աղսարթան 223
 Ամասունիք 245
 Ամենափրկիչ վանք 290, 293
 Ամիրջան 56
 Այդեհատա 49, 53,
 Աբարատեան գո. 226
 Անագէթ 302
 Անանիա Նարեկացի 150
 — Սանահնեցի 148-50
 Անանիա 217
 Անտարտա Ս. 1
 Անդեղտուն 57
 Անդրէի վանք 2, 25, 282
 Անի 53, 104, 218, 223, 275-6, 280
 Անկիպճի ջաղաց 328
 Աննա 307
 Անոյշ Կամ Խոսրովանոյշ 145
 Անտոն Փրճօլանց 138
 Աշոցք 215
 Աշոտ Երկաթ 86

Ահստ Ողորժած 64, 80, 86-91, 95, 101-5, 132 145,
169-70

Ահստ Մարծպան 43-5, 48

Ահստ սրդի Գուրգէի 12-3

Ահստ 10, 13-4, 47

Ահտանց կամ Յաջտանց 289

Աղաբան 142

Աղլղարիոյ 303

Աղով 288

Ասաքեի 218, 249

Ասաքեի 34

Ասաքեի, ասաջնորդ Սանահինի 110, 143

Ասաքեի ասաջնորդ Ակոսի 47

Ասաքեի ժանրանկէ, 287

Ասաքեի սրդի Սարաթի 137

Ասաքեի Վ. Քարսանորեցի 264

Ասեւտամ (Ռստամ թղ, 243

Ասաթ ամիր 125

Ասլամադ 139

Ասլան 12

Ասլան բէդ 139

Ասլան բէդ 12, 14

Ասկիս 36

Ա. Աստուածածին 77

Ա. Աստուածածին կամ Սանահին վանք 61

Ա. Աստուածամօր վանք 2

Աստուածատուք (Հոռամամայք) 40

— Վ. 186

— Յմն 239

— (Հաղրատէ) 239

— Երէց 233

— Ա. ասջ. Հաղրատայ 230-2, 269

— Բ. ասջ. Հաղրատայ 238-9

— Գ. ասջ. Հաղրատայ 260, 273-4, 297

Աստրախան 162

Ասփի կամ Ասփայ 36

- Աստժ արեղայ 119
 Արագած 245
 Արագածաւն 328
 Արամ 304
 Արան 212
 Արարատեան գո. 226
 Արդու 54
 Արդու խաթուն 301
 Արթուր 239
 Արխատկէս 126
 Արխատկէս գրիչ 154
 Արծաճանք 298
 Արծն 233
 Արցան 15
 Արդուի 139—40
 Արդուի թեանք 160
 Արջուտուհի վանք 219
 Արցախ 273
 Ափայ 324—5
 Ափխայ 309—10
 Աքսր 40
 Աքսր 44
 Աւայ 3
 Աւայ 16
 Աւայ. որդի Բւանդի 11, 305. (Իշխ.) 216, 222
 Աւայ վանք 238
 Աւայիա՞ղ 226
 Աւետիս ասլ. Հաղբատի 131, 171, 243—4, 262, 271,
 288, 312
 — Ա. ասլ. Սանահինի 110, 117, 326
 — Բ. ասլ. Սանահինի 110, 117
 — գրիչ 244
 Ափթաղիւ Բէկ 138

 Բաղբատի թղ. 122, 203—4, 288, 303
 Բաղբաի ալղի 70

Բաղէնք 302

Բաղանց տաղա 308

Բախումէն Բէրէկէնց 138

Բայինդուր 240

Բարաժ 306

Բարաք 37

Բարձրաբաշ Ս. Գրիգորի վանք և Ս. Աստուածածին
4-22

Բարաթ(էջի) 133

Բարաթիթ 310

Ս. Բարթուղիմէոս 316

Բարսեղ Կաթ. 201, 202, 206, 308

Ս. Բարսեղ Հայրապետ 97, 104, 118, 198

Բարսեղ (սմն) 36, (այլ սմն) 230

— քչ. 190, 228-9

— Ա. սուջ. Սանաճինի 125-6

— Բ. Թումանեան սուջ. Սանաճինի 42, 110, 135

— Ա. սուջ. Հաղրատի 201-7, 267, 209-13 282

— Բ. Թումանեան-Մամիկոնեան, սուջ. Հաղրատի
240, 243-9, 262, 271

Բաւլա 184

Բաւրինա 176

Բեթանիայի վանք 310

Բեթղէհէճի Ս. Աստուածածին 242

Բեհնուշ 124

Բեչդէն Օրբէլեան 234

Բերդկայ տղի 302

Բերդիկ 324

Բերդուջ 89

Բերդրի 127

Բէժան 314

Բէհրութ 171

Բիւրական 142

Բնի ձորի վանքերը 22

Բույրուրեան 309

Բուղամու ձոր 308

- Բուրդուիան 176, 212
 Բարթէլ Օրբէլեան 234
 Բարչալու կամ Բուքչալու 165
 Բաշտար 135
 Բրդաձոր 184
 Բրինձ 308
 Բրտակ (սակոյ) 298, 318-9 եւն
 Բօլնիս 1
- Գալայ Ս. Աստուածածին 23-5
 Գալիկ թղ. Ա. 87, 91, 203-5
 — Բ. թղ. 205-6
 — թղ. Կարսոյ 205
- Գալուստ 42
 Գանձասար 259
 Գառնար 139
 Գարբանէլ 228
 Գաղղճան 178
 Գարեգին Կաթ. Յովսէփեանց (սակոյ) 165, 173 եւն
 Գարիանէ (Գայիանէ) 242
 Գաթէ 309
 Գաւաղէն 309
 Գաւարդի 239
 Դաւրդ 12-3
 Դեղամ 264
 Դեաաւէն 218, 286
 Դեաիկ 214, 229, 267
 Դերսամ 34, 40
 Դէորդ Ա. տոջ. Հաղրատի 201, 206-8, 267, 279
 — Գ. տոջ. Հաղրատի 240
 — Վրդ. 46
- Թ. Դէորդի վանք 1
 Թ. Դէորդի (Փաշի) վանք 310
 Դէորդ զճո. 203.
 — թղ. 11, 73, 74, 122, 174, 204, 215
 Դէորդի 305

- Գէորգի կամ Գիւրգի 303, 305
 Գէորգի 134
 Գիւրգի Միւրա 257
 Դարսոնոնք 324
 Դուզարք 31, 107, 176 եւն
 Դուզարաց վանք 315
 Դուրդէն թղ. 80, 90-1, 95, 102, 105, 169-70, 199,
 302
 Դրբդար ամիրայ 176
 Դրբդար Անտարդեցի 228
 — Աստուածարան 281
 — Լուստսերէ (63-4, 68, 88, 308, (աջբ) 77, 161
 — ասջ. Հաղբատի (Դր. Վերսպեցիի տանն) 234-7,
 240, 270
 — Խաղխարս 29-30, 79, 154
 — Խաղուեցի 238
 — Նիւսացի 162
 — սրդի Աբառայ Բ. ասջ. Սանահինի 110, 114 115-
 116, 124, 129, 151-3, 325°
 — սրդի Խործպանի 13-4, 16
 — սրդի Աչառի 10
 — սրդի պատրուհի 15
 — Ա. ասջ. Սանահինի 104-6
 — Դ. ասջ. Սանահինի 117
 — Դ. ասջ. Սանահինի 110, 140
 — Սուրկունեան, ասջ. Հաղբատի 249-50, 255, 271
 — Տաթևացի 233
 — Վկայասէր 202, 309
 — Լալ. Տաշիրքի 91, 102, 105
 — Տգայ 200, 212, 280
 — Տաւադարի, ասջ. Սանահինի եւ Հաղբատի 53,
 67, 81, 110-3, 151, 201-208, 324, 212-4
 — Աթաբէկ 307
 — աչակերտ Յովհ. Սարկատայի 276
 — բարերար Սեդուի 47-8
 — զրէշ 211, 238

Գրիգոր Թազէի վանքէ 235

— Թազէի վանքէ 235

— Թոքակերի սրդի 276

— Կրօնասր 239

— Տիարան Հաղրատի 239

— Նսրոյիչ Հաղրատայ 250

— ռմն 263, 303

— սրդի Դաթի իշխանի 71

Ս. Գրիգորի վանք 26

Գրիգորաւէն 16

Գրիգորսոյութն 314

Գօղօթ 49

Գօղի 136

Գօրական 30

Գօրի 308

Դանիէլ Կաթ. 290, 290

Դաթէլ Վ. 231

Դաբասուռ ալդի 133

Դաբուխան 139

Դաթի արեղայ 328

— Ալաւկայ սրդի 276

— Անհող (տես թղ.) 80, 107, 302

— Անյաղթ 242, 279

— բաթերայ 41, 48

— թղ. (տես Անհող եւս) 27, 176, 200-1, 207, 304, 323

— թղ. Մաճնարեղդի 205

— Թիֆլիսցի Թաւկիդարով 257-8, 262, 272

— իշխանաց իշխան 71

— Նատարեան 315

— Կաթ. Աղթամարի 98

— Կաթ. 312

— Տիարան Հաղրատի 239

— Աւղուի 46

— Մալարեցոյիչ 224

- սրդի Աբանի 212
- սրդի Շաթնակայ 216, 303
- ոմն 249
- Քորայրեցի 52-4, 186, 201, 208, 217, 280

Դաւան երեզանց 138

Դաւթէժ 236

Դերեւ 49

Դեղ 57

Դեղուամն 308

Դեւերեց 62

Դէպկէղ (տես Դերեւ) 264

Դիւսկարոս 67, 81, 110-12, 146-8, 323

Դմանիս 308

Դոյ 176 —

Դովարթ 126

Դուրայ կամ Դուստայ 315, 326

Դսեղ 4, 21, 45, 131, 244

Դսրախան 136

Դրսի վանք 26, 223

Էզան 136

Էդիսպար կաթ. 248

Էդիսպարեան շ. 319-20

Էդիշէ Առաքելոց վանք 237

Էդիսարէթ 126

Էզնախան 133

Էսայի տոջ. Սանահինի 101-11

— մարգարէ 281, 287

Էսէ 47

Էրեմիոս Անձրեւիկ 276

— Վ. 15, 17

Էրզնկեանց 319

Էքկիբ(Ս) 315

Էրալի 138

Էրուսայէմ 125

Էւանջւ 131

Եփրեմ (Ս.) 149-50, 217

— իժ. Վ. Երզնկեանց 264

— Կաթ. 260-1, 290-1, 294, 322

Եփրեանոս 31

Զարտաստանց 72

Ձաղան 137

Ձայրաքաթաթ 260

Ձայրէկ 313

Ձաննէ Կամ Ձարեն սյր 289

Ձարդանու 309

Ձուպէն 309

Ձաթ 178

Ձաթարիտ առջ. Հաղրատի 141, 146, 233-4

— առջ. Հաղրատի Պաթիկեան 249-53, 272, 297

— առջ. Հաղրատի Գուրաստան-Յէլէրուքեան 262-3, 284

— Վրդի Յակոբայ 40

— Սարկատայ 128

— Սարատէրտա Է. Շահնշահ 34, 39, 41, 53, 64, 70, 73, 81, 88, 129, 174, 176, 211, 213, 215-6, 221-2, 219, 268, 305-6, 314, 324

— Վ. 244

— աէր Ձաթայ 178

— բարուն 186

Ձանակ 133

Ձուպէ 40

Ձուբար 136, 139

Ձոյարանց 135

Ձարբաթ 308

Ս. Ձորսփար 228-9

Ձօրնի 308

Էլիգրար 138, 139

Էփանէս Աստանանց 138

Քջճիածին 252, 273, 311

Էփրիկեան Հ. Ս. 29, Էւն

Թաղսուհի կին Քերաւրի 48

Թաղէի վանք 235

Թաղէսս Վ. 264

Թամաղ 136

— Ծովաւելնցի 23

— ամն 249

— Սոբիկանց 138

— Թամամ 126

Թամար բարերարուհի 36

Թամար Թաղսուհի 11, 174, 176, 209, 215, 324, (305)

— կին Սոբիկանի 15

Թամարէն 308

Թայիկ 176

Թանկ 125

Թատուժ 300

Թեյան 300

Թաղմաս (Ս.) 161, 177

Թարսուի Մէլիտինայ 281 Թարսու Տարօնեցի 121

Թումայ տաճ. Հաղրատայ 237

— պիլի 248

Թուման 131, 328

Թումանեան պիղ 4

Թիպլիս քաղաք 243

Թիֆլիս-Տիֆլիս 142, 146, 249-50, 252, 289, 308
310, 312

Ժելանք 26

Իգնատիոս պիղ 49

Իմէրէթ 300

Իգնատիոս Վ. 39

— Էդ. Հաղրատացի 240

— Հաղրատացի 217, 220

Իլպարիտ 315

Իլպատոս 218

Իսահակ Կոյսր 204

Բարայկէ Կաթ. Ազատանից 141. 257-8, 272. 297.
 Իւանէ Աթարէկ 11. 16. 34. 37. 39. 41. 64. 73. 75.
 174. 176. 201. 215-6. 220. 222. 268. 305.
 324 (Մխարթէ) 56. 57

Լալայեանց Խ. 4. 5. 9. 192. 319 ևւ
 Լալաւար 26. 2. 62
 Լալփէբոց 249
 Լաւայ Թղ. 41
 Լեզան 134
 Լէւոն Ա. Թղ. 98. 219. 284
 Լճն 326
 Լուսուար 132
 Լոյս 1. 189
 Լոռի 41. 53. 86. 101. 114. 121. ևւ

Խալին 40
 Խաթուր 39
 Խաթուն Դեռսմեան 178
 — Կին Իւանէի 37
 Խաթունաւէն 178
 Խաղրակ 16
 Խաչատուր արեղայ 240
 — աչ. Յովհ. սարկաւաղի 276
 — Երէց 237
 — Հաղրատացի 231
 — Հոսոմամայրէ 34. 37
 — չինոց ժամատան 46. 47
 — Վ. 119
 — սմն 217
 Խաչգունդ 1. 57. 55. 48
 Խաչենք 210. 213-4. 178
 Խաչքնդուս 110
 Խաչիկ Կաթ. 91. 102. 104. 105
 Խափումն 15
 Խաւատահատան 176

- Խէչէքկումի 136
 Խէր 126
 Խըզըլըն 160
 Խնատի վանք 24-30
 Խորեջան 56
 Խոսակերտ 27, 29
 Խոսարովիկ 176
 Խոսրովանուշ Բղճի. 86-88, 94, 101, 105, 170,
 190, 266
 Խորակերտ 26
 Խորասան 205
 Խորադ 233 — Խորադեանք 222
 Խորասու. հղ. 52
 Խորիչա՜ 13, 15
 Խուհուդի վանք 30
 — դ. 30
 Խուչուշ 10
 Խրամձոր 200
 Խօջարադար 309
 Խօջավանք 310
 Խօջիկ 26
 Խորնուստկսան 308

 Ծաղեք 326
 Ծաղկեվանք 26
 Ծաղկոցաց 102
 Ծանկունսյ տախտ 308
 Ծէնսիկ 30
 Ծիթվասան 176, 228, 302
 Ծաղեքկայ հող 48
 Ծովանդայ հող 47
 Ծուգրութաշէնի վանք 31

 Կաթսիթայ 40
 Կաթ(էթ) 132, 134, 308-9
 280, 300, 314, 333

- Կայական և Կայենայ ք. 2. 25-6, 102, 223, 268,
 Կայեծոն 309
 Կալթել 176
 Կատա 14, 218
 Կատարինէ 314
 Կաբապետ և Կեղեցապան 231
 — հաբապետ 315
 — Հոռամամայրէ 39
 — զրդ. 146
 — Ս. զանք 31
 Կաբապետք 120
 Կարին 217
 Կարմիր զանք 32
 Կարմիրքաք 101, 326
 Կաֆա 232
 Կէշաուստց զանք 214
 Կէշէրկուտ 135
 Կէշէրկուտի 136
 Կիպրիանոս 118
 Կիրակոս Լ. առջ. Սանահինի 110, 117
 — Բ. առջ. Սանահինի 110, 118
 — Գ. առջ. Սանահինի 110, 118, 327
 — Լ. առջ. Հաղբատի 242, 269
 — Բ. առջ. Հաղբատի 262, 271
 — Պատմադիր Գանձակեցի 175, 180
 — Վերապեցի Կաթ. 234
 Կիրակոս ամն 131
 — Վրդ. 129
 — Վրդ. 186
 Կիրիկէ 203-5
 Կիրիկ (Ս.) 149-50
 Կոթի ք. 23
 Կոթիփարոյ զանք 32-3
 Կոկուաշէն 326
 Կոկրսփոք 23
 Կոսսոսք 16

կոստանդին թղ. 31

կոստանդին Ա. կաթ. 27, 117, 224, 226, 320-21

կոստանդին կայսր 204

կ. Պսիխ 273

կոտայք 328

կոտեւոյց բերդ 233

կորեկէ կամ կիւրեկէ թագաւորներ 44, 49, 50-1,

67, 78, 87, 95, 174, 176, 202-3, 205-6, 212,

309, 323° (սթիւն) 107

կոստանդ անապատ 42, 189, 192 (վանք) 310

կուււ 304

կուրթան 43

Հալուի 44

Հաղարացեղ 230

Հալալաշէն 215

Հախնազար(անց) 136

Հաղարծին 229, 251

Հազրատ գիւղ 240

Հազրատ վանք Հատ սալոյ

Հազրատաձոր 25, 259, 300

Հազրատատափ 300

Հագնազար 135

Համապատոյ առջ. Հազրատայ 14, 27, 45, 46, 180,

187, 190, 223-7, 268, 269, 297

— Մամիկոնեան 10, 11, 22, 3 (մարծպան) 73

— սրդի Մժրատայ 73

— սմն 304

Համայ Մամիկոնեան 19, 21

Համգէ 176

Համիկի Մամիկոնեան 10

— սմն 326

Հայաստան 310

Հայրապետ առջ. 46-7

— ժխարան Հազրատի 239

Հայունայ տախտ 308

Հաշտարխան 144

Հատիճոյ վանք 116

Հասան 73, 325

Հասոսուժ 126

Հերակի թղ. 141, 132, 134, 250-1, 252, 258

Հերիքնազան 249

Հնէ կամ Ձնէ վանք 21

Հոնովար 170, 182, 302

Հոսոմամայրի վանք 33, 140, զ. 41

Հոսմիլայ 267

Հրանուշ 38, 78, 323

Ձաղաւանք 227

Ձիթձանք 288

Ձնէ վանք 31

Ձորազեա կամ Ձորոյ գետ 33, 62, 69, 113, 217 եւն

Ձորազեղ 309

Ձորափոր 30, 165

Ղաղախ 299, 310, 314

Ղաղախցիներ 251

Ղաղար տղ. Սանահինի 121-2, 153

Ղաղար 121

Ղաղար 126

Ղաղարոս Աղայեան 265

Ղամիշկուտի 46

Ղարխան Սօրիկանց 138

Ղաֆաղարեան Կ. 319-22

Ղեւոնդեանք 278

Ղխոսոն 138

Ղուկաս Ա. տղ. Հաղբատի 231-2, 169-70

— Բ. տղ. Հաղբատի 237

— Գ. տղ. Հաղբատի 262

— Ա. տղ. Սանահինի 127-8, 110

— Բ. Արդութեան տղ. Հաղբատի 129

— Կաթ. Կարնեցի 55, 141, 257, 260, 311

Ղուկաս Աւետարանիչ 77
 — ժխտման Հաղորատի 239
 — վրդ. 186
 — բարսունի 125
 Ղուկասեանց Քաղանդար 292
 Ղուտալբանա 240
 Ղօզեցի 308

Ռայոյ 25
 Ռապալա 308
 Ռայէք 38
 Ռանաւորի վանք 311
 Ռէքմակ վանք 4
 Ռուհուրափա 135

Սալքոյ 47
 Սալիքա 15
 Սաճնարեւոյ 205, 223
 Սականարեւոյ 42
 Սակարի վանք 23-5, 310
 Սակար վրդ. 186
 Սահմաու կամ Սահմաու աղա 144, 145 (այլ) 314,
 (Ղարա) 236
 Սահկան 309
 Սամա 15
 Սամախաթուն 70
 Սամիկոն 19-21
 Սամիկոնեանք 4, 7, 8, 10 ևւն
 Սամքան կին Գրիգորի 16
 — կին Համիդի 11
 Սանաա 309
 Սանթաշ 136
 Սանսուկ ժխտումն Սանտէի 127
 Սանուշար 131, 136, 139, 238
 Սաչտոյ Սեւանցի կաթ. 245
 Սատան 299

- Մատթէոս անջ. 241, 270
 — ոմն 119—20
 Մարգարէ 119
 — Նկարիչ 220 (ալլ) 286
 Մարգրիտ 126
 Մարգրդան կամ Մարծպան 7, 11, 18, 22
 Մարիամ զուսար կարեկէր 49—52, 110, 174, 209
 — կին Ռոստոմի 132
 — կին Թումանի 328
 — ճգնաւորուհի 52
 — բարեբարուհի 52 (ոմն) 134
 Մարձ 55
 Մարսոյ կալուած 299
 Մարտիրոս Մժձեան 146
 — քհ. 119, 120, 123 (ալլք) 32, 136
 Մեսրոպ (Ս.) 278
 — ոմն 200
 Մեսրոպ արքեպ. Տէր Մովսէսեան 160, 174
 Մելիտինէ 281
 Մելիքանթ քհ. 154
 — բէկ 89
 — գրիչ 31
 Մելիքշահ 204—5
 Մէլղղէժ 292
 Մէլիթրի բէկ 144
 Մէհրաբ էլումեանց 138
 Մխանու խաչ 133
 Մինախաթուն 239
 Միրինեանց 137
 Մինաս Լսյ. 214
 — անջ. 242—3
 — Ակնեցի 288
 — աշկ. Միլիթար Գօշի 176
 — վարդ 176
 Մինասեան Կար. րժիշկ 293
 Միւսն 315

- Միջայել 2. կայսր 203—4
 — է. կայսր 204
 — Ը. կայսր 204
 Մլխան 12—3
 Մծովրէթ 308
 Մխիթար Գօչ 53, 176, 213
 — առջ. 110
 — հայր 220
 — միաբան Հաղբատի 239
 Մխիթար քայանթար 252—3
 — աշակերտ 119
 Մխարպրձէլ 326—7
 Մկրտիչ Ասկէրօղլի առջ. 110, 140
 — գրիչ 127
 — զոյր 130
 — կր. 315
 — միաբան Հաղբատի 231
 — միաբան Սանահինի 127
 — սմն 239
 Մկարտն 72
 Մոսկուս 315
 Մովսէս Աբղութեան 76
 — Խորենացի 162
 — Մաղաթեան 264
 — Տաթևացի կաթ. 246
 — Յարտուայ Լալ. 307
 — Իշխան 314
 Մովսէսեան Հ. Ղևոնդ 103 Էւն
 Մուկն 170, 182, 302
 Մուտաշէս 237
 Մարտտ 137
 Մօզդիկն 308

 Յակոբ առջ. Հաղբ. 232—3
 — առջ. Հաղբ. 240
 — բարեբար 40

Յակոբ Սանատնեցի կամ Քարափնեցի 148-9

— զծ. 219

Մարտիկնց 243

— կաթ. Շամսիկցի 250, 141

— կաթ. Ջուղայեցի 52, 243, 246

— վրդ. 10-12

— ալբ 140

— բ. 241

— սմն 67

Յարսիկուն Լոյ. Շնողեցի Տէր Բարսեղեան 111, 145-6, 322

— Վաչրամեանց 264

Յար 281

Յոհան առջ. 326

Յոհան չայր Ս. Ստեփաննոսի վ. ի 27

Յովհաննապանք 226, 245, 247

Յովհաննէն առջ. Բարձրաբաշի 22

— Ա. առջ. Հազրասի 201, 207, 213, 266

— Բ. — — 212-3, 267, 268, 297

— Գ. — — 223-4, 268

— Դ. — — 269

— Ե. — — 183-4, 185, 227-30, 269, 297

— Զ. — — 232, 270

— Է. — — 240

— Ը. (Է) — — 259, 273, 310

— Ա. առջ. Սանատնի 85, 100-1, 104-110, 199

— Բ. — — 73, 75-6, 110, 112, 324

— Գ. — — 110, 174-5, 324, 268

— Դ. — — 110, 116

— Ե. — — 110, 117

— Զ. — — 110, 117

— Է. — — 110, 118

— (Ը) առաջնորդ Սանատնի 121-3

— առջ. Սեդուի վանքի 47-8

— Գառնեցի 285-6

— Լոյ. Բարսեղեան 80

Յովհաննէս Լսյ. Սէւաղայ 176

— Լսյ. Տաշիրքի 107

— Երզնկացի (Պոռչ) 186, 188, 227, 232, 281, 283

— քհ. Երզնկեանց 266

— Իմաստասէր 55

— Ծառեցի 125

— Կաթ. Աղսանից 258

— Կաթ. Ը. Կարբեցի 291

— Ղրիմեցի Սուրենեան 262, 290-98, 318, 322 և Ն

— Մկրտիչ 150

— Սեկերեբան 149-50

— Սարկաւայ 186, 201-8, 241, 256, 275, 286

— Սժրատ Թղ. 146-7, 205

— աչ. Յովհ. Սարկաւայի 276

— զրեշնէր 123, 125, 152-4, 118, 227, 231, 238, 239

— Կրօնաւար 242

— Կարբիչ 124

— Ժիարան Հոռոմաժայրի 34, 35

— Կուրակ 315

— սմանք 32, 122, 220, 237, 303

— ուսուցիչ 81

— զրդպաք. 126-7, 92, 247

— փրիխոփայ 128

— փակակալ 232

Յովհան Յձնեցիի վանք 54, 312, 141

— Յձնեցիի աջ 77 161

Յովնան մարգարէ 150

Յովսէփ Աղսուպաքր զկ. 112, 281

— առջ. Հաղբատի 200-1, 208 266

— առջ. Բարձրաքաւի 22

— Արզութեան 88, 314

— Արիմաթացի 184

— Կաթ. Աղսանից 147, 202

— Ժիարան Հաղբատի 239

— սմն 138

— Վ. Խարաղեանց 264

Յովսէփ փրկասփայ 153

Յովսէփեան Գարեգին արքեպ. ու Կաթ. 319 ևւն
Յուլիան. ու 118

Յուսիկ եպ. 31

Յուստինիանոս 315

Նարասէղ 308

Նազովդ 306

Նախէ 308

Նահապետ Կաթ. 42

Նանա 176

Նաչխուն վանք 1

Նատրչահ 254

Նեղուսին (Նեջուսին 176

Ներսէս Աշոտարակեցի 261-2, 274, 291, 294, 297

— Լամբրոնացի 98, 112, 151, 212, 214, 284

— Հաղբատացի 238

— Շնորհալի 201, 208-9, 267, 279

— Պարթև 278

— զահաժառանգ 204-5

— զպիբ 41-2

— Կուսակբօն 124

— միտքան Հաղբատի 239

— սարկ. 131

— փրկասփայ 67, 127

Նիզ 12

Նիկողոսմոս 184

Նճրատունեկեան վրդ. 265

Նոր Նախիջևան 314

Նոր Զուղա 290-3

Նորկար 127

Նուստի 176

Շահարառ Ա. 192

— Բ. 246, 313, 139

Շահեկ(ին) 36

Շահնազար 28

Շահնշահեր, սրգիք Իւանէի եւ Ջաքարէի 11, 41,
176, 219, 220-2, 305, 326, 306

Շահնշահ ոմն 51

Շահպարտն 242

Շամամ 241

Շահառի 153

Շահառի Թամաք 233

Շահգերա 136

Շահրխատն 288

Շամշուղլ 125

Շամքոր 309

Շատարեւանք 326

Շաւնովաղ 134

Շաքար (Պ) 144

Շաքեն 309

Շաքի 308

Շէրմաղան 139

Շէրմաղան 136

Շիւղկոյ կալուածք 299

Շիրակ 102, 133, 328

Շիւշլի 138, 314

Շուէր 27

Շմուսն գրիչ 52

— վրդ. 123

Շսթոսիկ 216, 305

Շուլափէր 22

Շօշ 246

Ոհաննէս 139

Ոնսրխոս 203, 205

Ունակ 139, 299

Ուղեքիչեան Յ. 319

Ումար կամ Աւմար 38

Ումիք 39

Ունաղամ 324

Ուսուֆ 236

Ուտի 165

Ուրստ 137

Ուքոն 176, 302. Ուքանանց տոհմ 209

Չանախչի դ. 26

Չէ՞խ 304

Չիխոր 308

Չոքուր 135

Պաթմա 226

Պածած 315

Պանդալէոն 34-9

Պապէ 136-7

Պարաթեանք 312-3

Պարոն 126

Պեարոս աղ. Հաղբատի 239, 270

— Լեռաքեալ 150

— Դեռադարձ 33, 146-7

— ժիւրան Հաղբատի 227, 239

— սարկ. 255-7, 289

— Վ. Հոսոմամայրէ 34, 36

— Վ. Շինսոյցի 264

— աէր 138

Պեարոս (Պեարէ) 3

Պեարիսս վանք 315

Պզնձահանքի վանք 57, 299, 311

Պուճուր վանք 32, 42

Պսաւչ սրդի Վասակայ 16

Պրախորոն 225

Պոյիկարպոս Վ. 92, 106, 108, 104-5

— Կամբջնաճորեցի 108

Պոզոս (Ս. Լեռաքեալ) 287

— Հայրապետ 186

— Ճսոենց 56

— ոմն 136

— պարսնեմէր 56

Պոռչալու 320

Ջալալեան Սարգիս եղ. 2, 9, 10, 17, 24, 107, 154,
319, 321-2 էւն

Ջանանչա՜ 236, 238

Ջամալարին 46

Ջանաղիզ 239

Ջանփաշէն 127

Ջաւախէթ 142

Ջգրաշէն 191-92

Ջոջկան 199

Ջումենց 136

Ջրվաթիկ 237

Ռոստոմ (Արոստոմ) խան 242-3

— բէկ 241

— թղ. 132

Ռոմանոս կայսրենի 61, 92, 204

Ռոմանոս 218

Ռեթկոս ասջ. Գօլօշեանց Աշտարակեցի 252-3
272, 297

Ռուբիկանբ 284

Ռուսինոս ասջ. 240

Ռուսուդան 50, 176, 211, 302

Սադի(ն) Դարինանց 138

Սաթուն զօրապետ 27

Սաթուն կամ Սադուն 184-5, 306-7, 315-6

Սահակ կր. 218

— Մակսեցի 248

— Պարթև 158, 278

— (տէր) 139

Սադուձոր 139

Սամխուտ 302

Սամծէրբոս ալի 133

Սամծուէր 308

Սամշվէրզէն 308

Սամշուխէ 237

- Սամուէլ Անեցի 276
 — զ. Հոռոմամայրէ 34-41
 — հայր Խնտրի 30
 Սամցխէ 308
 Սոյեաթ Նոփա 265
 Սանահին զ. 69
 Սանահին վանք 14, 42-3, 61-165, Էւն Էւն
 Սաջաութօն 309
 Սար(տանդակ) 300
 Սարգիս Ա. առջ. Հաղրատի 200-6, 266
 — Բ. առջ. Հաղրատի 200-7
 — Ա. առջ. Սանահինի Բէքրէքեանց 17, 110, 130-3
 — Բ. — — 140
 — Գենճեղի 56
 — Չօրափար (Ս.) 209
 — ՄԼԾ, Իշխան 81
 — Կաթ. Գանձասարի 259
 — Կաթ. 240, 31
 — Հաղրատացի 248 — Հոռոմամայրէ 34
 — Համադտուղեան-Մամիկոնեան 11, 22,
 — հայր Զաքարիայի 75
 — Ծօճկանց 38
 — սրդի Զաքարիա սպասաւարի 215
 — Զալալեանց, առջ. Հաղրատի 258-9, 262, 273
 310 տես նաև Զալալեան
 — Սամուէլեան 225
 — Սպասաւար 39
 — Քարիջենց 40
 — աչ. Յովհ. Սարկաւազի 276
 — դրէչ 211
 — Էրէց 242
 — սրդի Սմբատայ 73
 — սրդի Յակոբայ 40
 — սմանք 32, 119, 219, 220, 226, 288, 304
 — զրդ. 184, 190
 — քհ. 248

- Ս. Սարգսի վանք 43, 310
 Ս. Սարգսի կուսաստան 42-3
 Սարգիսեան Գ. 4-10, 17-8, 24
 Սարկաւադ Էրէջ 15
 — ոմն 119
 — վրդ. 235
 Սարկաւաղանց վանք 233
 Սեդալ 177-8
 Սեդուի վանք 44
 Սենեքերիմ 176
 Սենեքերիմ 177-8
 Սերոբէ Լալ. Արարատեան 269
 — զրէշ 145
 — կր. 315
 Սեւադա 176
 Սեւրդեաց ձոր աւ Էրկիր 61, 85, 87, 118-9, 260,
 300
 Սէիդ բէկ 144
 Սէվէ 15, Սէվէի 14
 Սէրէզոմոյ տափ 16
 Սիթ խաթուն 127
 Սիմար 304
 Սիմէոն առջ. 85, 90-1, 95, 104-9, 170, 198-9 266
 297, 302
 Սիմէոն Գանճեցի 65, 312
 — Կաթ. 141, 251, 257, 312
 Սիմըն (Սիմոն) թղ. 240
 Սիմոն ոմն 119
 Սիմոն տէր Հաղբատալ 313
 Սիմէօնեանց 292
 Սինդսիստ 288
 Սիսի վանք 31
 Սիբաղէղ 37
 Սիւնիք 328
 ՍՀակ 140

- Սմբատ Թղ. 67, 87, 105, 132, 169-70, 199, 203-5
 309
 — Թղ. Վրաց 323
 — Համադասուկանց 72, 326
 — սրգի զերեոյն 72
 — Մամիկոնեան 10
 — Տո. Իսնէի 56
 — սմանք 38, 136, 138, 176
 Սամիւթ 310
 Սորիկ 136
 Սուլուսան 135
 Սուրամ 308
 Սամիւթ 308
 Սուքիաս 226
 Սպահան 246, 288
 Սփանտալէն 309
 Ստեփանոս եպ. Սիւնեաց 228, ալ 205
 — Կաթ. 202
 — սրգի Յսնանի 27
 — Նախափկայ 77, 161
 — սմանք 120, 126, 220
 Ս. Ստեփանոսի վանք 310, 190
 Սուլայ 328
 Սամիւթ 133-4
 Սօսի բէկ 136

 Վախախ 325
 Վախթանգ 134, 288
 Վախուչտ Բագրատիոն 88
 Վահան Հայրապետ 19-20
 Վահրամ 36, 46, 57, 326
 Վաղարշապատ 238
 Վանանէ 51
 Վանանց 136
 Վանեկ 327
 Վանէ 38, 212

Վաչկ 70, 228

Վաչատ 70

Վասակ Յազրակեան 16

— 139-40, 324-5, (176)

Վասիլ յոյն իշխան 33

— քհ. 241

Վարդարյուք 43

Վարդան Ա. առջ. Սանաշինի 70, 72, 110-5

— Բ. առջ. Սանաշինի 118

— Դ. առջ. Սանաշինի 146

— առջ. Հաղրատի 240

— Բարձրաբերդցի և Թրեւեյցի 25, 28-9, 224-5, 282

— գրիչ 226, 240

— եղ. 41

— Թադի Սանաշին 67

— Հաղրատացի 279-80

— միտրան Հաղրատի 239

— միտրան Սանաշինի 148

— սուրկաւաղ 127

Վարդանանց 149

Վարդն (Վարդա^ն) 219

Վարխաւան 308

Վրաստան 311

Վօդամած 309

Տալափէր 308

Տալափէրու աղի 133

Տալիթալ 26

Տալօղ 306

Տաշիրք 30, 91, 95, 102, 165, 308, 309

Տարսն 267

Տաւուշ 178, 205

Տերունական 125

Տէրունական 178

Տէրունական լէս 189

Տիկին 39

Տիկնաբար 324

Տիրանուն 90, 95, 170, 199-200

Տիրատուր ժխարան Հաղթաթի 239

— Վ. 10-16

Տուծիկ 148

Տրդատ 278

Տփխիս 99, 102, 133, 145, 212, 242-3, 253-4 ևւ

Րիմ րէդ 144

Յանցա 228

Յիւլիան 308

Յուրտաւ 307

Փայտաշէն 16, 13

Փանրակ 144

Փոտիսս 275

Փարսադան 314

Փիլիպպոս առջ. 10-4, 248, 235

— Կաթ. 242, 246

— արքեպ. 176

Փիլոյ Տաւրեցի 240

Փիւրալի 134, 138

Փրճօլ 137

Փօթիչան 290

Քալանթարեանց վանք 32

Քաջըրերունի 319, 322

Քաջըրերունեայ զո. 234

Քոռոտնից վանք 45

Քարթուլ 309

Քերուր 43, 48

Քերիմ խան 250

Քէթեւան 314

Քիպարեան Հ. Կ. 150

Քուրդ որդի Գաւկայի 14 (այլ՝ 176)

Քուրդ. արդէ Սմբատայ 73

— ամէր 75

— ամն 326

Քուրայրի կամ Քորէր դ. 54

— վանք 49-54

Քորեքաձոր 49

Քօրուլեան 309

Ռնէս 23

Ռմւն դ. 54

Ռստն վանք 32, 33, 54

Ռնուտախտ 308

Ռբամ 136

Ռմէ խան 3

ՈՒՂՂԵԼԻՔ

Հջ	Սխալ	Ուղիղ
17 Ս. Սարգիսեան	Գ. Սարգիսեան	
27 1857	1957	
50 Ռասսուզանա	Ռասսուզանա	
106 Ղրիմեցի	Ղրիմեցի	
114 Վարդան Բ.	Վարդան Ա.	
136 Եզանա	Եզանա	
138 Էփէկենց	Փէփէկենց	
211 Ջաքարէի	Ջաքարէի	
214 Յովհաննէս Ա. ¹	Յովհաննէս Բ ² .	
223 Յովհաննա	Յովհաննէս	
228 Արդաղեղին	Աբաւթարար Արեղաղեղի	
251 Ոչ Էմ	Ոչ Էմք	
258 6677-96	677-79	
311 Սեմէոն	Սիմէոն	

¹ Հաղրատի և Սանահինի Յովհաննէս անուն առաջնորդներու յաջորդութեանց և զործունէութեանց մէջ շփաթուրիւն կայ (էջ 100-22, 201-40), փարատելու համար հմտ. Աճառեան Հ. Անձնանուաների բառարան Գ. հտր. էջ 573-616 և Յովսէփեան Գ. արքեպ. Նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ... պրակ Ա. էջ 61-75) :

ԼՁԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՏՈՐՆԵՐԸ

ՃԿԸ. Ակիմեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր
Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական
ուսումնասիրութիւն: Հատ. Գ.: 1952, էջք 530:

դ. Ֆր. 7.—

ՃԿԹ. Ակիմեան Հ. Ն., Կարմիրն Վարդան եւ Աւա-
րայրի ճակատամարտը ըստ Ղազար Փարպեց-
ւոյ: 1951, էջք է + 96:

դ. Ֆր. 1.—

ՃՀ. Պօղոսեան Հ. Ե., Գոյումճեան եւ Թրնկրեան
Գերդառատաները: 1951, էջք Ե + 222:

դ. Ֆր. 1-20

ՃՀԱ. Ոսկեան Հ. Հ., Գնունեաց եւ Ռչտունեաց Նա-
խարարութիւնները: 1952, էջք Ը + 156:

դ. Ֆր. 3.—

ՃՀԲ. Ակիմեան Հ. Ն., Բաղէշի Դպրոցը 1500—1704.
Նպատ մը Հայոց Եկեղեցւոյ Պատմութեան եւ
Մատենադրութեան: 1952, էջք Ը + 390:

դ. Ֆր. 5.—

ՃՀԳ. Ակիմեան Հ. Ն., Մատենադրական Հետազոտու-
թիւններ. Հատ. Ե. 1953, էջք 431:

դ. Ֆր. 5.—

ՃՀԴ. Ոսկեան Հ. Հ., Տարօն-Տուրուրեան: Վանքերը:
1953, էջք 371 (24 պատկերով):

դ. Ֆր. 5.—

ՃՀԵ. Ոսկեան Հ. Հ., Արցախի վանքերը: 1953, էջք
256:

դ. Ֆր. 3.—

ՃՀԶ. Թաղէոսեան Յ., Պատմութիւն Լազարեան տոհմի
եւ Լազարեան ձեմարանի արեւելեան լեզուաց:
1953, էջք Ը + 516: (23 պատկերով):

դ. Ֆր. 5.—

ՃՀԷ. Պօղոսեան Հ. Ե., Ոսկեան եւ Մարտիրոսի գեր-
դաստանները: 1953, էջք 120:

դ. Ֆր. 1-50

ՃՀԸ. Ոսկեան Հ. Հ., Ուսումնասիրութիւններ Հայ
նախարարներու մասին: Ա. Խորխոռունիք, Դի-
մաքսեանք, Ակէացիք, Անձեւացիք եւ Ամա-
տունիք: 1955, էջք 120:

դ. Ֆր. 1.—

- ՃՀԹ. Ակիմեան Հ. Ն., Ներսէս Լամբրոսեացի, կեանքն ու գրական վաստակները, Հանդերձ ազգարանութեամբ Պաշտօնականաց և Լամբրոսի Հեթումեանց: 1956, էջք 472: գ. ֆր. 9.—
- ՃԶ. Ակիմեան Հ. Ն., Գրիգորիս Ա Կաթողիկոս Ազմարայ, կեանքն ու քերթուածները: 1958, էջք 135: գ. ֆր. 5.—
- ՃԶԱ. Ինգլիզեան Հ. Վ., Հայաստան երեքդրիւան կոնքերու սկզբնաւորութեան Հասանքին մէջ: 1957, էջք 44: գ. ֆր. 1.—
- ՃԶԲ. Պօղոսեան Հ. Ե., Ալլաշիբեան Գերգաստան: 1957, էջք 147: գ. ֆր. 2.—
- ՃԶԳ. Ոսկեան Հ. Հ., Կրիկիկոյ վանքերը: 1957, էջք 320: գ. ֆր. 5.—
- ՃԶԴ. Թիքեաֆեան Յ., Զորս Պաշտօնական Բնագիրներ. (յատինատաւ և հայ թարգմանութեամբ). Դանձ Ծաւակեան, Փարսի Պերսոյ, Խոսրով Կուտան, Մատիկեան Հասարակի: 1957, էջք 135: գ. ֆր. 3.—
- ՃԶԵ. Պօղոսեան Հ. Ե., Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու: Ա. Հատոր, Պայտահայ Մ. Ընկերութիւններ: 1957, էջք 784: գ. ֆր. 10.—
- ՃԶԶ. Ակիմեան Հ. Ն., Դաւիթ Հարթայի, Անյաղթ Գրիգորիայ, կեանքն ու գործերը: 1959, էջք 184: գ. ֆր. 4.—
- ՃԶԷ. Ակիմեան Հ. Ն., Եկիկիկոյ Գիրք յազար տարեբայ երկրաշարժութեան, Բնագիր և քննութիւն: 1960, էջք 44: գ. ֆր. 3.—

Հասցէ:

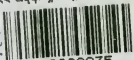
Մ Խ Ի Թ Ե Ր Ե Ը Ն Գ Ի Ը Վ Ը Ճ Ը Ռ Ը Ն Ո Յ
Librairie des Pères Mechitharistes
 Vienne VII/62, Mechitaristengasse 4 (Autriche)

Գինն՝ զ. ֆր. 5.—:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0029835

2882

